

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑΣ Κ. ΦΡΑΓΚΑΚΙ

ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
— ΧΑΝΙΩΝ —
Αξι. όριθ. 19659
Χρονολ. Εισαγ. 18-3-1963
ΕΠΙΣΤΕΥΣΗ Βιβλ. - κ. Κρίστου.
Αριθ. 391 ΦΡΑ

Η

ΛΑΪΚΗ ΤΕΧΝΗ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

3

2) ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΦΟΡΕΣΙΑ

ΑΘΗΝΑ 1960

Τῆς Μυῆς καὶ τῆς Ναυᾶς μου

Η ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΣΤΟΛΗ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

2) Η ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΦΟΡΕΣΙΑ

(Ἀπὸ Νικηφόρου Φωκά μέχρι σήμερα)

ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΧΑΝΙΩΝ

Η ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΣΤΟΛΗ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Η φορεσιά τῆς Κρητικοπούλας ἦτανε πάντα ποικίλη κι' ὁμορφη. Ἀπὸ φυσικοῦ τῆς φιλόκαλλη, ἡ γυναῖκα τῆς Κρήτης ἐξεδήλωνε τὸν ἐσωτερικὸ τῆς κόσμον μὲ τὴ φορεσιά τῆς. Ὡς τόσο ἐδῶ καὶ τόσα χρόνια ἡ γυναικεία στολὴ παλεῦει, ὅπως καὶ ἡ ἀνδρική, μὲ τὴ μόδα. Σήμερα βλέπομε ἀραιότερα τὴν παλιότερη ἂν καὶ δὲν ἔχει ὀλότελα ἐξαφανιστῆ. Δὲν ἦταν ἄλλως τε εὐκόλη ἢ ταυτόχρονη καὶ ὁμαδικὴ ἀνατροπὴ μιᾶς μακρᾶς συνήθειας¹. Μιλῶντας γιὰ σύγχρονη γυναικεία στολὴ τῆς Κρήτης καὶ γιὰ λίγο παλαιότερη, ἐννοοῦμε τὴ φορεσιά πού φορεῖ ἀκόμη ἡ γρηοῦλα καὶ ἡ **μεσοκαιρίτισσα**.

Ἐδῶ καὶ πολλὰ χρόνια, ἀπὸ τις ἀρχές τοῦ αἰῶνα μας, ἤκουα τις χωριατοπούλες συγγενεῖς μου νὰ λένε στὴ μοδίστρα (δὲν τὴν λέγανε πειὰ ράφτρουσα): «σὺγκοψέ μου ἓνα φιστάνι ἔτσά πού τὰ σέρνουν ἐδᾶ» δηλαδὴ νὰ τοὺς κόψῃ ἓνα φόρεμα τοῦ συρμού.

Στὰ χωριά τῆς Κρήτης καὶ στὶς πόλεις οἱ μικροαστές, φοροῦν ἀκόμη ἓνα τύπο ἐνδύματος τὸ σάκκο ἢ ζιπόνι² καὶ τὴ φούστα (σακκοφούστανο) ὄχι μόνον ἀπὸ παράδοση μὰ καὶ γιὰτι εἶναι ροῦχο εὐκολοφόρετο, ὅπως τὸ deux pièces τῶν συγχρόνων μας κυριῶν.

Ἐφασμα γιὰ τὴ φορεσιά δίδει μὲ ἀφθονία τὸ ἐμπόριο σὲ μάλλινα, μπαμπακερά, **μπαμπακόφχιαλα**, **μπασουμάδες** (σχέτους καὶ **τσιτσεκλιδικούς**). Τὸ τελάρο, στὰ ὄρεινά, ἐξακολουθεῖ νὰ δίδῃ τὰ ράσινα, γιὰ μιὰ καθημερινὴ φορεσιά, μὰ γιὰ τὰ γιορτινὰ φορέματα ἀγοράζουσι μάλλινα τοῦ ἐμπορίου, καζινέττα ἢ φανέλλες τοῦ **Πυρρῆν**.

Οἱ γρηῆς χῆρες φοροῦν φορέματα μαῦρα **θλιφτικά**· οἱ **χαιράμενες** γρηῆς μᾶλλον καφεδιὰ καὶ οἱ **μεσοκαιρίτισσες** **πολυλοῖσιμα** χρώματα.

Ἡ **φίστα** τῆς γρηᾶς γίνεται μὲ πολλὰ ἢ λιγώτερα φύλλα, μὲ σοῦφρες,

1. Τοῦτο παρατηροῦμε καὶ στὴν Τουρκία. Παρὰ τὸν ἐπαναστατικὸ Νόμον τοῦ Κεμάλ, βλέπει κανεὶς κάπου κάπου στὴν Πόλιν γυναικεῖς μουργιωμένες, μὲ φερετζέ, ὅσιν τις Τούρκισσες τοῦ παλιοῦ καιροῦ.

2. Κυρίως στὰ Δυτικὰ τῆς Κρήτης ὁ σάκκος λέγεται ζιπόνι.

σὲ ἴσια γραμμῇ. Ὁ σάκκος, σὲ ἴσια γραμμῇ, μακρύτερος ἢ κοντύτερος, κουμπώνει ἐμπρός. Στὸ δεξι πλάϊ τῆς φούστας, ἀνάμεσα στὶς σοῦφρες ἀφήνουν λίγο ἀγάζωτο τὸ φύλλο, ἀφήνουν **τράτο**. Ἀπὸ μέσα ζώνονται μιὰ **μπουζουναρότση**¹ ὅπου βάζουν τὸ παραδάκι τους καὶ τίποτα **μπεμπεμπλιά** γιὰ τὰ ἐγγονάκια τους. (Ἡ τσέπη ἔχει κάθετο σχίσσιμο γιὰ αὐτὸ καὶ ἡ φούστα στὸ σημεῖο ποὺ ἀνταποκρίνεται μὲ τὴν τσέπη μένει ἄρραφτη, ὥστε νὰ περνᾷ τὸ χέρι εὐχερῶς καὶ νὰ μὴ χρειάζεται νὰ ἀνασηκώνουν τὴ φούστα).

Κάλυμμα τῆς κεφαλῆς ἔχουν τὰ τετράγωνα τζεμπέρια² μαῦρα οἱ χῆρες, καφεδιὰ ἢ ἄσπρα οἱ χαιράμενες. Πρὶν λίγα χρόνια στὰ Δυτικὰ τῆς Κρήτης οἱ αἰωνόβιες ἀρχοντογῆρες φορούσαν ἕνα φεσάκι κόκκινο, τὸ **παπάζι**, σκεπασμένο μὲ μαῦρο τούλι κι' ἀπὸ πάνω ἔρριχναν τὸ τζεμπέρι, τὸ ὁποῖον ἄμα ἦτανε καλῆς ποιότητος τὸ ἔλεγαν φατσόλι ἢ φακιόλι^{2α}.

Γενικὰ οἱ τζεμπεροῦδες δένουν στὸ κεφάλι ἕνα μικρὸ τζεμπεράκι, σφιχτὰ σφιχτὰ γιὰ νὰ μὴ **ξεπορδουλιάζουν** τὰ μαλλιά τους. Τοῦτο λέγεται **κουτελίκι** ἢ **κουτελίτης** ἢ **πομεσομπόλιδο**. Ἀπὸ πάνω μπαίνει τὸ μεγάλο τζεμπέρι. Τοῦτο ἂν κατὰ τὸ δέσιμο καλύπτει λίγο τὸ μάγουλο καὶ τὸ στόμα λέγεται **πηγουνίτης**³, ἂν δένεται κάτω ἀπὸ τὸ σαγόνι καὶ δὲν καλύπτει τὸ στόμα, λέγεται **μαγουλίκα**. Στὴ μέση φοροῦν τὴ **μαντήλα** ἢ **μπροστοποδιά**.

Στὴν πλάτη, γιὰ τὸ **κρῦος**, φοροῦν μποξάδες τοῦ ἐμπριρίου ἢ μποξάδκια πλεκτὰ ἢ μπέρτες ἀπὸ τσόχα, στὰ ὄρεινὰ ὅμως ἀποκρατοῦν ἀκόμη τὰ καπότα μὲ κουκούλα, τὰ ὁποῖα φοροῦνται ἀπὸ **μανικοῦ**.

Στὰ πόδια φοροῦν παπούτσια κοινὰ, ἀλλὰ στὰ βαθεῖα χωριὰ φοροῦν καὶ στιβάνια μαῦρα τομαρένια, τὰ λεγόμενα **μέσθια**⁴. Στὰ Δυτικὰ τῆς Κρήτης κυρίως στὸ Σέλινο, φοροῦν ἀκόμη τὰ στιβάνια **τζισμέδες**⁵. Στὸ σπῆτι μέσα

1. Τσέπη αἰωρούμενη (ἐγρετίδικη), κρεμῆται ἀπὸ τὴ μέση μὲ κορδέλλα στενή.

2. Ἐκ τοῦ τουρκικοῦ tcheμπέρ=γυναικεῖο κεφαλόπανο. Τὰ κρητικὰ τζεμπέρια ἔχουν μᾶκρος $1\frac{1}{8}$ τοῦ πῆχ. ἢ κάθε πλευρά.

2α. Ἡ λέξις ἀπὸ Βυζαντινῆς ἐποχῆς. (Σουτδας: φατζιόλια=φάκελλος, τὸ τῆς κεφαλῆς φόρεμα ὃ καὶ φακιόλιον λέγεται).—Τὰ φακιόλια γίνονται ἀπὸ λεπτότατο μάλλινο νῆμα. Θεωροῦνται τεκμήριον εὐπορίας.

3. «Ἐσηκωθῆκα καὶ πολλὰς γυναῖκες κι' ἀκλουθοῦσι/κι' ὡς ἦσα ποκαμισαρὲς καὶ καὶ μὲ τὰ **κουτελίτες**/τὰ σοῦφρες καὶ μὲ τὰ ποδιὰ καὶ μὲ τὰ **πηγουνίτες**» («Τὸ Τραγούδι τοῦ Ἀληδάκη» ἐν Βαρδίδη «Κρητικὰ Ρίματα» στ. 220 κ. ἔ.).

4. Μέχρι τοῦ 1920 ὄλες οἱ γυναῖκες ἐφόρουν μέσθια, στιβάνια μονὰ, μὲ ὀδοντωτὸ τὸ γῦρο τοῦ ἀνοίγματος (στόμα)· μαῦρα οἱ γρηῆς καὶ οἱ πενθημένες, ἄσπρα οἱ νεώτερες καὶ οἱ κοπέλλες.

5. Ὀλιβερά κατάλοιπα τῶν παλῶν πολυτελῶν τζισμέδων, περὶ τῶν ὁποίων περαιτέρω. Ἡ πληροφορία μοὶ ἐδόθη παρὰ τοῦ κ. Ἴω. Τσατσαρωνάκι, Δ]τοῦ τοῦ Γυμνασίου Κανδάνου.

ἢ καὶ ἔξω, φοροῦν οἱ ἡλικιωμένες γυναῖκες παντόφιλες με σοῦρο, τίς λεγόμενες **κουντούρες**, μαῦρες, τσόχινες, με δερμάτινη μασκαρέττα. Κάλτσες πλεκτές συμπληρώνουν τὴ φορεσιὰ τῆς γρηᾶς χωρικῆς.

Τὸν ἴδιο τύπο φορεσιᾶς φοροῦν καὶ οἱ μεσοκαιρίτισσες χαϊράμενες, μόνο πού ὁ σάκκος τους εἶναι περισσότερο ἐργασμένος καὶ κοντύτερος. Ἔχει νωμίτη, γιακᾶ γυριστό, ζώνη ἐπιρραμμένη (γαζωτή) στὴ μέση. Ἡ φούστα ἔχει στὸ γυροπόδι **χαρμπαλάδες** σουφρωτοὺς ἢ **πατητοὺς** (πλισσέ). Στὸ κεφάλι φοροῦν τὴ μπολίδα, ἄσπρη ἢ καφέ. Φοροῦν μπροστοποδιὰ πειδ ἐργασμένη ὅταν τὴν φοροῦν γιὰ στολισμό, ἀπλούστερη δὲ ὅταν τὴν φοροῦν γιὰ νὰ προφυλάξουν τὴ φούστα τους ἢ γιὰ νὰ μεταφέρουν κάτι ἐλαφρὸ (τουλοῦπες μαλλί, τὸ πλεχτό τους, **τράϊστο** γιὰ τίς ὄρνιθες). Γιὰ τίς ὀξωτάρικες δουλειές φοροῦν **μαντήλα** τοῦ τελάρου. Ἡ μπροστέλλα γίνεται κάποτε καὶ **κεντητή**, ἀπὸ μαῦρο σατὲν με κόκκινα κεντήματα.

Στὰ Ἀνωγεία ὁ σάκκος λέγεται **μπολιάκι**· εἶναι πολὺ ἐφαρμοστός, γίνεται συνήθως ἀπὸ βελουδο καὶ ἔχει πολλὰς φορές ραφές γιὰ τὴν καλύτερη ἐφαρμογή. Φοριέται καὶ ἀπὸ τίς λυγερὲς κοπελλοπούλες, πού ἀφήνουν νὰ φαίνεται ἢ βράκκ τους πάνω στοὺς ἀστραγάλους με πολλὴ χάρη.

«Τὸ ποδαστραγάλακι σου κι' ἢ βράκα ἢ γαζωτή σου
ἐκεῖνα νὰ με κάμανε σκλάβο καὶ δουλεντή σου.

Οἱ κοπέλλες τῶν Ἀνωγείων προσέχουν πολὺ τὴν κεφαλοδεσά τους. Φοροῦν ὁμορφα τζεμπέρια, τὰ ρασάκια καὶ τὰ γεμενιά¹ καὶ τίς κρουσσᾶτες γάζες, πού εἶναι καλύπτρες ἀρχαίουφαντες, ἐνίοτε σταμπᾶτες. Γεμενιά βεβαίως φοριοῦνται καὶ ἐφοροῦντο καὶ στ' ἄλλα διαμερίσματα τοῦ Νησιοῦ, εἶχαν δὲ **χάρη «ὄντὲν ἦσαν ἀπὸ χέρι»**, ὅταν δηλαδὴ τοὺς τὰ ἔκανε **δῶρος ΕΚΕΙΝΟΣ!**

«χαμήλωσε τὸ γεμενὶ πού σοῦχω χαρισμένο
καὶ σκέπασε τὸ μάγουλο πού σοῦχω φιλημένο»

Τὸ γεμενὶ ἐλέγετο καὶ γιὰσμᾶς :

«δὲ θέλω τὴν ἀγάπη σου δὲ θέλω τὴ φιλιὰ σου
δῶσε μου τὸ μεντήλι μου καὶ πάρε τὸ γιασμᾶ σου»².

1. Γεμενὶ=τὸ ἐξ Ὑμενῆς.

2. Ἐκ τοῦ τουρκικοῦ yasmak=ὑρασμα ἀπὸ μουσελίνα με τὸ ὁποῖον οἱ Τούρκισσες ἐκάλυπταν τὸ πρόσωπο. Κατὰ τὸ ἔθιμο, ὁ νέος ἐχάριζε στὴ νέα ἓνα γεμενὶ ἢ ἓνα γιασμᾶ κι' ἐκεῖνη τοῦ χάριζε ἓνα μεντήλι. Τὰ παλιὰ τὰ χρόνια ὁ νέος ἔκανε περασᾶ ἀπὸ τὸ σπίτι τῆς ἀγαπημένης του καὶ πετοῦσε τὸ μεντήλι του στὴν αὐλή της. Ἄν ἐκεῖνη ἐδέχετο τὴν ἀγάπη του ἔσπευδε νὰ τὸ πάρῃ· τοῦ τὸ ἐπέστρεφε κατόπιν μαζί με ἓνα μεντήλι δικό της καὶ ἐκεῖνος τῆς χάριζε τὸ γεμενὶ. Ἡ ἀνταλλαγὴ αὕτη ἐθεωρεῖτο ἱερὴ ὑπόσχεσις.

Γεμενί έφóρουν και οί νέες χήρες :

«μαύρο τζεμπέρι γεμενί φορεῖς στὴν κεφαλή σου
και μέσα στὰ Ζωφοργιανές δὲν εἶν' καλύτερή σου»¹.

Γιὰ τὸν ἥλιο, πορευόμενες ἢ τὴν ὥρα τῆς δουλειᾶς, φοροῦν τὴν ἄσπρη **μπολίδα**, ἓνα τετράγωνο τουλπέντι, πού τὸ γυροπλέκουν μὲ μπιμπίλα ἢ και τὸ στριφώνουν ἀπλῶς².

Στὶς ἀρχές τοῦ αἰῶνα μας κι' ἴσαμε τὰ 1920 οἱ γυναῖκες πηγαίνοντας στὰ πανηγύργια ἐκάλυπταν τὴν κεφαλή τους μὲ **σάλπες** ἄσπρες (echarpes) ἀπὸ μεταξωτὴ μπόλια τοῦ τελάρου. Εἶχαν μάκρος περίπου 4 πήχεις και πλάτος 6/8. Ἐτυλίγοντο γύρω στὸ λαιμὸ κι' ἔπεφταν οἱ ἄκρες μπρὸς και πίσω.

**

Σποραδικά, σὲ βαθειὰ χωριά τῆς Μεσσαράς και στὸ Μυλοπόταμο, φοριέται ἀκόμη τὸ φόρεμα πού λέγεται **κατινάκι**, ἴσως ἀπὸ τὴν πρώτη πού τὸ ἐπενόησε³. Τοῦτο εἶναι ἓνα ἐφαρμοστὸ ἐπανακόρμι προσεραμμένο σὲ πλατύτατη σουρωτὴ φούστα, πού καμμιά φορά ἔχει και φαρμπαλάδες στὸν ποδόγυρο. Τὸ ἐπανακόρμι κουμπώνει ἐμπρὸς κάθετα ἢ ἔχει ἓνα **λοξὸ μπιτσάρισμα**, ὁπότε σταυρώνει περίπου ὅπως τὸ ἀνδρικό γελέκι (εἶναι κρουαζέ), και λέγεται **στραβοκατινάκι**. Τὸ κούμπωμα γίνεται πάντοτε μὲ **κοψάδες**. Τὸ σκολιάτικο κατινάκι μπορεῖ νὰ γίνη και ἀπὸ μεταξωτὸ ὑφασμα, μὲ λίγο σχιστὰ τὰ μακρὰ στενὰ μανίκια του, μπορεῖ νὰ ἔχη και μιὰ τσεπούλα στὸ στήθος ἀριστερά, ὅπου ἄλλοτε ἔμπαινε τὸ ρολογάκι.

Ὁ τελευταῖος τύπος μιᾶς ἐπίσημης χωρικής φορεσιᾶς (νυφικό) εἶναι ὁ πλησιάζων πρὸς τὴν ἀστική μόδα τοῦ 1906⁴. Διατηρεῖ μιὰ ὑποτυπώδη ποδιά πού γίνεται ἀπὸ ἐπιραμμένες βελούδινες φάσες σὲ σχῆμα ἀνεστραμμένου κεφαλαίου γράμματος Π.

Γιὰ **ἀπομεσόρρουχα**⁵ οἱ γρηές, μεσοκαιρίτισσες (και οἱ νέες ἴσως τὸ

1. Τὴ μαντινάδα αὐτὴ ἐτραγουδοῦσε ἓνας νέος σὲ κάποια συγχωριανὴ του ὠραία χήρα, ὄνομα και μὴ χωργιό. . .

2. Τὸ γυροπλέγμα τοῦ μαντηλιοῦ ἐγένετο και ἐπὶ Βενετοκρατίας (χειρόγρ. Κατζούρμου III φύλ. 65α).

3. Κάτι ἀνάλογο παρατηρεῖται και στὴν ὑφαντική. Στὰ Ἐνώγεια εἶναι γνωστὸς και ὑφάνεται ἀκόμη ὁ τύπος «βούργια Ἐνεγνώσταινα» πού λέγεται ἔτσι προφανῶς ἀπὸ τὴ γυναῖκα κάποιου Ἐνεγνώστη πού τὴν ἐπενόησε.

4. Βλέπε σχέδιον.

5. Τὰ ἀπομεσόρρουχα λέγονται και **λινοῦδια**, κυρίως εἰς τὰ Δυτικὰ τμήματα τῆς Κρήτης, ἐπειδὴ τὸν παλιὸ καιρὸ ἐγένοντο ἀποκλειστικῶς ἀπὸ λιναρένιο νῆμα.

Τὰ **προυκάρικα** ἀπομεσόρρουχα γίνονται ἀπὸ μπόλια τοῦ τελάρου μεταξωτὴ ἢ μπαμπακερή. ἴσαμε τὰ 1920 οἱ κομψεύμελες ἡλικιωμένες γυναῖκες ἐφόρουν δυὸ και τρία ἀπομεσοφούστανα γιὰ νὰ φαίνωνται παχειές. Ἐφόρουν δύο ὑφαντά, χονδρά, μὲ χρωματιστὲς κλωστὲς ὑφασμένα, και ἓνα **ζημπουλήτικο** τοῦ **ἐμπορικοῦ**. Τοῦτα ἦσαν ἀπὸ ἱμιτασιὸν ταφτᾶ και ἤρχοντο ἀπὸ τὴν Πόλη και τὶς Εὐρωπαϊκὲς ἀγορές.

1925) έχουν: α) τις ποκαμίσες (μακρὺς χιτώνας) με στρογγυλὸ ἄνοιγμα τοῦ λαιμοῦ, χωρὶς μανίκια. β) **μεσοφίστανο** ἢ **ἀπομεσοφίστανο**, πλατειὰ φούστα με σοῦφρες ἢ πλέτες ραμμένη πάνω σὲ σωληνωτὸ ζωνάρι (φουκάρη ἢ τσικουργιάστρα), ἀπ' ὅπου περνᾷ τὸ **τσικούρι**. Δένεται στὴ μέση. γ) τὸ μποῦστο, ποὺ γίνεται συνήθως ἀπὸ πανὶ τοῦ ἐμπορίου δίμιτο (κουτίλ) γιὰ νᾶναι στερεός. Εἶναι ἀχειρίδωτος καὶ κουμπώνει ἐμπρός. Γιὰ νὰ ὑποβαστάζῃ τὸ στήθος ἔχει πιετάκια. Μπορεῖ νᾶναι γαρνιρισμένος με **μπιμπίλα** ἢ **κέντημα**. ἢ δ) τὸ **μεσοφόρι**, ποὺ εἶναι μποῦστος προσεραμμένος σὲ φούστα πλατειά. ε) τὴ βράκα ποὺ γίνεται με πανὶ **ἀλύπητο** (ἄνευ φειδοῦς) καὶ «θὰ χωροῦσε ἓνα **μιγόμε** στᾶρι ἂν ἔρραβε κανεὶς τὶς **μπατζάκες** της». Γίνεται ἀπὸ **μπόλια** τοῦ τελάρου ἢ καὶ πανὶ τοῦ ἐμπορίου. Σταματᾷ συνήθως κάτω ἀπὸ τὰ γόνατα, ὅπου δένεται με κορδονάκια προσεραμμένα πάνω στὸ μπατζάκι καὶ σχηματίζει μικρὴ φούσκα. Στὴν περίπτωσιν αὐτὴ τὰ κορδονάκια ἐπέχουν θέσιν καλτσοδέτας. Στους Δυτικούς Νομούς, ὅπως καὶ στὰ Ἰωνώγια, ἡ βράκα ἦταν μακρὰ μέχρι ἀστραγάλων, πλατύτατη καὶ ἐσχημάτιζε κάπως μεγάλη φούσκα ἢ συνεκρατεῖτο με κορδονάκι πάνω στὸν ἀστράγαλο καὶ εἶχε μικρὸ βολάν. Στὴν περίπτωσιν αὐτὴ ἡ παρυφὴ ἔκκεντᾶτο ἢ ἐγαρνίρετο με λεπτὴ **μπιμπίλα**. Οἱ νεώτερες, μετὰ τὸ 1915, φόρεσαν βράκες με **μπατζάκες** ἐλεύθερες (κυρίως οἱ κοπέλλες τῶν πλησίον τῶν ἀστικῶν κέντρων χωριῶν), γαρνιρισμένες με **ἀντέλλες** καὶ **τραντέδες**. Μόνο οἱ γυναῖκες τῶν Ἰωνωγείων διατηροῦν τὴν μέχρι ἀστραγάλων βράκα των, ἀλλὰ κι' αὐτὴ πάει νὰ ἐγκαταλειφθῇ.

Ἡ ξερὴ περιγραφή ποὺ δόσαμε, δὲν ἱκανοποιεῖ ἐκεῖνον ποὺ ἐνδιαφέρεται περισσότερο γιὰ τὸ θέμα.

* * *

Ἡ μελέτη τῆς πορείας τῆς γυναικείας φορεσιᾶς τῆς Κρήτης εἶναι ἐνδιαφέρουσα καὶ αὐτὸ θὰ προσπαθῆσωμε νὰ κάμωμε παρὰ κάτω.

Εἰπώθηκε πὼς γενικὰ ἡ Ἑλληνικὴ γυναικεία φορεσιὰ «ἀναγομένη **περισσότερον εἰς τὴν οἰκιακὴν τέχνην καὶ ὀλιγώτερον εἰς τὴν ἐργαστηριακὴν**, διетήρησε τὸ πατροπαράδοτον σχῆμα καὶ στολισμὸν σταθερώτερον ἀπὸ τὴν ἀνδρικήν ἐνδυμασίαν, ἢ ὁποία, ραπτομένη σχεδὸν πάντοτε ὑπὸ εἰδικῶν τεχνιτῶν, παρεκκλίνει τοῦ παραδεδομένου τύπου. Ἡ γυνὴ, ταξιδεύουσα σπανιώτατα, διατηρεῖ με **περισσότεραν συντηρητικότητα**, καθὼς καὶ ὅλα τὰ παραδεδομένα, τὴν τοπικὴν στολήν»¹. Εἰπώθηκε ἀκόμη πὼς «ἐπειδὴ ἡ γυναῖκα δὲν ταξίδευε συχνά,

1. Ἄρθρον Ἀγγελικῆς Χατζημιχάλη ἐν «Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ» τόμος «Ἑλλάς» σελ. 830, καὶ ἐν «Λεξικὸν Ἐλευθερουδάκη» τόμ. Ε' «Ἑλλάς—Φορεσιὰ».

ή στολή της ἐκράτησε στοιχεῖα ἀπωτέρων ἐποχῶν»¹. Δὲν εἰπώθηκε ὁμως ποῖον εἶναι τὸ πατροπαράδοτον σχῆμα, οὔτε ποῖων ἀπωτέρων ἐποχῶν στοιχεῖα ἐκράτησε· Ἀρχαίας, Βυζαντινῆς ἢ τίνος ἄλλης ἐποχῆς;

Εἶναι λοιπὸν ἀνάγκη νὰ ἐξετάσωμε τὴν παλαιὰ Κρητικὴ γυναικεῖα φορεσιὰ καὶ νὰ δοῦμε τί εἶχε, τί δέχτηκε, τί ἐτροποποίησε, τί ἐκράτησε ἴσαμε τὰ 1920, ὅποτε πειὰ παύει νὰ γίνεται λόγος γιὰ ἐν χρήσει χαρακτηριστικὴ γυναικεῖα φορεσιὰ τῆς Κρήτης, γιὰτὶ ἡ μόδα ἢ Εὐρωπαϊκὴ ἐξ αἰτίας τοῦ Α' Παγκοσμίου πολέμου καὶ τώρα ἡ Ἀμερικάνικη ἐξ αἰτίας τῆς Οὐνρα, μὲ γοργὸ ρυθμὸ ἐπιβληθήκανε καὶ φτάσανε ἴσαμε τὸ τελευταῖο **γειτονιδάκι**, κ' ὅπως δεῖχνουν τὰ σημάδια, ὅσες φορεσιῆς ὑπάρχουν ἀκόμη στὶς κασέλες, στὰ Μουσεῖα θὰ καταλήξουν.

* * *

Στὴ μελέτη τῆς ἀνδρικήσ φορεσιῆσ παρατηρήσαμε πόσο χρήσιμες στάθηκαν οἱ τοιχογραφίεσ Γκερόλα. Τὸ ἴδιο χρήσιμες, σὰν χρονολογημένεσ ποῦ εἶναι, θὰ μᾶσ φανοῦν καὶ γιὰ τὴ μελέτη τῆσ γυναικεῖασ φορεσιῆσ.

Οἱ παλαιότερα χρονολογημένεσ, εἶναι μιὰ βásiμος ἐνδειξις ἀκόμη καὶ γιὰ τὸ βυζαντινὸ ἔνδυμα, ὅπως τουλάχιστον τοῦτο ἐφορεῖτο στὴν Κρήτη². Ἡ ἀλλαγὴ καὶ ἡ ἐξέλιξις τῆσ Κρητικῆσ γυναικεῖασ φορεσιῆσ ὀφείλεται στὴ Βενετσιάνικη ἐπίδραση.

Ὅτὰ μποροῦσε κανεῖς νὰ ἀναρωτηθῆ πάνω σ' αὐτό: γιὰτὶ ἡ ἐπίδραση τῆσ Βενετιῆσ δὲ φάνηκε εὐθύσ ἐξ ἀρχῆσ, ἀπὸ τὰ πρῶτα δηλαδὴ χρόνια τῆσ Βενετσιάνικησ κατὰκτησησ; Ὁἶδιδε ὁμως πάλι μόνος του τὴν ἀπάντηση: ἐπειδὴ καὶ οἱ Βενετσιῆνεσ ἐντόνοντο ἀρχικὰ κατὰ τὸν τρόπο τῶν Βυζαντινῶν Ἀρχοντισσῶν. Οἱ Βυζαντινῆσ πριγκήπισσεσ ἢ ἀστῆσ ποῦ ἐπαντρεῦοντο μὲ ἄρχοντασ ἢ ἐμπόρουσ Βενετούσ, μετέφεραν τὰ Βυζαντινὰ ἤθη καὶ ἔθιμα στὴν πόλη μὲ τῖσ λαγκοῦνεσ, ἴσαμε καὶ πέρ' ἀπὸ τὸν 11ο αἰῶνα³.

1. Βλέπε Γ. Μέγα «Πανεπιστημιακαὶ Παραδόσεισ Π. Ε. 1950-51» σελ. 102.

2. Ἐκτὸσ ἀπὸ τῖσ νωπογραφίεσ Γκερόλα, διάφορα κείμενα Ἑλληνικὰ καὶ ξένα, λεξικὰ κλπ. θὰ μᾶσ βοηθήσουν στὴ μελέτη μασ κ' ἀκόμη τὸ «Λεῦκομα Βυζαντινῶν Αὐτοκρατόρων» τοῦ Σπύρου Λάμπρου, ζωγραφικὰ ἔργα διασημῶν Ἰταλῶν ζωγράφων, ἢ εἰκονογράφουσ τοῦ Ἐρωτοκρίτου καὶ Κρητικὰ ἐργόχειρα.

3. «Οἱ Βενετσιῆνεσ ἐντόνοντο μὲ τὴ μόδα τῆσ Κωνσταντινούπολησ. Οἱ Βυζαντινῆσ πριγκήπισσεσ ποῦ παντρεῦονταν ἀρχηγούσ τῆσ Δημοκρατιῆσ ἔφεραν στὴ Βενετιὰ τῖσ ἐκλεπτυσμένεσ πολυτέλειεσ, ποῦ ἦσαν ἀκόμη ἀγνωστέσ στὴ Δύση. Ἡ ἱστορία τῆσ Δογκαρέσασ Σέλβο (θυγατέρασ τοῦ Κων. Δούκα, τοῦ Βυζαντινοῦ Αὐτοκράτοροσ) εἶναι χαρακτηριστικῆσ πάνω σ' αὐτό. Κατέπληξε τῖσ σύγχρονέσ τῆσ τοῦ 11ου αἰῶνα μὲ τὰ ἀρωματισμένα νερὰ ποῦ μεταχειριζότανε στὴν τουαλέττα τῆσ, μὲ τὰ γάντια ποῦ κάλυπτε τὰ γυμνά τῆσ χέρια, μὲ τῖσ φροντίδεσ γιὰ τὸ χρῶμα τῆσ, μὲ τὰ χρυσὰ πειροῦνια ποῦ μεταχειρίζονταν γιὰ νὰ φάη. Σικαντάλισε τὴ βάρβαρη ἀκόμη Ἰταλία. Ἡ Βενετσιῆνα κυρίωσ ἀπὸ τὸν 14ο αἰῶνα ἄρχισε νὰ φροντίζη τὴν τουαλέττα τῆσ μὲ πολυτέλειαν». (Charles Diehl «Venise» σελ. 23 καὶ 152).

Ὁ Cesare Vecellio¹ λέει σαφῶς: «Οἱ παλῆς Βενετσιάνες φορούσαν φορέματα ἴσια (sottane)² ἀπὸ μετὰξι, μακρὰ ἕως κάτω, κλειστά, χωρὶς σχίσσιμο, μὲ κάποιον ἄμορφο κέντημα ἐμπρός. Ἀπὸ πάνω φορούσαν ἓνα μακρὸν ἕως τῆ γῆ πού σουρνότανε λίγο χάμω. Τὸ ἐνδύμα αὐτὸ πιστεύω πὼς ἦτανε τὸ φόρεμα τῶν συζύγων τῶν ἀρχαίων Δόγηδων» (mogli de Dogi antichi).

* *

Θὰ πρέπει νὰ ἔχωμε ὑπ' ὄψιν μας, πὼς εἶναι φυσικὸ νὰ ὑπάρχη διαφορὰ στὸ ὕφασμα τῶν φορεμάτων καὶ τῶν συρμῶν τῶν περασμένων ἐποχῶν. Ἀκόμη, πὼς ἀλλοιῶς ἐντύνοντο οἱ πατρίκιες καὶ οἱ πλουσίτες, ἀλλοιῶς οἱ φτωχῆς, ἀστῆς καὶ ἀγρότισσες. Δὲ θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ βρῆ ἀναλογίαι στὸν τρόπο τοῦ ντυσίματός τους, παρ' ὅλο πὺ καὶ οἱ κατώτερης τάξης γυναῖκες θάβελαν νάχουν πετάξει τὸ καθημερινὸ τους φόρεμα, πὺ καμμιὰ φορὰ τὸ φορούσαν **φόρι-ξεφόρι**, καὶ νὰ φορούσαν φορέματα μεγάλοπρεπα. Τὸ χρῆμα, ἡ κινητήρια δύναμη, ἔλειπε ἀπὸ τίς φτωχότερες. Οἱ εὐκολίαι τῶν δόσεων πὺ σήμερα φέρνουν πλησιέστερα τίς τάξεις στὸν τομέα τοῦ ντυσίματος, δὲν εἶχαν ἀκόμη ἐφευρεθῆ. Ἐξ ἄλλου οἱ φτωχῆς καὶ οἱ ἀγρότισσες, σὰν ἐργαζόμενες γυναῖκες, εἶχαν ἀνάγκη ἀπὸ εὐχρηστα φορέματα.

Οἱ ἀνώτερης τάξης Κρητικῆς γυναῖκες ὕστερα ἀπὸ τὸ 2^ο αἰῶνα τῆς Βενετικῆς κατάκτησης ἐντύνοντο μὲ ποικιλία σχημάτων, τουλάχιστον οἱ νεώτερες, καὶ θὰ μπορούσε νὰ πῆ κανεὶς πὼς δὲν ἀκολουθοῦσαν αὐστηρῶς καθωρισμένη μόδα. Ἐντύνοντο ἔτσι ὥστε, στὸ σύνολό της, ἡ φορεσιὰ τους νὰ εὐρίσκειται στίς γενικῆς γραμμῆς μέσα στὰ πλαίσια τῆς ἐποχῆς τους, μιᾶς δηλαδὴ χρονικῆς περιόδου τοῦ αἰῶνα πὺ διατρέχανε. (Ἡ μόδα ἄλλως τε ἐκεῖνα τὰ χρόνια δὲν ἄλλαζε τόσο συχνὰ ὅσο σήμερα). Ἀκόμα βλέπομε νὰ φοριοῦνται στὴν Κρήτη τὴν ἴδια περίοδο ποικιλία φορέματα. Τὸ παληότερης μόδας κοντὰ στὸ νεώτερο, πρᾶμμα πὺ κάνει πολὺ δύσκολο τὸν αὐστηρὸ καθορισμὸ χρονικῶν ὀρίων στὴν Ἱστορία τοῦ γυναικείου Κρητικοῦ ἐνδύματος.

Σχετικὰ μ' αὐτὸ πρέπει νὰ ληφθῆ ὑπ' ὄψιν πὼς οἱ διάφοροι ζωγράφοι πὺ μᾶς ἄφησαν τὰ ὠραῖα φορέματα πὺ ἐμεῖς σήμερα μελετοῦμε, μπορεῖ νὰ ἔχουν ἀφαιρέσει ὠρισμένα στοιχεῖα μόδας ἢ νὰ ἔχουν ἀναμείξει καὶ παλαιότερων συρμῶν στοιχεῖα (ὄχι ὅμως καὶ μελλοντικὰ γιατί δὲν ἦσαν βεβαίως δημιουργοὶ μόδας, Ντιὸρ καὶ Ντεσσέδες).

1. Cesare Vecellio «Degli abiti antichi e moderni» (1590).

2. Ἡ sottana ἀρχικῶς ἐσήμαινε ἓνα ὀλόκληρο φόρεμα· κατόπιν ἡ ἔννοια τοῦ ὄρου περιορίστηκε, γιὰ τὸ γυναικεῖο φόρεμα, καὶ ἐδήλωνε μόνον τὴ φούστα.

Ἐπειτα ἡ κάθε κυρία διάλεγε ἀπὸ τῆς μόδας ὅ,τι τῆς ταίριαζε καὶ ὅ,τι τῆς ἄρεσε. Μιὰ ὁμαδικὴ σχολικὴ φωτογραφία κοριτσιῶν τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνα μας (1908) τὴν ὁποίαν δίδομε ἐδῶ, εἰκονίζει ἀνάλογη κατάστασις πραγμάτων¹.

Οἱ χρονολογημέναις νωπογραφίαις Γκερόλα καὶ τὸ «Λεύκωμα Βυζαντινῶν Αὐτοκρατόρων» τοῦ Σπύρου Λάμπρου θὰ εἶναι τὸ ξεκίνημα τῆς μελέτης μας. Οἱ περιγραφῆς τῶν περιηγητῶν καὶ ὅλα τ' ἄλλα ποῦ εἴπαμε, θὰ μᾶς συντροφεύουν στὴν πορεία.

Ἡ Γυναικεία στολὴ τῆς Κρήτης ἀπὸ τῶν Βυζαντινῶν χρόνων μέχρι τοῦ 1525

Ἐξετάζοντας τίς νωπογραφίαις Γκερόλα παρατηροῦμε πὼς οἱ εἰκονιζόμενες Κρητικὲς ἀρχόντισσες εἶναι ντυμέναις μὲ φόρεμα Βυζαντινόν, ποῦ τὸ διατηροῦν δυόμισυ αἰῶνες μετὰ τὴ Βενετσιάνικη κατάκτηση.

Στοιχὲς πίνακες: ὑπ' ἀριθ. 8 χρονολ. 1316, ὑπ' ἀριθ. 12 χρονολ. 1389 καὶ ὑπ' ἀριθ. 16 χρονολ. 1432², οἱ κυρίαι φοροῦν ἄσπρα μέχρι ὀνύχων φορέματα, μονοκόμματα, πλατειά, μὲ φρακτὸ λαιμὸ (στρογγυλὸ τὸ ἀνοιγμα). Ἐμπρὸς τὰ φορέματα ἔχουν κέντημα, ποῦ σὲ μερικοὺς πίνακες σταματᾷ στὸ στῆθος, σ' ἄλλους στὴ μέση, καὶ σ' ἄλλους συνεχίζεται ἕως τὸν ποδόγυρο³. Ἀπὸ τὰ πλατύτατα μανίκια τοῦ ἐξωτερικοῦ φορέματος, φαίνονται τὰ κεντημένα (πίναξ 16/1432) ἢ καὶ ἀκέντητα στενά μανίκια ἄλλου ἐσωτερικοῦ φορέματος. Στὴν πλάτη φοροῦν τὸ **μαντύ**, ποῦ κλείνει μὲ **φίμπιες** πάνω στὸ στέρνο.

1. Μέσα στὰ κορίτσια εἰκονίζεται καὶ ἡ συγγραφεὺς εἰς ἡλικίαν 4 ἐτῶν.

2. Καὶ σὲ πολλοὺς ἄλλους πίνακες τὸ ἔνδυμα εἶναι τὸ ἴδιο. Δὲ θὰ τοὺς περιγράψωμε ὅμως ἂν καὶ ἀνήκουν στὴν ἴδια χρονικὴ περίοδο, ἐπειδὴ δὲν εἶναι καλὰ διατηρημένοι. Οἱ πίνακες 12 καὶ 13 εἶναι νωπογραφίαις μεγαλόπρεπαις καὶ καθαρῆς καὶ δείχνουν ὅλες τίς λεπτομέρειαις.

3. Τὸ κέντημα τοῦτο ἀντικαθιστᾷ τὴν πορφυρῆ ταινία ποῦ ἔφεραν οἱ Βυζαντινῆς κατὰ τοὺς παλαιότερους αἰῶνας εἰς τὸ ἐξωτερικόν των ἔνδυμα, ἀπὸ τὸ λαιμὸ ἕως τὰ πόδια. (Βλέπε Φ. Κουκουλέ «Βυζαντινῶν Βίος καὶ Πολιτισμὸς» τόμ. Β' Π σελ. 46 καὶ Σ. Κουγέα «Αἱ ἐν τοῖς σχολίοις τοῦ Ἀρέθα (850—932) λαογραφικαὶ εἰδήσεις» (ἐν «Λαογραφία» 4, σελ. 253): «... 44 Κλήμ. Παιδαγ. Π 10, 1144 (225,26): εἶθε γὰρ καὶ τῆς ἐσθῆτος οἶόν τε ἦν ἐξελεῖν τὴν πορφύραν ὡς μὴ ἐπὶ τὸ πρόσωπον τῶν χρωμένων τοὺς θεατὰς ἐπιστρέφειν». (Ὁ Ἀρέθας συμπληρώνει: ἀπὸ τραχήλου γὰρ μέχρι ποδῶν αἱ παλαιαὶ γυναῖκες τὴν πορφύραν τοῖς ἐμπροσθίοις μέρεσι τῶν ἱματίων ἄτε ταινίαν ἐνύφανον (ὃ νῦν ἐστὶν ἰδεῖν ἐπὶ τῶν λεγομένων **καμισίων** τῶν κουβικουλαρίων) ὥστε ὁ τὴν πορφύραν σπεύδων ἰδεῖν τοῦ γυναικείου ἱματίου, ἐπὶ τὸ πρόσωπον τῆς φορούσης τὰς ὄψεις ἀπῆρειδεν».

Όπως οι άνδρες, έτσι και οι γυναίκες της Κρήτης κράτησαν όσο μπόρεσαν το πατροπαράδοτο Βυζαντινό ένδυμα¹ και μάλιστα ένα ένδυμα παλαιό, το τυπικό ένδυμα μιᾶς ἀρχόντισσας τῶν 9ου και 10ου αἰώνων.

Ἡ φορεσιὰ μιᾶς Βυζαντινῆς εὐπόρου γυναίκας ἀποτελεῖτο κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ ἀπὸ τὰ ἐξῆς: α) Ἀπὸ τὸν χιτῶνα, (κοινὸς ὁ ὄρος καὶ γιὰ τὰ δύο φύλα) ποῦ ἐφορεῖτο κατὰσαρκά (πουκάμισο). Ἦταν βαμβακερός,

1. Μὲ τὴ μελέτη τοῦ Βυζαντινοῦ ἐνδύματος ἔχουν ἀσχοληθῆ μεγάλοι Ἐπιστήμονες δικοί μας καὶ ξένοι. Εἶναι θέμα δύσκολο καὶ συζητούμενο ἀκόμη. Οἱ ἐπιστήμονες γιὰ τὴ μελέτη τοῦ Βυζαντινοῦ ἐνδύματος τῶν πρώτων αἰώνων ἐβασίσθησαν κυρίως σὲ κείμενα. (Κωδινός, Πορφυρογέννητος κλπ.), σὲ μαρτυρίες Ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων καὶ ἄλλες ἀγιολογικὲς πηγές, ἐπίσης δὲ εἰς τὰ Μωσαϊκὰ τῶν ἐν Ἱταλίᾳ Ναῶν κλπ. Ἐμεῖς ἐδῶ θὰ ἐρευνήσωμε τὸ ένδυμα βασιζόμενοι σὲ εἰκονογραφῆσεις καὶ σὲ κείμενα φιλολογικὰ, καθὼς καὶ σὲ ἐπιβιώσεις ἐνδυματολογικῶν ὄρων στὶς γλῶσσες λαῶν τῆς ἐγγύς Ἀνατολῆς (Ἀβησσυνία, Αἴγυπτος, Παλαιστίνη, Περσία, Ἰράκ, Καύκασος). Βοήθημα μεγάλο εἶναι καὶ οἱ πληροφορίες γερόντων «ξερριζωμένων Ἑλλήνων» τοῦ Πόντου καὶ τῆς Κιλικίας. Πρέπει νὰ λάβωμε ὑπ' ὄψει πὼς οἱ Βυζαντινοὶ δὲν εἶχαν ἑνιαῖον ένδυμα. Τὸ Βυζάντιον περιελάμβανε διαφόρους λαοὺς: Ἕλληνας, Ρωμαίους, Αἰγυπτίους, Σύρους κλπ. καὶ φυσικὸ ἦταν νὰ ἐποικίλλε τὸ ένδυμα κατὰ περιφερείας καὶ ἐποχάς. Φυσικὸ ἐπίσης εἶναι νὰ μὴ κυκλοφορῆ ταυτοχρόνως εἰς ὅλας τὰς περιοχὰς τῆς Ἐπικρατείας ὁ νεοδημιουργούμενος ἢ ἐτέρωθεν εἰσαγόμενος εἰς τὸ Βυζάντιον καὶ τὰ μεγάλα ἀστικά κέντρα συρμὸς ἢ νὰ κυκλοφορῆ τροποποιημένος καὶ συχνὰ ὑπὸ διαφορετικὴν ὀνομασίαν, δεδομένου ὅτι δὲν ἦσαν πάντοτε ἐξελληνισμένοι καὶ ἐλληνόφωνοι ὅλοι οἱ πολῖτες τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, ἀλλὰ θὰ ἐχρησιμοποιοῦν παράλληλα μὲ τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσα καὶ τὸ τοπικὸν γλωσσικὸν τοὺς ἰδίωμα ἢ γλῶσσαν. Ἡ Κωνσταντινούπολις καὶ τὰ μεγάλα ἐπαρχιακὰ κέντρα (τοῦτα τὰ τελευταῖα διὰ τῶν ἀρχοντισσῶν ἢ καὶ βασιλισσῶν ποῦ ἐγκαθίσταντο εἰς τὴν Κων/πολιν) ἔδιδαν τὸν τόνον τοῦ συρμοῦ, ὁ ὁποῖος ἐξαπλώνετο γρηγορώτερα ἢ ἀργότερα στὶς διάφορες περιοχές. Δύσκολος εἶναι ὁ καθορισμὸς τῆς χρονικῆς διαρκείας τοῦ ἐκάστοτε συρμοῦ, βέβαιον ὅμως πὼς δὲν ἀλλάζει κάθε τόσο ὅπως σήμερα. Ὁ ἀκριβὴς καθορισμὸς τῆς προελεύσεως ἐκάστοτε συρμοῦ εἶναι δύσκολος, πάντως τὸ Βυζαντινὸν ένδυμα τῆς ὑπὸ ἐξέτασιν περιόδου, ἔχει Ἀνατολικὴν τὴν ἐπίδραση. Προέκυψε ἀπὸ συγχώνευση διαφόρων στοιχείων προερχομένων ἐκ τῶν Ἀνατολικῶν Τμημάτων τῆς Αὐτοκρατορίας (Μεσοποταμίας, Εὐφρατείας, Αἰγύπτου). Ἀγαλμάτια Χαλδαίων γυναικῶν τῆς ἀνωτέρας τάξεως (χρονολ. 2500 π.Χ.) φέρουν τὸν χιτῶνα (talaris manicata) τῆς Αἰγυπτίας γυναίκας τοῦ λαοῦ τῶν πρώτων Χριστιανικῶν χρόνων (30 μ. Χ.). (Βλέπε L. Barton «Historic Costume for the Stage» σελ. 25 fig. 3 καὶ σελ. 15 fig. 13).

Τὸ ένδυμα καὶ γιὰ τὰ δύο γένη κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ εἶναι ἐξέλιξις τοῦ χειριδωτοῦ χιτῶνος (tunica talaris manicata) καὶ τῆς Δαλματικῆς (πλατυτέρου χειριδωτοῦ χιτῶνος), ποῦ ἦτο δημοφιλὴς ἀπὸ τοὺς πρώτους Χριστιανικοὺς χρόνους. Ἡ δαλματικὴ, ὡς πιστεύεται, ἐδημιουργήθη στὴ Δαλματία, ἀλλὰ ἐφορεῖτο ἀπὸ ἀνδρας καὶ γυναίκας εἰς διαφόρους περιφερείας (Αἴγυπτος, Συρία). Ἀρχικῶς μακρὰ καὶ χειριδωτὴ, ἡ δαλματικὴ ἐφορέθη, χειριδωτὴ ἐπίσης ἀλλὰ κοντὴ, εἰς τὴν Αἴγυπτον. Κατέληξε σὲ ένδυμα τοῦ Κλήρου καὶ τῶν Αὐτοκρατόρων.

κοντός¹ ἢ ποδῆρης, μὲ κλειστό λαιμό, μὲ μακρὰ στενὰ μανίκια, τὰ ὁποῖα, γιὰ μιὰ κυρία τῆς Αὐλῆς, κατέληγαν σὲ ἓνα πλατὺ μανικέτι κεντητό, τὸ ὁποῖον ἐκάλυπτε καὶ μέρος τοῦ καρπού². β) ἀπὸ ἄλλο χιτῶνα μακρὺ, τὸ **ιμάτιον**³. Τοῦτο, ἀρκετὰ πολυτελὲς γιὰ μιὰ γυναῖκα ἀνωτέρας τάξεως⁴, ἦταν σχετικῶς ἐλεύθερο (ὄχι ὑπερβολικὰ πλατὺ), μονοκόμματο, καὶ ἐδένετο μὲ στριφτὸ μεταξωτὸ κορδόνι στὴ μέση ἢ ἐστηρίζετο μὲ ζώνη φαρδεῖα ποῦ ἐκλείνε μὲ πόρπη ἢ ἦτο ἐντελῶς ἐλεύθερο (μορφαὶ Ἀγίου Βιταλίου Ραβέννας καὶ Κρητικαὶ νοπογραφίαι). Ἀρχικὰ ἡ ζώνη ἐτοποθετεῖτο ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὸ στῆθος, ὅπως βλέπομε στὴν Mater Misericordiae τῶν Μωσαϊκῶν τοῦ Ἀγ. Μάρκου⁵ καὶ ἀργότερα χαμηλότερα, ὅπως βλέπομε νὰ φοροῦν οἱ Ἀγίες τῶν Μωσαϊκῶν τοῦ Ἀγ. Ἀπολλιναρίου. Ἄλλος τύπος ἐνδύματος παρουσιάζει δύο ἱμάτια⁶ ἐκ τῶν ὁποίων τὸ ἐξώτατον, τύπου μακρᾶς **δαλματικῆς**, ἦτο κοντύτερο καὶ ἐπέτρεπε νὰ φαίνεται τὸ κατώτερον ἱμάτιον⁷, τὸ

1. Ὁ Προκόπιος εἰς «Τὰ Ἀνέκδοτα» λέει πὼς ἡ Θεοδώρα ἐφόρει ἀχειριδωτὸν χιτῶνισκον δούλω παιδί πρέποντα» (Κουκουλὲ Β.Β. καὶ Π. τόμ. Β' Π σελ. 12).

2. Βλέπε εἰκόνα ἀπὸ Μωσαϊκὸ τοῦ Ἀγ. Ἀπολλιναρίου τῆς Ραβέννας. Ἐνδέχεται τὸ μανικέτι τοῦτο νὰ ἦτο καὶ ἓνα εἶδος ἐπιμάνικου, πολὺ πιθανῶς μάλιστα καὶ ἀπὸ πολυτιμο μέταλλο (σὰν πλατεῖα βραχιόλια) γιὰ τὴ φορεσιὰ μιᾶς Αὐλικῆς Κυρίας. Περικάρπια ἀπὸ σμάλτο ποῦ εὐρέθησαν ἐσχάτως στὴ Θεσσαλονίκη ἐπιτρέπουν τὸ συλλογισμὸ αὐτό. (Βλέπε εἰκόνα ἐνταῦθα ἐκ τῆς Ἐφημ. «τὸ Βῆμα». Ἀνακοίνωσις τοῦ Ἐφόρου Βυζ. Ἀρχαιοτ. Θεσσαλονίκης Στ. Πελεκανίδη 9.11.58).

3. Ὁ ὅρος ἱμάτιον δὲν ἐχρησιμοποιεῖτο κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ γιὰ νὰ δηλώσῃ ὅ,τι ἐπὶ Ρωμαϊκῶν χρόνων, ἀλλὰ ἐσήμαινε **φόρεμα**. (Βλέπε Ἰω. Καλλιτσουνάκη «τὸ περὶ ξηνητείας ποίημα» ἐν «Χριστ. Κρήτη» Β' σελ. 149 στ. 122 : «ὡς φόρεμα, ὡς ἴδιον ἱμάτιον δικό της»).

4. Μεταξωτὸ τὸ θέλει ἡ γυναῖκα τοῦ Θ. Προδρόμου (P. Pr. Hesseling et Pernot, σελ. 39 στ. 50 : «οὐκ ἔβαλα εἰς τὴν ράχιν μου μεταξωτὸν ἱμάτιον»).

5. Βλέπε «Byzantine Art» by Hayford Peirce and Royall Tyler.

6. Ἰμάτιον (ὄχι ὑπὸ τὴν μορφήν pallium, ἀλλὰ ἔνδυμα ραμμένο) ἐφόρου καὶ οἱ ἄνδρες πάνω ἀπὸ τὸν χιτῶνα (τὸ πουνκάμισο). Αὐτὸ τὸ ἱμάτιον κατέληξε νὰ δηλοῖ ὁ ὅρος **καμίσιον**. Ὑπὸ τὸ ἔνδυμα τοῦτο ἐφορεῖτο τὸ **ὑποκάμισον**. (Βλέπε Γ. Σπυριδάκη «Παρατηρήσεις ἐπὶ ἐνδυμάτων τινῶν κατὰ τὴν πρώτην Βυζαντινὴν περίοδον» ἀνάτυπον ἐκ τῆς Ἑπετ. Λαογρ. Ἀρχείου, τόμ. 9 καὶ 10 (1955-1957). Ὁ Ἀρέθας (βλέπε προηγ. σελίδα ὑποσ. 3) ὁμιλεῖ περὶ τοῦ καμίσου ὡς πολυτελοῦς ἐνδύματος, ἐνῶ ὁ Du Cange ἐξηγεῖ : καμίσιον=ὁ ἐπὶ τῶν καμάτων χιτῶν.

7. Δὲν ξέρομε πῶς ἐλέγετο εἰδικώτερα κάθε ἓνα ἀπὸ τὰ γυναικεῖα ἱμάτια. Πρὸς εὐκολίαν θὰ χρησιμοποιῶ εἰς τὸ ἐξῆς τὸν ὄρον **καμίσιον** πρὸς δῆλωσιν τοῦ ἀμέσως ἐπὶ τοῦ ὑποκαμίσου φορομένου ὑπὸ τῶν γυναικῶν ἱματίου. Γιὰ τὸ ἐξωτερικὸν ἱμάτιον θὰ χρησιμοποιῶ τὸ ὄρον **κόττα**.

—Κόττα στὴ Δύση τὰ μέσα τοῦ 12ου αἰ. ἦτο ἓνα φόρεμα μακρὺ καὶ χειριδωτό, μὲ πλατὺ ποδόγυρο καὶ στρογγυλὸ λαιμό. Ἐπ' αὐτοῦ ἐφορεθῆ ἄλλο μακρὺ κατ' ἀρχὰς ἀχειριδωτό, κατόπιν δὲ πλατυμάνικο φόρεμα, ἢ συρκὸς = ἐπὶ τῆς κόττας (surcotte). Τὸν 15ον αἰ. ὁ ὅρος κόττα ἐχρησιμοποιεῖτο εἰς δῆλωσιν ἐπενδύτου. Μὲ τὴν ἔννοιαν **ἐπενδύτης** συναντοῦμε τὸν ὄρο κόττα εἰς Κρητικὸν ἔγγραφο τοῦ 1643. (Βλέπε

ὁποῖον γὰρ τίς ἀρχόντισσες ἦτο ἐξ ἴσου πολυτελές, κεντητὸ ἢ ἀπὸ ἀκριβοῦς ὕφασμα. Ἀπὸ τὸ βίο τοῦ Ἁγίου Νικολάου πληροφορεῖται κανεὶς πὼς «με

Στ. Ξανθοῦδίδου «Κρητικά συμβόλαια» ἐν «Χριστ. Κρήτη» τόμ. 1 σελ. 263 κ. ἐ. καὶ Φ. Κουκουλέ «Συμβολή εἰς τὴν Κρητ. Λαογραφίαν ἐπὶ Βενετοκρατίας» ἐν Ε.Ε.Κ.Σ. τόμ. Γ' σελ. 47) καὶ εἰς τὸ χειρόγραφον τοῦ Κατζούρμπου (ΧΦΕΒ 154 [931]). Ὁ ὄρος κόττα ἦτο ἐν χρήσει καὶ στὴν Κύπρο κατὰ τοὺς Μεσαιωνικοὺς χρόνους. (Μαχαίρας σ. 191: «Ἡ τάμου Τζιβὰ ντὲ Σκαντελιέ, ἡ καύκα του (τοῦ Πιέρου τοῦ Α'), ὅπου ἐκοιμᾶτον μιτὰ του, ἐσκολλίστην... τὴν κότταν της καὶ ἐξέβην ἔξω εἰς τὴν λόντζαν καὶ ἐκατέβην εἰς τὸ σέντε». (Βλέπε Σ. Μενάρδου «Γαλλικαὶ Μεσαιωνικαὶ λέξεις ἐν Κύπρῳ» ἐν «Ἀθηνᾶ» τόμ. ΙΒ' τ. Γ' σελ. 372). Ὁ ὄρος κόττα ἀπαντᾷ καὶ στὸ Κρητικὸ παραμῦθι τῆς ἀρχοντοπούλας Ρόδο: «κόττα μου μεσανέραφτη καὶ μεσανεραμμένη». (Βλέπε περαιτέρω). Ἀξιοσημείωτον ὅτι σήμερον στὴν Ἀβησσυνία λέγεται καμὶς τὸ μονοκόμματο ἐξωτερικὸ γυναικεῖο ἔνδυμα, ἐνῶ ἕνα εἶδος ἀνδρικήσ χλαμύδος ὀνομάζεται **κούτα**. (Πληροφ. Χρ. Παπαχαραλάμπους ἐξ Ἀδῆς Ἀμπέμπα).

—Τὸ γυναικεῖο ἱμάτιο τὸ εἶπανε οἱ Βυζαντινὲς μετὰ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου καὶ φουστάνι. Τὸ φουστάνι, ὅπως εἶδαμε στὸν τόμο περὶ ἀνδρικήσ στολῆσ (σ. 79), ἦταν εἶδος ὕφασματος. Ἀπὸ τὸ ὕφασμα ὁ ὄρος μετεδόθη καὶ στὸ ἔνδυμα (ἔτσι συνέβη καὶ γιὰ ἄλλα εἶδη ἐνδύματος π.χ. τὸ σακαμαγγιον - Ἄνδρ. στολή σελ. 85)· φουστάνι λέγοντας ὁ λαὸς ἐνοοῦσε φόρεμα καὶ μάλιστα φόρεμα γυναικεῖο, ὅπως καὶ σήμερα. Μετὰ τὴν ἔννοια αὕτη συναντοῦμε τὴ λέξη στὸ Βυζαντινὸ διηγηματικὸ ποίημα «Λόγος παρηγορητικὸς περὶ εὐτυχίας καὶ δυστυχίας» (Σπ. Λάμπρου «Collection des romans» σελ. 289 - 321, στ. 608). (Τὸ ποίημα δὲ θεωρεῖται νεώτερο τοῦ 13ου αἰῶνος): «...καὶ μαῦρο στενομάνικο ἐφόρειεν φουστάνι». Ἡ λέξις καὶ εἰς Κρητικὸν ποίημα τοῦ 17ου αἰ.: «μὰ τοῦτοι ποιδὲ ποκάμισα μᾶς δίδει, ποιδὲ φιστάνι, ποιδὲ μπόλια, ποιδὲ ἄλλος ποδιά...» («Φοροτουνᾶτος» Πρ. Ε' στ. 30).

Στὴν Κρήτη, ἂν κρίνωμε ἀπὸ τὸ τρέχον λεξιλόγιο, ὁ ὄρος φουστάνι - φιστάνι ἐχαρακτηρίζε γενικὰ τὸ γυναικεῖο ἔνδυμα, ἀπλὸς ἢ σύνθετος. Ἀπομεσοφούστανο ἐσήμαινε ἐσωτερικὸ ἔνδυμα, ἀποξωφούστανο ἐσήμαινε ἐξωτερικὸ ἔνδυμα. (Πρβλ. πρὸς παλαιοφούστανο, ἐν «Πουολόγος», Wagner «Carmina» σελ. 180 στ. 421: «κι' αὐτὸ τὸ παλαιοφούστανο τὸ φόρεισ καπισμένο»). Ὑστερα τὸ ἀποξωφούστανο τὸ χώρισαν εἰς ἐπανωφούστανο καὶ κατωφούστανο (ἀπανωκόρμι καὶ φούστα). Τοῦτο θὰ ἔγινε καὶ σ' ὅλη τὴν ἐπικράτεια, ἂν κρίνωμε ἀπὸ τοὺς ὄρους ποὺ κυκλοφοροῦν σήμερα σ' ὅλεσ τίς Ἑλληνικὲς περιφέρειες: φουστάνι στὰ Λευκτρα Βοιωτίας = τὸ μεσοφόρι τῆσ μέσης (πληροφορία Καλλ. Νόικια), φιστάνι στὴ Σκόπελο = ἡ φούστα τῆσ καθημερινῆσ φορεσιᾶσ· φιστάνι = ἡ μεταξωτὴ φούστα τῆσ καλῆσ φορεσιᾶσ (πληροφορία ἀγνώστου μοι χωρικήσ τὴν ὁποία συνήνησα εἰς τὰ Λουτρά Αἰδηψοῦ), φουστάνι στὸ Σουφλί = τὸ μεσοφόρι. (Πληροφ. Εὐαγγελίας Λ. Καλπᾶκα). Στὴ Βενετικὴ διάλεκτο ὁ ὄρος fustagni εἶχε καταντήσει νὰ σημαίνη (ἀρχαί 17ου αἰ.) ἀπομεσοφούστανο καὶ μάλιστα λευκὸ. Ἡ χρῆσις τοῦ ὄρου μετὰ τὴν ἔννοια αὕτη μαρτυρεῖται στὴ διαθήκη τοῦ Ἄνδρ. Τζ. Κορνάρου (1611), ὅπου ὁ διαθέτης παραγγέλλει νὰ δοθοῦν στὴν ὑπηρέτριά του Ἐργίνα διάφορα εἶδη ἐνδυμάτων, φόρεμα μεταξωτὸ, καμουζέτα (μπλοῦζα), κουβέρτα χρωματιστή, σεντόνια, μαξιλαροθήκες, πετσέτες, ποικάμισα καὶ fustagni, ποὺ θὰ τῆσ δώση ἡ κυρία της ἀπὸ τὰ ἀσπρόρρουχα (biancheria) τοῦ σπιτιοῦ. (Στεργ. Σπανᾶκη «Ἡ Διαθήκη τοῦ Ἄνδρ. Τζ. Κορνάρου» ἀνάτυπον ἐκ τοῦ Θ' τόμου τῶν Κρητικῶν Χρονικῶν σελ. 435-36). **Φουτάνι** ὀνομάζοντο οἱ Λαζές, κατὰ πληροφορίαν κ. Ἰωάννας Λαμπρίδης ἐκ Πόντου, ἕνα ἴσιο, μεταξωτὸ, ἄρραφο ὕφασμα, ποὺ τὸ δένουν στὴ μέση τους δίκην ἐμπροσθέλλασ.

τὸ ἀντίτιμον ἑνὸς ἔσωφορίου φορέματος μποροῦσε νὰ γίνη μία λειτουργία¹. Τὸ ὑπένδυμα τοῦτο ἐφαίνετο περισσότερο ἐμπρός, ἐπειδὴ εἶχαν τὴν συνήθεια νὰ ἀνασηκώνουν τὸ ἐξώτατον ἱμάτιον («κόττα») ἀπὸ τὴ μίξ πλευρὰ καὶ νὰ τὸ μπηγνουν στὴ ζώνη².

Ἐκτὸς τὰ δύο τοῦτα ἱμάτια, τὸ κατώτερον, τὸ «καμισιον», ἦταν τώρα στενὸ μὲ πολὺ χαμηλὸ ντεκολτέ, μὲ μακρὰ εὐρύχωρα μανίκια, πού τελείωναν σὲ στενὴ μανσέττα. Ἡ «κόττα» ἦταν ἀνετώτερη, μὲ μανίκια $\frac{3}{4}$, κομμένα ἕνα μὲ τὸ σῶμα (ζαπονέ, χωρὶς μανικοκόλληση στοὺς ὤμους καὶ στίς μασχάλες)³. Τὸ κεντημένο ντεκολτέ τῆς κόττας ἦταν κάπως χαμηλὰ κομμένο, ἀφήνοντας νὰ φαίνεται ὁ λαιμὸς τοῦ ὑποκαμισοῦ, οἱ ἄκρες τῶν μανικιών τοῦ ὁποῦ ἐφαίνοντο ἐλαφρῶς ἀπὸ τὸ μανίκι τοῦ καμισιοῦ⁴ (ἐφαίνοντο δηλαδὴ τρία μανίκια πάνω στὸ μπράτσο μιᾶς κυρίας). Μόνο οἱ Αὐτοκράτειρες καὶ οἱ Πατρίκιες—Ζωστὲς ἔκρυβαν τὸ λαιμὸ καὶ δὲν ἐφαίνετο διόλου τὸ ὑποκάμισον, μὲ ἕνα κέντημα καθαρῶς Βυζαντινὸ, τὸ μαργέλιον⁵ πρόσθετη τραχηλιὰ πού θυμίζει μόδα τῶν Φαραῶ.

1. Κουκουλὲ ἔνθ. ἀνωτ. σελ. 30.

2. Τοῦτο φαίνεται εἰς τὰ Μωσαϊκὰ τοῦ Ἁγ. Ἀπολλιναρίου.

3. Βλέπε Μωσαϊκὰ Ἁγ. Ἀπολλιναρίου.

4. Τὰ μανίκια τοῦ ὑποκαμισοῦ ἦσαν μακρὰ, γιὰτὶ ἕνα κοντὸ μανίκι ἐθεωρεῖτο ἀπρεπὲς στὸ Χριστιανικὸ Βυζάντιον.

5. **Μαργέλλια** ἐλέγοντο καὶ τὰ κοσμήματα πού ἐστόλιζαν τὶς παρυφῆς τῶν μανδύων τῶν Βυζαντινῶν Ἀρχοντισσῶν. Ὁ ὄρος ἐν χρήσει καὶ σήμερον στὴν Κρήτη σημαίνει ἕνα φιτίλωμα πού περιορίζει τὸ τελείωμα ἑνὸς μανικιοῦ ἢ ἑνὸς ντεκολτέ, ὥστε νὰ μὴν ξεφτᾶ (περιθώριον).

Μὲ τὴν ἔννοια περιθώριον συναντοῦμε τὴ λέξη καὶ σὲ τραγούδι τῆς **τάβλας**, πού λέγεται στοὺς Δυτικούς Νομοὺς κατὰ τὰ συμπόσια: (Τάβλα σημαίνει τραπέζι. Ἐντὶ τραπεζιοῦ ὅμως, χρησιμοποιεῖται συνήθως ἕνα μακρὸ σανίδι—τάβλα—τοῦ ἐμπορίου, ἀπὸ τὴν ὁποία γίνονται τὰ πορτοπαράθυρα):

Μὰ γὼ θωρῶ τὴν τάβλα μας κι' εἶναι καλὰ στρωμένη
μὲ μόσκους καὶ μὲ ζάχαρες περιτριγυρισμένη.

Ἄς εἶν' καλὰ ἀπού' στρωνε κι' ἀπού' βανε μαντήλι
κι' ἐκάτσαν γύρω τρίγυρω οἱ γιεδικοί κι' οἱ φίλοι.

Κι' ἀπού' τὴν ἑμαργέλλωνε τρεῖς γύρους μὲ τὰ πιᾶτα
καὶ μὲ κανάτες δεκοχτῶ καὶ μὲ ψωμί πιτήδειο.

Στὴ μέσ' ἤβαλε βάρσαμο 'ς τοῖ γύρους 'βαλε μόσκο.

Μὰ τὸ φαγί 'ν' ἢ ζάχαρη καὶ τὸ κρασί 'ν' ὁ μόσκο
νὰ τρῶμε καὶ νὰ πίνωμε καὶ νὰ χαροκοποῦμε.

Πληροφ. τοῦ πεθεροῦ μου Ἱω. Φραγκάκι. Βλέπε καὶ Κριάρη «Πλήρης Συλλογὴ Κρητ. Δημ. Ἁσμ.» σ. 267. Ἡ λέξις καὶ παρὰ Σαχλίκη «Γραφαὶ καὶ στίχοι», ἐν Wagner «Carmina» (ὑποσημείωσις ἀνευ ἀριθμοῦ: ἀνὰ ἦεν τὰ φατζάλατον χρυσιων μαργελωμένα).

Με τὴν πάροδο τοῦ χρόνου τὰ μανίικα τῆς κόττας ἔγιναν πολὺ ἐφαρμοστὰ ἀπὸ τὸν ἀγκῶνα καὶ κάτω καὶ ἐκούμπωναν μὲ κουμπάκια.

Στὸ τέλος τοῦ 9ου αἰῶνα καὶ ἀρχὰς τοῦ δεκάτου, ἡ κόττα φορέθηκε κοντὴ ἕως τὰ γόνατα, ἐντελῶς ἀχειρίδωτη, μὲ πολὺ σκαφτὸ τὸ ἀνοιγμα τῆς μασχάλης· συνωδεύετο ἀπὸ ζώνη πολυτελῆ καὶ ἦταν, ἴσως, φόρεμα μόνο γιὰ νέες ἀρχοντοπούλες¹.

Πάνω ἀπ' ὅλα ἐφόρουσαν τὸ **μαντύ**², μετὰ ἧ ἄνευ κουκούλας. Τοῦτο ἐγίνετο ἀπὸ ὕφασμα μεταξωτὸ ἢ μπροκάφ· ἦταν γαρνιρισμένο γύρω γύρω μὲ στενὴ μπορντούρα (μαργέλλιον) καὶ ἔκλεινε στὸ στῆθος μὲ πόρτες³. Ἐνίοτε συνυπῆρχαν πόρπη καὶ κορδόνια μεταξωτὰ ποῦ ἔδεναν (τέτοιες πόρτες καὶ κορδόνια παρατηροῦμε στὰ μαντυὰ τῶν Κρησῶν). Στὴν περίπτωσιν αὐτὴ ἡ πόρπη ἦταν μόνο διακοσμητικὴ.

Τὸ μαντύ ἐφοδράρετο μὲ ὕφασμα ἀκριβὸ ἀντιθέτου χρώματος, ἀλλὰ καὶ μὲ γοῦνα ἀκριβῆ ('Ερμελίνα) ἢ καὶ φτηνότερη (προβάτου ἢ λαγοῦ)⁴, ἀνά-

1. Βλέπε εἰκόνα ἐνταῦθα, ἐκ G. Schlumberger «Un Empereur» ἐκ Βυζαντινοῦ ὕφασματος. Παριστάνει ἐφιππον τὸν «Βασιλέα». Ἐκατέρωθεν τοῦ Βασιλέως δύο νέες φοροῦν τὸ καμίσιον καὶ τὴν ἀχειρίδωτη κόττα. Ὁ Schlumberger σημειώνει: «ὕφασμα ἱστορημένον ἀνήκον στὴν ἁμορφὴ ἐποχῆ τοῦ Χου αἰῶνος».

2. Τὸ μαντύ ἦτο σημεῖον μεγαλείου ἀλλὰ σὺν τῷ χρόνῳ ἐφορέθη καὶ ἀπὸ μεσαιὰς τάξεως ἀστέες. Εἶναι, ἴσως, ἐξέλιξις τοῦ πιθανῶς Συριακῆς προελεύσεως **μαφορίου**, τὸ ὁποῖον καλύπτει εἰς τὰς εἰκονογραφῆσεις τὸ κεφάλι καὶ τοὺς ὤμους τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου. Τοῦτο ἀναφέρεται καὶ ἀπὸ τὴν Ἄνναν τὴν Κομνηνὴν ('Αλεξιάς Α' ἐκδοσις Παπύρου Νο 26 σελ. 16-17: «ὁ μέντοι Βασιλεὺς ('Αλέξιος) ξιφηφόρος εἰσθήκει τῇ ἐτέρα δὲ τῶν χειρῶν τῆς τοῦ Λόγου Μητρὸς τὸ ὠμοφόριον σημαίαν κατέχων». Τὸ μαφορίον λέγεται τουρκιστὶ **μαμφί**. Κατὰ τὴν Ἐλισ. Χρηστοφίδου, τὴν ὁποίαν καὶ ἀλλοχοῦ ἔχομεν ἀναφέρει, **μαμφί** ἐφόρουσαν ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τῆς καὶ μέχρι τῆς ἀναχώρησεως τῶν Ἑλλήνων ἐκ Κιλικίας, οἱ Χριστιανῆς καὶ οἱ Ἑβραῖες τῆς Συρίας, Παλαιστίνης, Βαγδάτης, Κουρδιστάν. («Ὅλα αὐτὰ τὰ μέρη τὰ ἔχει γνωρίσει ἡ Χρηστοφίδου διότι ἐπλανᾶτο μαζὺ τὸν σύζυγόν τῆς, ἀξιοματικὸν τοῦ Ἴππικοῦ τοῦ Τουρκικοῦ Στρατοῦ, ἐν καιρῷ εἰρήνης, εἰς ὅλην τὴν Ὀθωμανικὴν Αὐτοκρατορίαν»). Οἱ ἡλικιωμένους ἐφόρουσαν μακρὸ μαμφί, οἱ νέες ἐφόρουσαν κοντὸ μαμφί καὶ τὰ κοριτσάκια μικρὸ μαμφί σὲ μέγεθος μεγάλου μανδηλιοῦ. Τὸ μαμφί ἦ ἔδενε μὲ κορδόνι ἢ ἐκαρφῶνετο μὲ πόρπη. Κάτω ἀπὸ τὸ σαγόνι. Τὸ μαμφί ἐφορεῖτο χειμῶνα καλοκαίρι «γιὰ νὰ μὴ βλέπουν οἱ ἄνδρες τὰ μαλλιά τῶν γυναικῶν».

—Δὲν εἶναι ἄνευ σημασίας τὸ γεγονόςς ὅτι ἀγαλμάτιον τῶν πρωτῶν Χαλδαίων (γυναικεία μορφή) φέρει κοντὸ μαντύ-μπέρτα (εἰκὼν ἐν L. Barton «Historic Costume for the Stage» σελ. 25), ὅπως μπέρτα φέρει καὶ ἡ εἰκονιζομένη ἐνταῦθα νύφη ἐκ τοῦ Ἰράκ.

3. Βλέπε ἐνταῦθα σκίτσα Κρησῶν ἐκ Γκερόλα.

4. Βλέπε «Διηγ. Παιδιόφρ. τετρ. ζῶων» (ἐν Wagner «Carmina»), ὅπου ὁ λαγὸς ὑπερηφανεύεται γιὰ τὸ δέρμα του καὶ λέει: «ἀλλὰ καὶ οἱ ἀρχόντισσες οἱ μεγαλομανδουῖσες/ποῦ ἔχουν τὰς μακρὰς οὐράς καὶ σύρνον τας ὀπίσω / ἔχουν το μέσον ἐνδυμαν διὰ πρεποσύνην/πολλάκις δὲ τὸ ἔχουσι διὰ πολλὴν ψυχρότην».

Ὁμοίως βλέπε ποίημα περὶ τοῦ Κάτω Κόσμου (ἐν Legrand «Bibl. Gr. Vulg.» τόμ. II στ. 119): «καὶ ἂν μετὰ βάγιων καὶ μαντιῶν ἢ ἀρχόντισσες γυρίζουν / καὶ ἀπὸ μόσχου καὶ λουτροῦ περνῶντας νὰ μυρίζουν».

λογα με την εποχή και την οικονομική άντοχή κάθε ἀρχόντισσας. Θὰ ἦτανε, ἴσως, και δεῖγμα ἀξιώματος ἢ και προβαδίσματος τὸ μαντὺ^{1,2,3,4}.

Συμπλήρωμα τῆς φορεσιᾶς ἦταν ὁ πέπλος ἢ καλύπτρα, σύμφωνα και με παράγγελμα τοῦ Ἀποστόλου Παύλου⁵. Ἡ καλύπτρα μπορούσε νὰ φορεθῆ και σὲ σχῆμα τουρμπάν (τυμπάνιον), με κρεμαστὴ στὸν ὤμο τῆ μιά της ἄκρη, ὅπως φαίνεται σὲ μωσαϊκὰ ἐκκλησιῶν τοῦ Παλέρμο⁶ (9ος αἰών) και στὶς νωπογραφίες τῆς Κρήτης, ὁπότε ὅμως ἔκρυβε ἢ ἔκανε περιττὴ μιὰ ὁμορφὴ κάμμωση.

Οἱ γυναῖκες τοῦ λαοῦ και οἱ χωρικές (και τῆς Κρήτης ἐπίσης) θὰ ἐντύνοντο με τὰ ἴδια φορέματα, πουκάμισο, κμισίον, κόττα, μαντὺ, ἀλλὰ τὰ φορέματά τους θὰ ἦσαν στενώτερα και ἀπὸ κατωτέρας ποιότητος ὑφάσματα, λινα ἢ λινοβάμβακα γιὰ τὸ καλοκαίρι, σύμμεικτα δὲ ἀπὸ μαλλι και λινάρι ἢ και μόνο μάλλινα γιὰ τὸ χειμῶνα⁷. Στὴ μέση θὰ εἶχαν μιὰ ζώνη ἀπὸ εὔτε-

1. Βλέπε «Γαδάρου, λύκου και ἀλεπούς διήγησις ὠραία» (ἐν Ἀλεξίῳ «Κρητ. Ἀνθολογία» στ. 50 : «βαστῶ Σταυρὸν και πατερεμὰ φορῶ και τὸ μαντὺ μου/ και δεῖνω μεγαλόσχημη και μοιάζω σὰν ἴουμένη»).

Ἵμοίως «Πουολόγος» (ἐν Wagner «Carmina» στ. 162 κ. ἐ.) : «εἰπέ με κυρὰ πέρδικα τ' ἤθελες εἰς τὸν γάμον/μι' ἔκατσεσ ὡς κουβουλαρεὰ ἀπάνωθεν τῶν ὄλων; . . . και τὸ μαντὺ σου εἶν' κοντὸ και φαίνεσαι ἐξοπίσω». Ἵμοίως στ. 417 : «Αἰγύπτισσα με τὸ μανδὺν . . .».

2. Οἱ νεανίδες και τὰ κοριτσάκια πιθανῶς δὲν ἐφόρου μαντὺ ἢ τουλάχιστον μακρὸ μαντὺ. Οἱ εἰκονιζόμενες ἐδῶ νεάνιδες Schlumbeger ἔχουν ριγμένη στὸν ὤμο μιὰ σάρπα, ὑφασμα παραλληλόγραμμο, τὸν λῶρον. Εἰς τὸν πίνακα 10 τοῦ Γκερόλα αἰ ὑπ' ἀριθ. 3 (1328) εἰκονιζόμενες νεάνιδες δὲν φοροῦν μαντὺ, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὶς κυρίες τοῦ αὐτοῦ ὄμιλου. (Καταπληκτικὴ εἶναι ἡ ὁμοίότης τοῦ φορέματος μιᾶς κορασίδος τοῦ ὄμιλου πρὸς τὴν ποδιὰ κορασίδων τῆς Κρήτης γύρω στὰ 1908· παρατηρήσατε τὸ σχεδίασμα).

3. Τὴ λέξη μαντὺ ὡς ἐνδυμα Κληρικοῦ συναντοῦμε στὴν διαθήκη Σικωτάκη («Χριστ. Κρήτη» τόμ. I σελ. 512). Ἵμοίως ἐν Σουλαμιανάκη «Συμβολαὶ εἰς τὴν Ἱστορίαν-Ἁγ. Μηνᾶς» σελ. 151 : «ἡ κληρονόμος τοῦ πρώην Κρήτης Κυρίου Μαξίμου ἀφιέρωσε μιὰν Ἀρχιερατικὴν στολὴν και μανδὶ ἐκτὸς ἐπιγονατίου».

4. Ὁραῖον Αὐτοκρατορικὸν μαντὺ βλέπομε στὸ «Λεῦκωμα Βυζαντινῶν Αὐτοκρατόρων» τοῦ Σπ. Λάμπρου ἐκ μικρογραφίας μνηολογίου Βασιλείου τοῦ Β' τοῦ Cod. Vaticanus Graecus No 1613 (φ. 249), τῶν ἐτῶν 976-1025. Εκτὸς τοῦ μαντυοῦ εἰκονίζεται λαμπρὰ τὸ κμισίον και ἡ κόττα. Ἀπὸ τὰ ζαπονὲ μανίκια της (μᾶλλον στενά και κοντὰ) φαίνονται τὰ μανίκια τοῦ κμισίου και, σὰν μανικέττι πλέον, ἡ ἄκρα τοῦ μανικιοῦ τοῦ ὑποκαμίσου.

5. Τέτοιοι πέπλο φοροῦν οἱ Ἁγίες τῶν Μωσαϊκῶν τοῦ Ἀγ. Ἀπολλιναρίου.

6. Βλέπε εἰκόνα ἐκ Μωσαϊκῶν ἐν «Byzantine Mosaics» by Iris Verlag Laupen, Berne. Εἰκονίζονται ἡ γυναῖκα και μιὰ ἐκ τῶν θυγατέρων τοῦ Λῶτ (plate VIII) και ἡ «Βαῖοφόρος» (plate XIII).

7. Λινοβάμβακον ἦταν τὸ ἱμάτιν τῆς γυναίκας τοῦ Θ. Προδρόμου. (Βλέπε στ. 93 : «και κάμνω λινοβάμβακον ἱμάτιν και φορῶ το»).

λές κορδόνι¹ (ράμμα) ἢ δερμάτινη, γιὰ νὰ συγκρατοῦν τὰ ἱμάτια καὶ πρὸ πάντων γιὰ νὰ τὰ ἀνασηκῶνουν, γιὰ νὰ τὰ μπῆχνουν². Θὰ ἀνασήκωναν βεβαίως τὰ μανίκια τους ὅταν ἡ περίστασις τὸ ἀπαιτοῦσε (πλύσιμο, ζύωμα). Γιὰ τὸ κρῦο καὶ τὶς βροχὲς θὰ ἐφόρουσαν στενοὺς μανδύες μὲ κουκούλα ποὺ μποροῦσε νὰ μὴ εἶναι καὶ προσεραμμένη. Γιὰ τὴν ἐκκλησία ἢ γιὰ τὶς ἐπισημότερες ἐμφανίσεις (γάμοι, βαφτίσια) θὰ εἶχαν κάπες ἀπὸ ὕλικά καλύτερης ποιότητος. Θὰ εἶχαν καὶ καλύτερης ποιότητος πέπλους καὶ ὄχι φθηνοὺς ὅπως ἐκεῖνοι ποὺ φοροῦσαν τὶς καθημερινές, ποὺ θὰ ἦσαν ἀπὸ τουλουπάνι, ὅπως οἱ σημερινές μπολίδες. Τὸ καλοκαίρι θὰ ἔβγαίναν ἀρχικῶς μόνο μὲ τὰ καμίσια, ὕστερότερα δὲ καὶ μὲ τὶς κόττες. Πηγαίνοντας στὶς δουλειές τους ἢ ἐργαζόμενες μέσα στὸ σπίτι θὰ ἐφόρουσαν μιὰ ἀπλῆ ποδιά στὴ μέση τους, ποὺ τὴν ἔλεγαν παλαιότερα **προσέργιον** μεταγενέστερα δὲ **ποδεάν**. Θὰ τὴν ἐχρησιμοποιοῦν, ὅπως καὶ σήμερα, γιὰ προφυλακτικὸ τοῦ φορέματος καὶ γιὰ νὰ βάλουν κάτι ἐλαφρὸ προχείρως³. Οἱ ἀγρότισσες θὰ εἶχαν καὶ ποδιές καλὰ ἐργασμένες. Μὴ ἔχοντας τὴν εὐχέρεια νὰ ἀποκτήσουν ὑφάσματα γιὰ ποδέες ὅπως τῶν ἀρχοντισσῶν⁴, ἐτελειοποίησαν τὸ προφυλακτικὸ τοῦ φορέματος ἐξάρτημα, τὸ ἐκέντησαν καλαίσθητα καὶ τὸ φόρε-

1. «Ἐβγαλε τὰ τσαγγιά της τσάρουχα φορεῖ / ἔβγαλε τὴ ζωστή της ράμμα ζώνεται». (ἌΓης Μαροῦς τὸ Κάστρον) ἐν Βουτιεριδῆ «Ἰστ. Νεοελ. Λογοτεχνίας» σ. 32).

2. (Ἐκ τοῦ πῆγνυμ=ἐμπήγω).

3. Καὶ οἱ ἄνδρες ἐφόρουσαν ποδεάν—ποδιὰν καὶ μὲ τὴν ἔννοιαν αὐτὴν (ποδιά) συναυτοῦμε τὸν ὄρον ποδέα εἰς τὸ Βυζαντινὸ ποίημα «Λίβιστρος καὶ Ροδάμνη» (12ος αἰ. κ.ε.: εἰς τὴν ποδεάν του ἐβάσταζε σιτάριν διὰ σπόρον).

4. Ποδέα ἐλέγετο ἡ πορφυρὴ ταινία ποὺ εἶχαν οἱ ἀρχόντισσες προσεραμμένην εἰς τὸ φόρεμά των ἀπὸ τὸ λαϊμὸ ἕως τὰ πόδια. Ἴσως ἐλέχθη καὶ τάβλα (πρβλ. πρὸς τάβλιον). Τάβλα ἐλέγετο «τὸν παλὸ καιρὸ» στὴν Κρήτη ἢ ἐμπροσθὲλα τῶν χωρικῶν. Ἴδε τὸν Α' τόμον «Ἀνδρική φορεσιά» σελ. 41 ὑπόσημ. 5.

—Ἡ λέξις ποδέα συναντᾶται σὲ κείμενα καὶ λεξικά μὲ πολλὰ σημασίες: (Σουτῆδας: ποδέα=ποδήρης. Οἱ δὲ τὸ συρραπτόμενον εἰς τὸ κατώτερον τῆς στολῆς ἐκ πορφύρας ἢ βύσσου ράκιον). Ὁ ὄρος ἐχρησιμοποιοῦν καὶ εἰς δῆλωσιν γενικὰ τοῦ ποδογούρου «ἢ τίς Ἀκρίτης ἕτερος ἐκεῖ νὰ εὐρέθη τότες καὶ τὰς ποδεάς του νὰ ἐπηξεν νὰ πῆρε τὸ ραβδί του» (Βουτιεριδῆ ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 97). «Ἄν οὐκ ἠγγέρθης τὸ γουρνὸν νὰ ἐπάρης τὰς ποδεάς σου / αὐτὰς τὰς κακομάζωκτας νὰ ἐπάρης νὰ πηγαίνης» («Πουλολόγος» ἐν Wagner «Carmina» σελ. 180 στ. 36). Βλέπε καὶ Κουκουλὲ «Κρίσις εἰς Du Cange» ἐν «Ἀθηνᾶ» τόμ. 42 σελ. 61: «ποδεά=τὸ κάτω μέρος τοῦ φορέματος τὸ περιβάλλον τοὺς πόδας. Ποδιά ἐν Χίῳ σήμερον λέγεται ὀλόκληρη ἢ φούστα. Μὲ τὴν ἔννοιαν **φούστα** καὶ ἐν Μιχαηλίδου—Νοάρου «Δημοτικὰ Τραγούδια Καρπάθου» σελ. 81: «ὄμπρὸς ποδεά μου κόντηνεν καὶ πίσω ἐμάκρυνέ μου». (Πρόκειται περὶ ἐγκύου κόρης τῆς ὁποίας ἡ φούστα ἐκόντηνε ἐμπρὸς ἐπειδὴ ἐφούσκωσεν ἡ κοιλία τῆς).

Μὲ τὴ σημασία **φούστα** μεταχειρίζεται τὸν ὄρο καὶ ὁ Γεωργηλᾶς (ἀρχαί τοῦ 16ου αἰῶνος) εἰς «Τὸ θανατικὸν τῆς Ρόδου» στ. 138: «χρειά 'να ποκάτω εἰς τὴν ποδιὰν τριγύρω νὰ 'ν ραμμένο / βελούσιν ἢ καὶ τζατουνὶν ἢ καμουχᾶ ἀφ' τὴν Πίζαν».

σαν σάν διακοσμητικὸ πανὸ τὶς ἐπίσημες ἡμέρες¹. Τοῦτο ἐφορέθη καὶ ἀπὸ τὰς ἀνωτέρας τάξεις· μιὰ τέτοια ἐμπροσθέλλα βλέπομε νὰ φορῆ καὶ ἡ Αὐτοκράτειρα Εὐδοκία ἢ Μακρεμβολίτισσα τοῦ λευκώματος Σπύρου Λάμπρου.

* *

Σπουδαία πηγὴ γιὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ γυναικείου ἐνδύματος εἶναι οἱ σμάλτινες πλάκες τοῦ στέμματος τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου, τὸ ὁποῖον ἀπεστάλη ἀπὸ τὴν Κυβέρνησιν τοῦ Βυζαντίου πρὸς τὸν Οὐγγρον βασιλέα Ἀνδρέαν τὸν Α' μεταξύ τῶν ἐτῶν 1042-1050. Ἑπτὰ χρυσὲς πλάκες τοῦ στέμματος αὐτοῦ, σμαλτωμένες, παραλληλόγραμμες (στρογγυλευμένες στὴν κορυφή), ποὺ ἀνακαλύφθηκαν τῷ 1860 στὴν Nyitra Ivanka τῆς Οὐγγαρίας, εἶναι τώρα στὸ Μουσεῖο τῆς Βουδαπέστης. Κάθε μία ἀπὸ τὶς πλάκες παρουσιάζει καὶ μία μορφή: Κωνστ. Μονομάχος, Θεοδώρα, Ζωή, δύο χορεύτριες, δύο ἀρετὲς (ἢ Ταπεινώσις καὶ ἡ Ἀλήθεια). Μία τρίτη χορεύτρια βρίσκεται σὲ Μουσεῖο τοῦ Λονδίνου (South Kensington). Ὁ Αὐτοκράτωρ καὶ οἱ Αὐτοκράτειρες φοροῦν μανδύες. Οἱ μπορνοῦρες (μαργέλλια) καὶ τὰ θωράκια, ἢ ποδέα καὶ τὰ στέμματα εἶναι ὅλα μὲ πολύτιμους λίθους. Ὅλες οἱ ἄλλες μορφὲς φοροῦν «κόττες» κομμένες ζαπονέ, πάνω ἀπὸ διαφορετικοῦ ὑφάσματος «καμίσια» (ἢ χορεύτρια π.χ. τῆς 7ης πλακός, ἐνταῦθα Νο 1, ἔχει τὸ ἐπανωκόρμι πράσινο καὶ τὴ φούστα μπλέ, κίτρινα τὰ μαργέλλια, πράσινες τὶς πέτρες), ἐν τούτοις παρατηροῦνται διαφορὲς στὶς κόττες. Τῆς Ἀλήθειας (ὑπ' ἀριθ. 5 ἐνταῦθα) ἡ κόττα φτάνει ἕως τὰ γόνατα περίπου, τῆς Ταπεινώσεως (ὑπ' ἀριθ. 4 ἐνταῦθα) μέχρι τῆς μέσης τῶν μηρῶν, ἐνῶ τῶν χορευτριῶν σταματοῦν στὸ ὕψος τῶν γοφῶν, καθαρῶς ἐπανωκόρμια πλέον. Κλοσσάρουν ἀπὸ τὴ μέση καὶ κάτω, ἔχουν ξεχωριστὴ χάρη καὶ δειχνουν τὴν προσοχὴ ποὺ δόθηκε στὸ τμήμα τοῦτο τῆς φορεσιᾶς. Ἰδιαιτέρως γιὰ τὴν ὑπ' ἀριθ. 3 χορεύτρια παρατηροῦμε πὼς τὸ ἐπανωκόρμι τῆς εἶναι στενότερο πρὸς τὰ ἐπάνω.

Τὸ καμίσιον ὅλων τῶν μορφῶν καταλήγει εἰς ποδέαν. Μαργέλλιον (ποὺ ἴσως ὑπαινίσσεται ποδέαν) ἔχει καὶ ὁ γύρος τῆς κόττας.

Παρατηρῶντας τὰ καμίσια τῆς Ἀλήθειας (Νο 5) καὶ τῆς χορευτρίκας (Νο 1) σημειώνομε πὼς εἶναι πολυπτυχότερα καὶ πιθανῶς ἀπὸ μαλακότερο ὑφασμα ἀπὸ ὅσο εἶναι τῆς Ταπεινώσεως καὶ τῶν δύο ἄλλων χορευτριῶν.

Ἡ ὑπ' ἀριθ. 2 χορεύτρια ἐξ ἄλλου, φέρει ἐπὶ τοῦ καμισίου ἐξάρτημα ἀπὸ τὸ ἴδιο ὑφασμα, εἶδος διακοσμητικῆς ποδιᾶς. Κάτω ἀπὸ τὸ καμίσιον

1. Πρβλ. πρὸς σύγχρονον μῶδαν. Οἱ σχεδιασταὶ τῆς μόδας τοῦ 1957 ἐπενόησαν γιὰ γαρνιτούρα ἀπλῶν, ἴσιων φορεμάτων τὰ πανά. Τοῦτα ράβονται σὲ μιὰ ζωνούλα ὑφασματένια ποὺ δένει πίσω καὶ φοροῦνται κατὰ βούλησιν. Τὰ πανά μπορεῖ νὰ εἶναι ἴσια ἢ πολύπτυχα.

διακρίνονται καθαρά τὰ ἄκρα τοῦ πυτζαμοειδοῦς βρακίου της, καθὼς καὶ τὰ κόκκινα φελλάρια (γόβες) ¹.

Οἱ σμάλτινες αὐτὲς πλάκες μᾶς δείχνουν πὼς ἡ Βυζαντινὴ ὄλο κι' ἐκόνταινε τὴν κόττα ² ὥσπου τὴν ἔκαμε μιὰ κοντὴ δαλματικὴ τοῦ τύπου τῆς Αἰγυπτιακῆς δαλματικῆς τοῦ θου μ. Χ. αἰ. τοῦ βρέθηκε στὸ Ἀχμὶν τῆς Αἰγύπτου.

Μὲ τὸ κόντεμα τῆς κόττας, μόλις ποὺ χρειάζοτανε μιὰ ψαλλιδιὰ γιὰ νὰ κόψη τὸ πολυτελὲς ἐσωτερικὸ φόρεμα, τὸ καμίσιον, νὰ ἀφήσῃ, τὸ ἐπάνω τμήμα του καὶ νὰ κρατήσῃ τὸ κάτω ³. Τὸ εἶδος αὐτὸ τοῦ ἐνδύματος *deux pièces* ποὺ συναντοῦμε ἀργότερα ὡς «σάκκο καὶ φούστα» ⁴, εἶναι κομψότερο, εὐκολοφόρετο καὶ διευκολύνει τὶς κινήσεις. Κατάλληλο γιὰ τὴ χωρικὴ, τὴ νοικοκυρά, καὶ γενικώτερα γιὰ τὴν ἐργαζόμενη γυναῖκα. Εἶναι παράλογο νὰ ὑποθέσωμε πὼς ἤδη οἱ χορευτρίες τοῦ στέμματος τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου φοροῦν ἓνα ντὲ πιές (*deux pièces*) φόρεμα;

Εἰς τὸ «Λεύκωμα Βυζαντινῶν Αὐτοκρατόρων» τοῦ Σπύρου Λάμπρου, εἰκονίζεται ἡ Αὐτοκράτειρα Εὐδοκία ἡ Μακρεμβολίτισσα ⁵, ἐκ μικρογραφίας τοῦ ΙΔ' αἰῶνος, εὐρισκομένης ἐν ἀρχῇ κώδικος ὑπ' ἀριθ. 3057 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης Παρισίων, ντυμένη ὄχι μὲ τὴν τυπικὴ αὐτοκρατορικὴ στολὴ ⁶, ἀλλὰ μὲ φόρεμα νέου τύπου.

Ὁ καλλιτέχνης τοῦ ΙΔ' αἰῶνος τὴν εἰκονίζει καθισμένη. Τὸ φόρεμά της τὸ δίδει καμωμένο ἀπὸ μεταξωτὸ μουαρέ (κάνει νερὰ ὅπως τὰ σανίδια τοῦ

1. Βλέπε σάιτσα ἐνταῦθα ἐκ «Byzantine Art» by H. Peirce καὶ R. Tyler, σ. 46 πίν. 74 καὶ 75. Ἡ τρίτη χορευτρία ποὺ εἰκονίζεται ἐδῶ εἶναι ἐκ φωτογραφίας τὴν ὁποίαν ἐπρομηθεύθη ἀπὸ τὸ Ἀγγλικὸ Μουσεῖο.

2. Παρατηρήσατε ὁμοιότητα σχήματος εἰς τὰς εἰκόνας. Βλέπε καὶ ὑποσημείωσιν 4.

3. Πρβλ. τὴν ἐξέλιξιν τοῦ ὄρου καὶ τοῦ πράγματος *cotte* ἢ *cote* εἰς τὴν Γαλλικὴν. Ἡ *cotte* ἀπὸ ὀλόσωμος χιτῶν κατέληξε νὰ γίνῃ μεσοφόρι (ἀπὸ τὴ μέση καὶ κάτω) ὅποτε πῆρε τὸ ὄνομα *cotillon* (κοτιγιόν): «... ayant mis, ce jour-là, pour être plus agile *cotillon* simple et souliers plats». (La Fontaine «Fables» Livre VII, X-19 «La laitrière et le pot au lait») = «ἔχοντας βάλει τὴ μέρα κίνη γιὰ νᾶναι πιεὺ ἐλαφρὰ / ἓνα μεσοφόρι ἀπλὸ καὶ παπούτσια πλά» (Λαφονταίν «Μῦθοι» Βιβλίον VII, X-19 «Ἡ γαλατοῦ καὶ τὸ δοχεῖο μὲ τὸ γάλα»).

Cotillon = *petite jupe de dessous*. On le dit particulièrement de celle des enfants et des paysannes = Μικρὴ ἀπομεσόφουστα. Τὴ λένε ἰδιαιτέρως γιὰ τὴ φούστα τοῦ εἶδους αὐτοῦ τῶν παιδιῶν καὶ τῶν γυναικῶν τοῦ χωριοῦ.

4. Παρατηρήσατε τὴν ὁμοιότητα τοῦ σχήματος τῆς κόττας τῶν χορευτριῶν μὲ τὸν *παμπαικλῆν* τῆς Κῶ, ὁ ὁποῖος ὅμως εἶναι σχιστὸς ἕως κάτω καὶ τὰ μανίκια εἶναι κομμένα χωριστά.

5. Σύζυγος Κων. Δούκα (1059-1067) καὶ μετὰ θάνατον αὐτοῦ σύζυγος Ρωμανοῦ Δ' τοῦ Διογένοους (1067-1071). Βλέπε εἰκόνα.

6. Ἡ Αὐτοκράτειρα ἔχει ἀποδοθῆ καὶ σὲ ἑλεφαντοστοῦν ἀπὸ σύγχρονό της καλλιτέχνη (11ος αἰών), μὲ τὸ τυπικὸ αὐτοκρατορικὸ ἔνδυμα.

πατώματος). Δέν τῆς φορεῖ μανιύ, ἀλλά πλατειά σάρπα με ὠραῖες πτυχές (λῶρος). Τὸ στέμμα της θυμίζει τὸ στέμμα τῆς Ἀγίας Αἰκατερίνης¹. Ἀπὸ τὸ λαιμὸ τοῦ φορέματος, ποῦ εἶναι ἀρκετὰ σκαμμένος ὄχι ὅμως καὶ πολὺ βαθύς, φαίνεται ὁ γιανκῆς τοῦ ὑποκαμίσου της. Τὸ φόρεμα εἶναι κομμένο στὴ μέση. Τὸ ἐπανωκόρμι, στενὸ καὶ ἐφαρμοστὸ στὸ στήθος, σχιστὸ ἀπὸ τὸ λαιμὸ ἕως τῆ μέση, κουμπώνει με κουμπάκια. Τὰ ζαπονὲ μανίκια στενεύουν στὸν πῆχυ καὶ κουμπώνουν με πολλὰ κουμπάκια. Εἶναι προσεραμμένο σὲ φούστα πλατειά, με πολλὰς πτυχές. Στὴ μέση φορεῖ στενὴ ποδιά (πλάτους ἕως 1]2 πῆχ.), μακριὰ ἴσαμε τὸν ποδόγυρο, ποῦ δένει πίσω. Ἡ ὅλη εἰκόνα συνδυάζει χάρη καὶ μεγαλοπρέπεια ἐν τῇ ἀπλότητί της.

Με τὴ μικρογραφία αὐτῆ, ὁ ἄγνωστος καλλιτέχνης μᾶς δίδει τὴν πληροφορία πὼς τὸν 14ο αἰῶνα ἓνα στενὸ ἐπανωκόρμι (ἢ κόττα τῆς χορευτρίας 3;) εἶχε προσραφῆ σὲ μιὰ πλατειά φούστα (τὸ πτυχωτὸ καμίσιο τῆς Ἀλήθειας καὶ τῆς χορευτρίας Νο 1;) καὶ δημιουργήθηκε νέος τύπος φορέματος, ποῦ μπορεῖ νὰ φορεθῆ ἀπὸ γυναῖκες ὅλων τῶν τάξεων.

Στὴν Κρήτη οἱ δύο τύποι φορέματος, προσεραμμένο καὶ κεχωρισμένο^(2, 2α) ἐμφανίζονται πλάι πλάι ἐπὶ αἰῶνες.

* * *

Ἐνῶ οἱ σοβρῶτερες Κρησσεσες συνεχίζουν νὰ φοροῦν τὸ παλαιότερο βυζαντινὸ ἔνδυμα, οἱ νεώτερες. . . νεωτερίζουν.

Οἱ κτιτόρισσεσ τοῦ Ναοῦ τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου (Κεφάλι Κισσάμου, πίναξ Γκερόλα Νο 8, χρονολ. 1394), πιθανῶς ἀδελφές, Ἄννα καὶ Μοσκάνα, εἶναι ντυμένες με φορέματα μονόχρωμα, μονοκόμματα σὲ ἰδιάζον στύλ.

Τὰ φορέματα εἶναι κάπως εὐρύχωρα κάτω, ἐφαρμοστὰ στὸ στήθος, τὸ ὁποῖον μαρκάρει με κέντημα κατὰ ὀριζόντιες ζῶνες καὶ δίδει κοντόταλη ἐμφάνιση. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ τολμηρὴ ἀλλαγὴ ὡς πρὸς τὸ ἄνοιγμα τοῦ λαιμοῦ (μεγάλο ντεκολτέ), τὸ ὁποῖον μαργελλώνεται με κέντημα, καθὼς καὶ τὸ κατακόρυφο, μέχρι ὀμφαλοῦ, σχίσιμο τοῦ φορέματος.

Κέντημα κυματῶδες, κυκλοτερές, ἔχει ὁ ποδόγυρος τῆς δεξιᾶς δωρητρίας. Τὰ μανίκια τῶν φορεμάτων εἶναι πολὺ στενὰ καὶ κουμπώνουν με πολλὰ κουμπάκια ἀπὸ τὸν ἀγκῶνα μέχρι τοῦ καρποῦ. Οἱ κυρίες αὐτές εἰκονίζονται

1. Ὁ καλλιτέχνης τὴν ἀπέδωσε κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο γιατί ἡ Εὐδοκία ἦταν γυναῖκα διανοουμένη. Παρατηρήσατε τὴν κίνηση τοῦ χεριοῦ της. (Ἀπὸ τὸ ἄλλο χέρι κρατεῖ βιβλίον).

2. Τοὺς ὄρους κεχωρισμένο καὶ προσεραμμένο χρησιμοποιοῦ πρὸς εὐκολίαν τοῦ ἀναγνώστου.

2α. Τὸ ἴδιο συνέβη καὶ σὲ ἄλλα νησιὰ καὶ λοιπὰς περιφέρειες τῆς ἐπικρατείας. Σὲ πολλὰ νησιὰ τῆς Δωδεκανήσου διατηρεῖται ἀκόμη τὸ προσεραμμένο· τὸ δὲ κεχωρισμένο (σάκκος καὶ φούστα ἢ μπόλια καὶ φούστα) εἶναι τύπος φορεσιᾶς διάχυτος σ' ὅλα τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου.

χωρίς μαντύ, ἀλλὰ πιθανόν νά ἐφόρουν, ὅταν ἡ περίστασις τὸ ἀπαιτοῦσε (χειμῶνας ἢ ἐπίσημος ἐμφάνισις), ἓνα μαντύ, τὸ ὁποῖον θά ἐστερεώοντο με φίμπιες σὲ κάθε γωνιά τοῦ ντεκολτέ.

Τὸ τυρμπάν τῆς μιᾶς, ἡ σκουφία τῆς ἄλλης, τὰ μεγάλα κρικέλια¹ (σ κ ο λ α ρ ί κ ι α) τους, ὁ κεντηγὸς ποδόγυρος τῆς ἐκ δεξιῶν δωρητριάς, ἡ κίνησις τῶν χειρῶν, ἡ ὅλη στάση τους, ἀποπνεύουν βυζαντινὴ ἀρχοντιά. Ἴσως οἱ κτιτόρισσες διάλεξαν ἀπὸ κάποια καινούργια μόδα ὅ,τι ταίριαζε καλύτερα στὸ γοῦστο τους καὶ στὴν προσωπικότητά τους².

1. Τέτοιους μεγάλους κρίκους φοροῦν στ' αὐτιά τους καὶ οἱ σοβαρὲς ἀρχόντισσες τῶν ὑπολοίπων τοιογραφῶν τῆς Κρήτης. Παρόμοιους κρίκους φορεῖ καὶ ἡ Ἄγ. Ἑλένη σὲ μινιατούρα τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων. (Εἰκονίζεται εἰς G. Schlumberger «Un Empereur» σελ. 69. Ὁ Schlumberger τὴν χαρακτηρίζει ὡς μίαν τῶν πλέον ὑπερόχων βυζαντινῶν μικρογραφῶν).

2. Καὶ οἱ Βενετσιάνες καὶ γενικὰ οἱ Ἰταλίδες φέρεσαν στὰς ἀρχὰς τοῦ 14ου αἰῶνος φορέματα μονοκόμματα, ἐφαρμοστά στὸ στήθος, με τετράγωνα ντεκολτέ, πλατεῖα κάτω, με οὐρὰ μακρύτερη ἢ κοντύτερη ἢ καὶ δίχως οὐρὰ, στῦλ πρενσές, διαφορετικὰ ὅμως στίς λεπτομέρειες ἀπὸ τὰ φορέματα τῶν δεσποινίδων τῆς τοιογραφίας μας. (Τῶν Ἰταλίδων τῆς περιόδου αὐτῆς δὲν ἔχουν σχίσμο ἐμπρός, δὲν ἔχουν κέντημα στὸν ποδόγυρο). Σὲ πίνακες πρωίμων Ἰταλῶν ζωγράφων βλέπομε τὸ στῦλ πρενσές νὰ φοριέται καὶ ἀπὸ γυναῖκες μεσαιᾶς τάξεως. Ἦδη στὸν πίνακα τοῦ Μπερνάρτο Ντάντι (1332) «Ἡ Γέννησις τῆς Παρθένου», οἱ γυναῖκες φοροῦν μονοκόμματα φορέματα με πλατεῖες φοῦστες καὶ τετράγωνα ντεκολτέ. (Βλέπε «Florentine» Painting and its Soc. Background» by Fr. Antal πίναξ 25 Α). Τὸ στῦλ πρενσές θεωρεῖται δημιούργημα Ἰταλικό, ἀλλὰ δὲν εἶναι ἀπίθανο νά εἶναι φόρεμα ποῦ καὶ οἱ Ἰταλίδες δέχτηκαν ἀπ' ἄλλου. Δὲν μπορούμε νά τοῦ ἀποδώσωμε Βυζαντινὴ προέλευση, οὔτε ὅμως καὶ νά παραβλέψωμε τὸ γεγονός ὅτι ἡ Βυζαντινὴ ἀπ' ἐνὸς ἐδέχετο ξένας ἐπιδράσεις κατὰ καιρούς, ἀπ' ἑτέρου ἐπὶ αἰῶνας κατηγύοντο τῇ μόδα ὅπως κάνει σήμερα ἡ Παριζιάνα.

Βέβαιο εἶναι ὅτι τὸ στῦλ πρενσές στὴ Δύση (πλὴν τῆς Ἰταλίας) εἶχε ἀνοιγμὰ με λασάζ στὴν πλάτη. Τῶν δωρητριῶν τῆς Κρήτης (πίναξ 8 τοῦ Γκερόλα) τὸ φόρεμα, ἔχει τὸ σχίσμο ἐμπρός. Κάθετο σχίσμο ἐμπρός ἔχει καὶ τὸ φόρεμα τῆς γυναίκας τοῦ πίνακος 9 Νο 4· τέτοιο ὅμως σχίσμο ἐμπρός ἔχει καὶ τὸ φόρεμα τῆς εἰκονιζομένης ἐνταῦθα Βυζαντινῆς ἐκ Μωσαϊκοῦ τῆς Μητροπόλεως Monreale (Σικελία). (Ἐκτὸς κακῆς ἀποδόσεως τῆς παραστάσεως ὑπὸ τοῦ ἐκδότου, μπορούμε νά συμπεράνωμε ὅτι τὸ φόρεμα τῆς εἰκονιζομένης Βυζαντινῆς καὶ τὸ φόρεμα τῶν ὡς ἄνω Κρησῶν, εἶναι ἓνας τροποποιημένος, κατὰ τὰ Βυζαντινὰ γοῦστα, τύπος τοῦ στῦλ πρενσές). Ἄξιοπρόσεκτον ὅτι Κινεζικὸς πίναξ ἀποδιδόμενος εἰς τὸν καλλιτέχνην Αὐτοκράτορα Hui Tsung (1082-1135) παρουσιάζει κυρίως τῆς ἀριστοκρατίας με μονοκόμματα καὶ με πλατὺ ποδόγυρο ποδήρη φορέματα. Ἄξιοπρόσεκτο καὶ τὸ ὅτι τὰ φορέματα δύο ἐκ τῶν κυριῶν αὐτῶν δείχνουν μανίκια ἀπὸ διαφορετικὸ ὕφασμα. (Εἶναι ἀχειρίδωτες μακριεὲς ἀκόττες», ποῦ ἀφήνουν νά φαίνεται τὸ μανίκι τοῦ πολυτελοῦς ἀκαμίσιου»). Ὁ πίναξ δημοσιεύεται εἰς τὴν Encycl. Britannica τ. 5ος σ. 574 πίν. II, Νο 4, ἀδεία τοῦ Μουσ. Καλῶν Τεχνῶν Βοστώνης.

—Στὴ Γαλλία καὶ σ' ἄλλες Δυτικὰς χῶρας τὸ στῦλ πρενσές ἐφορέθη τὸν 15ο αἰῶνα με τὸ λασάζ ἐμπρός καὶ ἀπ' αὐτὸ προέκυψε τὸ γελεκάκι κορπέτο, τὸ ὁποῖον εἰσαχθὲν διὰ τῆς Βενετίας, ἐφορέθη καὶ στὴν Κρήτη, (περὶ αὐτοῦ περισσότερα περαιτέρω), καὶ ἐπιζῆ μέχρι σήμερα ὡς τμημα ἐθνικῆς φορεσιᾶς διαφόρων Εὐρωπαϊκῶν χωρῶν.

Στὸν πίνακα 14 Νο 2 τοῦ Γκερόλα (νωπογραφία ἡμικατεστραμμένη, ἀχρονολόγητη, ἀπὸ τὸν τάφο τοῦ Γεωργίου Χορτάτζη ἐν τῷ ναυδρίῳ Ἁγ. Παρασκευῆς πλησίον Ἱερᾶς Μονῆς Ἀσωμάτων—Ἀμαρίου) εἰκονίζεται λυγερὴ Κρητικοπούλα. Μόνο ἓνα τμήμα ἀπὸ τὸ μονοκόματο φόρεμά της διατηρεῖται καὶ τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ σχιστὰ κατ' ἀποστάσεις μανίκια της ἀρκετὰ γιὰ νὰ πληροφορηθοῦμε πὼς οἱ Κρητικὲς ἀρχόντισσες πατοῦν τῶρα μὲ τὸ ζερβὶ πόδι στὴν ὄχθη κι' ἔχουν σηκώσει τὸ δεξιὸ γιὰ νὰ περάσουν τὸ χαντάκι. Ἀποκρατεῖ ἀκόμη καὶ φοριέται ἀπὸ τὶς συντηρητικότερες τὸ βυζαντινὸ φόρεμα (πίναξ ἔτους 1432)¹, μὰ τὸ ρεῦμα τοῦ νεωτερισμοῦ στρώχνει πρὸς τὴ Δυτικὴ κατεύθυνση. Γιατὶ τὴ μόδα τοῦ μανικιοῦ τῆς γυναίκας τοῦ τάφου Χορτάτζη παρατηροῦμε σὲ πίνακα τοῦ Γκιρλαντάγιο († 1494) «Ἡ Γέννηση τοῦ Προδρόμου»² καὶ σὲ πίνακες τοῦ Καρπάτσιο (1492) καὶ εἶναι κοινὴ γιὰ γυναικεῖα φορέματα καὶ ἀνδρικὰ γιουπόνια, κυρίως τῶν κομψομένων. Εἶναι λοιπὸν τὸ σχιστὸ κατ' ἀποστάσεις μανίκι μόδα Ἱταλικὴ γιὰ γυναικεῖα καὶ ἀνδρικὰ φορέματα, πού κυριαρχεῖ κατὰ τὴν τελευταία δεκαετηρίδα τοῦ 15ου αἰῶνα (³ καὶ 3α).

Ὅπως δὴποτε μὲ τὸ πέσιμο τῆς Πόλης (1453) ἓνα ρεῦμα νεωτερισμοῦ παρατηρεῖται στὴ γυναικεῖα φορεσιὰ τῆς Κρήτης· τὴν πληροφορία αὐτὴ τὴν ἀντλοῦμε ἀπὸ τὰ κείμενα. Ὁ στιχουργὸς τοῦ τέλους τοῦ 15ου αἰῶνος Στέφανος Σαχλίκης, πολὺ φειδωλὸς σὲ πληροφορίες γιὰ τὸ γυναικεῖο ἔνδυμα τῆς ἐποχῆς του, μᾶς λέει μόνο πὼς: ἡ καλὴ Καφάδαινα φορεῖ γουνέλλα μαύρη⁴, τὰ ἴδια κι' ἡ καλὴ Χανιώταινα⁵ καὶ πὼς κάποια ἄλλη φορεῖ παλαιογούνελλον ἀπὸ πολλὰ καππούτζια⁶, μαῦρα δηλαδὴ φορέματα⁷ καὶ τῆς τελευταίας μάλιστα μὲ πολλὰ μπαλώματα. Ὅμως Κρητικὸ συμβόλαιον τοῦ

1. Ἡ γυναῖκα τοῦ ὀμίλου Μοχιώτη (πίναξ Γκερόλα Νο 16).

2. Βλέπε εἰκόνα ἐνταῦθα. (Ἀπόσπασμα ἐκ Ριχ. Μοῦτερ «Ἱστορία τῆς Ζωγραφικῆς» (μετάφρ. Μαν. Χατζηδάκη) σελ. 121. Ὁ Μοῦτερ τονίζει ὅτι οἱ πίνακες τοῦ Γκιρλαντάγιο εἶναι κομμάτια κοσμικῆς κίνησης μὲ ἔνδυματα ἐκ τοῦ φυσικοῦ).

3. Μποροῦμε ἴσως νὰ τοποθετήσωμε τὴ νωπογραφία Χορτάτζη στὸ τέλος τοῦ 15ου αἰῶνος (1490—1500).

3α. Συζήτησιν περὶ τοῦ τάφου Χορτάτζη βλέπε ἐν «Ε. Ε. Κ. Σ.» τόμ. Β' σελ. 177 κ.έ. καὶ τόμ. Δ' σελ. 15-16 καὶ σελ. 88-95 καὶ σελ. 280 (σχέδιασμα).

4. «Ἀφήγησις Παράξενος» ἐκδ. Συνόδη Παπαδημητρίου, Ὁδησός, σελ. 44 στ. 734.

5. «Γραφαὶ καὶ στίχοι» ἐν Wagner «Carmina» στ. 516.

6. «Γραφαὶ καὶ στίχοι» στ. 507.

7. Γουνέλλα=ὕποκοριστικὸν τοῦ γούνα. Στὴ Λατινικὴ ὁ ὄρος gunna ἐσήμαινε ἔνδυμα ἀπὸ ἔντριγον δέρμα. Ὑστερα διεθνῶς εἶπανε γούνα τὸ πλατὺ ἔνδυμα καὶ γιὰ τὰ δύο γένη, τὸ ἐπίσημον ἔνδυμα, εἶτε ἦταν γαρνιρισμένο μὲ γούνα εἶτε ὄχι. Γούνα τὸ εἶπανε καὶ στὸ Βυζάντιον. Σὺν τῷ χρόνῳ πέρασε ὁ ὄρος καὶ στὴ γλῶσσα τοῦ λαοῦ καὶ ἐσήμαινε ἓνα καλὸ ἐορταστικὸν φόρεμά του. (P. Prodr.) «οὐ θέλουν τὰ παιδίτσια μου χειμωνικὰς γουνίτσας;» (Ἄν τὸ χειμωνικὰς ἀντιδιαστέλλεται πρὸς τὰς θεριακάς, τότε ὁ ὄρος γου-

1497¹ μᾶς δίδει πληροφορία γιά ἕνα νεωτερισμὸ ἐντελῶς Ἰταλικό, ποὺ οἱ ἀρχόντισσες τοῦ Χάνδακα δὲν μπορούσαν νὰ ἀγνοήσουν :

«Ἐπεμψέ μου ἐκ Βενετίας (λέει τὸ συμβόλαιον) . . . καὶ κομμάτιον χρυσὸν διὰ μανίκας»· « . . . ἕνα ζεῦγος μανικίων καμωμένων, λευκῶν γυναικείων».

Τοῦτο μαρτυρεῖ ὅτι ἡ Βενετσιάνικη μόδα ἔχει πλέον εἰσχωρήσει στὴν Κρήτη.

Περίοδο τοῦ μανικιοῦ θὰ μπορούσαμε νὰ τὴν ποῦμε αὐτὴ τὴν ἐποχὴ², γιὰτὶ ὄχι μόνον τὰ μανίκια τῶν φορεμάτων μὰ καὶ τῶν ὑποκαμίσων εἶναι ὄρατά, πολυτελῆ, βαρεῖα κεντημένα. Ἀκόμη καὶ τὰ ἴδια τὰ πουκάμισα εἶναι ὄρατά, ἀποτελοῦν σπουδαῖο συστατικὸ μιᾶς προίκας καὶ τὰ βρίσκομε σὲ προικοσύμφωνα νὰ εἶναι καμωμένα ἀπὸ **ρένσο** καὶ δαντέλλες ἀκριβές³.

νίτσα σημαίνει φορεματάκι). Στὴν Κρήτη ὁ ὄρος ἔμεινε ἐκ τοῦ βενετικοῦ *gonna, gonella* ποὺ ἐσήμαινε ἕνα μακρὸ ἢ κοντότερο ἀνδρικό ἐπανωφόρι ἐπενδεδυμένο μὲ ἐντριχο δέρμα (βλέπε εἰκόνα Νο 60 καὶ ὅσα σημειώνει περὶ αὐτοῦ ὁ Leandro Ozzola, εἰς τὸν Α' τόμον τοῦ παρόντος ἔργου). Δὲν πρόκειται γιὰ τὸν μεγαλοπρεπῆ ἀνδρικό μανδύα ὁ ὁποῖος εἰς τὴν Ἀγγλικὴν ἐλέγετο *Goune* ἢ *houppeland*, (Γαλλιστὶ *houppelande*)· εἰς τὴν Βενετικὴν ὁ ὄρος αὐτὸς ἀποδίδεται μὲ τὴ λέξη *soprabito*. Ὁ ὄρος *gonella* — γουνέλλα, στὴν ὀρολογία τοῦ γυναικείου ἐνδύματος κατὰ τὸ Β' ἡμῖς τοῦ 15ου αἰ., ἐσήμαινε φόρεμα. Τὸν ὄρο γουνέλλα μὲ τὴν ἔννοια φόρεμα συναντοῦμε καὶ στὴ διάλεκτο τῶν Ἑλλήνων τῆς Κάτω Ἰταλίας: « . . . ce vâle tin gunedda tin cali / ce to mantilisu matafsodò» (στίχοι ἐκ ποιήματος τοῦ Ὁτράντο ἐν *Chrestomathie Neo-Hellénique*) par Hesseling et Pernot σελ. 185). *Goune* (πρόφ. γκούν) στὴν ἀρχαία διάλεκτο τῆς βορείου Γαλλίας = τὸ φόρεμα (βλέπε *The consise Oxford Dicr. third Edition*, ἐν λέξει *gown*). Γκούν εἶπανε ἀρχικὰ τὸ φόρεμα στὴν Ἀγγλία, ἐκ τῆς Νορμανδικῆς διαλέκτου, κατόπιν μὲ τὴν διαμόρφωση τῆς Ἀγγλικῆς γλώσσας τὸ εἶπανε γκούον (*gown*). Σήμερα στὴν Ἰταλία ἡ ἔννοια τοῦ ὄρου μετέπεσε καὶ γκούνα (*gonna*) σημαίνει τὴ φούστα, γκουνελλίνα δὲ τὴν κοντὴ φούστα τῆς πλάζ. Στὴν Ἀγγλία ὁ ὄρος *gown* σημαίνει σήμερα κυρίως τὸ ἐπίσημο ἐνδύμα τῆς στέψεως μιᾶς Βασίλισσας. (βλέπε Περιοδ. «Every Woman», Ἀπρίλιος 1954, σελ. 39. Τὸ περιοδικὸν διαστῆλκει τὸ ἐνδύμα τῆς στέψεως (*coronation gown*) ἀπὸ ἄλλο ἐπίσημο βραδυνὸν φόρεμα τῆς Βασίλισσας (*evening dress*). Τὸν ὄρο γουνέλλα συναντοῦμε καὶ εἰς «Τὸ θανατικὸν τῆς Ρόδου» τοῦ Γεωργηλά (ἐν Wagner «*Carmina*» στ. 128: «κι' ἀπέξω οἱ γουνέλλες των ἔτερα νᾶχουν πάλι» (πολύτιμα πετράδια). Τοῦτα δὲν μπορούσε νὰ ράβωνται πάνω σὲ ἐντριχες γουνέλλες, ἀλλὰ σὲ φορέματα.

Γιὰ τὸ πῶς ἐκοσμούντο οἱ γουνέλλες τῶν γυναικῶν τῆς περιόδου αὐτῆς μὲ πολύτιμους λίθους, κυρίως λιθομαργαρίταρα, ἔχομε ἐνδείξεις εἰς ζωγραφικὸς πίνακας (πορτραῖτα) μεγάλων Ἰταλῶν ζωγράφων.

1. Σάβα Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη τόμ. ΣΤ' σελ. 654 κ. ἑ.

2. 1490—1550.

3. βλέπε προικοσύμφωνον Μιχ. Δαμασκηνοῦ διὰ τὴν θυγατέρα του Ἀντωνίαν ἐν «Κρητ. Χρονικά» ἔτος Α' τ. III σελ. 616 καὶ «*Nota di alcuni oggetti*» τοῦ Ἀρχιεπίου Mocenigo ἐν Molmenti «*La Storia di Venezia nella vita privata*» ἐκδ. 1880 σελ.

Τὰ μανίκια τῶν φορεμάτων τώρα εἶναι περίπλοκα. Μπορεῖ νὰ εἶναι ἀπλᾶ μὰ τὸ περισσότερο εἶναι σχιστὰ μὲ πολλές σχισμὲς κατὰ μῆκος τοῦ μπράτσου ἢ περιωρισμένα μὲ στενὲς κορδέλλες. Συνήθως εἶναι αὐτοτελῆ, ξέχωρα ἀπὸ τὸ ἐπανωκόρμι τοῦ φορέματος καὶ στερεώνονται στὸν ὄμο τοῦ κορσᾶζ μὲ θελειές, φίμπιες ἢ κορδέλλες, ἀφήνοντας νὰ φαίνεται ἀνάμεσα τὸ πουκάμισο². Ἐνα φόρεμα μποροῦσε νὰ ἔχη δυὸ καὶ τρία ζεύγη χωριστὰ μανίκια (*altro paio*), ἀπὸ διαφορετικὸ ὕφασμα, ἐξ οὗ καὶ κατὰ τὸν Ozzola ἢ Ἱταλικὴ παροιμία: «αὐτὸ εἶναι ἄλλο ζευγάρι μανίκια», ποὺ λέγεται μὲ τὴν ἔννοια: αὐτὸ εἶναι μιὰ ξεχωριστὴ ὑπόθεσις. Στὸ σπῆτι μέσα οἱ κυρίες, ἀλλὰ καὶ οἱ γυναῖκες τοῦ λαοῦ, ἐθελύκωναν στὸ κορσᾶζ τοῦ φορέματος ἄλλο ζευγάρι μανίκια ἀπλούστερα³. Ἀλλὰ καὶ κολλημένα μανίκια ἐφόρουν, πελώρια, μπουφάν, ποὺ στένευαν πάνω στὸν πήχυ (ἀπὸ τὸν ἀγκῶνα καὶ κάτω) ἢ ἐπιάνοντο ἀπὸ τὸν ἀγκῶνα καὶ κάτω μὲ κορδέλλες, πάλι γιὰ νὰ στενεύουν. Αὐτὴ τὴ μὸδα θὰ ἐφόρουν καὶ οἱ Κρητικὲς γυναῖκες τῶν πόλεων καὶ οἱ εὐποροὶ τῆς υπαίθρου ἂν καὶ δὲν ἔχομε παράστασις ἀπὸ πουθενά⁴.

Ἡ Ἐμμ. Γεωργηλᾶς ἐνισχύει τὴν ἀποψὴ ὅτι καὶ οἱ Κρησσοὶ ἐφόρεσαν τὸ *altro paio*, μὲ τὴν πληροφορία: «μιὰν εἴχασιν τὴν φορεσίαν Φράγκισσοι καὶ Ρωμέσσοι»⁵. Ἀκόμη μᾶς πληροφορεῖ πὼς οἱ Ροδίτισσοὶ εἶχαν στὸν ποδόγυρο τοῦ φορέματός των «βελούσιν ἢ καὶ τζατουνὶν ἢ καμουχᾶ ἀφτὴν Πίζαν»⁶, ὅπως ἀκριβῶς βλέπομεν νὰ ἔχουν οἱ κυρίες τοῦ Ἀνδρέα ντελ Σάρτο (τοιχογραφία «Ἡ Γέννησις τῆς Παρθένου» χρονολογία 1514, στὴ Σάντα Ἀννουτσιάτα τῆς Φλωρεντίας)⁷.

Ἄν οἱ Κρησσοὶ υἰοθέτησαν καὶ τὸν νεωτερισμὸ αὐτὸ σχετικὰ μὲ τὸν ποδόγυρο δὲν μποροῦμε νὰ ὑποστηρίξωμε ἀπολύτως, ἀλλὰ τὸ κέντημα τοῦ

362 καὶ 370: *camiso di renso con maneghe di tella*: *camise di renso con merli di Fiandra*. Ὁμοίως ἀνάγνωσμα Ἐφημ. «Ἐλευθερία» «Λουκρητία Βοργία»: Ἡ Λ. Βοργία ἐπροικίσθη μὲ 200 πουκαμίσεις, ποὺ πολλές ἀπ' αὐτὲς στοίχισαν ἑκατὸ δουκάτα ἢ κάθε μιὰ καὶ τὸ κάθε μανίκι στοίχιζε 30 δουκάτα καὶ εἶναι στολισμένο μὲ φράντζες χρυσές».

2. Σάθα ἐνθ. ἄνωτ. καὶ ἀνάγνωσμα Ἐφημ. «Ἐλευθερία»: «... ἡ Λουκρητία φοροῦσε ἄσπρο φόρεμα κεντημένο μὲ χρυσό, μπαλερὸ ἀπὸ σκοῦρο βελούδο. Τὰ μανίκια ἀπὸ λευκοχρυσὸ μπροκάφ».

3. Ἡ μὸδα τῶν χωριστῶν μανικιῶν φορέθηκε ἀργότερα καὶ στὴν Ἀγγλία. Εἰκὼν ἐν *Paris Match* No 415 τῆς 23-3-57 σελ. 48 ἐμφανίζει τὴν Βασίλισσα Ἐλισάβετ Α' σὲ ἡλικία 3 ἐτῶν μὲ χωριστὰ μανίκια, δεμένα μὲ κορδέλλες. (Τὰ παιδιὰ ἐντόνουντο τότε κατὰ τὰ πρότυπα τῶν ἐνθλίκων).

4. Δυστυχῶς ἡ εἰκονογράφησις τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Κρήτης σταματᾶ τὸ 1ον τέταρτον τοῦ 16ου αἰῶνος.

6. Γεωργηλᾶ ἐνθ' ἄνωτ. στ. 183.

5. «Τὸ θανατικὸν τῆς Ρόδου» (ἐν Wagner «*Carmina*» στ. 100).

7. Βλέπε σχεδιάσμα.

ποδόγυρου τοῦ πίνακος Γκερόλα Νο 8 μᾶς ἐνισχύει. Ἔχομε ὅμως μιὰ ἐνδειξη γιὰ ἕνα καθαρῶς Κρητικὸ νεωτερισμό, πού δὲν τὸν συναντοῦμε σὲ ζωγραφικοὺς πίνακες τῆς Ἰταλίας τῆς περιόδου αὐτῆς, καὶ πού μετὰ πολλὰ χρόνια θὰ ἐμφανιστῇ στὸ Δυτικὸ κόσμο. Εἶναι μιὰ ἐξέλιξις (τελειοποίηση θα μπορούσαμε νὰ ποῦμε) τοῦ κεχωρισμένου, τοῦ Κρητικοῦ *deux pièces* φορέματος, ἕνας τοπικὸς ἴσως συρμὸς τῆς Σητείας, Ἀνατολικώτατης ἐπαρχίας τῆς Κρήτης. Εἶναι συρμὸς ἐπαναστατικὸς καὶ ὡς πρὸς τὸ σχέδιο καὶ ὡς πρὸς τὸ χρῶμα. Ἐδῶ, (πίναξ Γκερόλα 17 Νο 2 καὶ 3 ἔτους 1518, ἐκκλησία Ἁγίου Γεώργιος, χωρίον Βόιλα Σητείας), ἡ γηραιὰ κυρία Σαλαμου εἶναι ντυμένη μὲ φόρεμα **ξέταιρο**. Τὸ ἀπανωφούστανο εἶναι διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ κατωφούστανο καὶ σὰν ὕφασμα καὶ σὰν χρῶμα (μολυβὶ τὸ ἐπανωφούστανο, μῶβ ἢ φούστα) καὶ φοριέται ὅπως οἱ μπλοῦζες (τὸ τελειώμα τοῦ μπαίνει μέσα στὴ φούστα). Τὰ εὐγενικὰ χρώματα ταιριάζουν τόσο στὴν ἀρχοντικὴ χωρική κυρία, πού μὲ τὸ μαῦρο της τζεμπέρι, τὸ δεμένο μὲ τρόπο ὀλότελα Κρητικὸ¹, δὲ θὰ βλέπη μὲ καλὸ μάτι τὸ πλὰ καπελλάκι τῆς ἀσπροφώρας νύφης της. Τούτη ἡ τελευταία θυμίζει καταπληκτικὰ μιὰ εὐπορη χωρική μας γύρω στὰ 1910. Τὸ φουστάνι της, χωρισμένο, μὲ καλὴ ἐφαρμογὴ στὴ μέση, μὲ ζώνη σφιχτὴ ἀπὸ τὸ ἴδιο ὕφασμα, μὲ στενὰ μανίκια γαρνιρισμένα μὲ πλέτες πού καὶ στὸ ὑπόλοιπο φόρεμα κυριαρχοῦν, φαίνεται ἐργασμένο ἀπὸ χέρι καὶ μάτι πού ξέρουν νὰ ὑπολογίσουν καὶ νὰ σχηματίσουν ἕνα πολὺπλοκο σχέδιο καὶ νὰ δώσουν ἕνα ἄρμονικὸ σύνολο. Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο, πολὺ πιθανόν, νὰ ἐντόνυτο ἕνα μεγάλο μέρος τῶν γυναικῶν τῆς ὑπαίθρου, στὸ τμήμα τοῦτο τοῦ νησιοῦ.

Ἡ γυναικεία στολὴ τῆς Κρήτης ἀπὸ 1525 μέχρι Τουρκικῆς Κατακτήσεως

α) Ἀπὸ 1525 — 1575 περίπου

Ἡ πληροφορία τοῦ Κρητικοῦ ἐγγράφου τοῦ ἔτους 1497, πού μιλεῖ γιὰ ξεχωριστὰ μανίκια, ἐπιτρέπει νὰ ποῦμε πῶς, ὀριστικὰ πλέον, οἱ **ἀστὲς** τῆς Κρήτης ἐγκλωπώθηκαν τὴ **τρέχουσα** μόδα τῶν γυναικῶν τῆς Βενετίας, πού κι' αὐτὲς τώρα ἔχουν ξεμακρύνει ἀπὸ τὸ στῦλ πρενεσὲς κι' ἀπ' τίς γουνέλλες μὲ τὰ πλατεῖα μανίκια καὶ τοὺς ναυτικούς γιακάδες καὶ ἔχουν δημιουργήσει τὸ «ἄλτρο πάτο» καὶ τὰ κομμένα στὴ μέση φορέματα, διαφορετικὰ ὅμως τῶν γυναικῶν Σαλαμου.

Τὸ ἐπανωκόρμι τώρα τῆς Βενετσιάνικης, καὶ τῆς ἀστῆς Κρήσσης, κόβεται μακρὺ, μυτερὸ ἐμπρὸς (καμμιὰ φορὰ καὶ πίσω)², καὶ ράβεται στὴ φούστα.

1. Παραβάλατε τὸν τρόπο τοῦ δεσίματος μεταξὺ αὐτῆς καὶ τῆς Κρητικῆς τοῦ Γκερέο.
2. Βλέπε ἐνταῦθα εἰκόνα ἐκ πίνακος τοῦ Τισιανοῦ «Λαβίνα».

Οί γυναίκες ἐσωτερικά φοροῦν μποῦστο με μπαλένες κοκκάλινες καὶ ξύλινες καὶ κάπου κάπου σιδερένιες, καθὼς καὶ μεσοφόρι τῆς μέσης. Τὸ ντεκολτέ τοῦ ἐπανωκορμίου (τάλιας) γεμίζει με πλαστρόν¹, ποὺ καλύπτει στῆθος, ὤμους, ὤμοπλάτη· (πιθανῶς αἱ ἐλαφρῶν ἡθῶν γυναίκες δὲν ἐφόρουσαν πλαστρόν)². Ἐμπρὸς καὶ πάνω ἀκριβῶς στὸ στομάχι, ράβεται ἓνα τρίγωνο ὕφασμα, καμμιά φορά διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ ὕφασμα τοῦ φορέματος.

Τὰ μανίκια εἶναι στενά καὶ πρὸς τὸν ὄμο κάνουν ἓνα μεγάλο φούσκωμα σὰν μεγάλο μῆλο. Στὸ μᾶκρος τοὺς ἔχουν τρύπες (ὄχι πλέον τὰ παλαιότερα σχισίματα) ἀπὸ τίς ὁποῖες περνᾷ κορδέλλα ἀφημένη λίγο χαλαρὰ (τροῦ-τροῦ μανίκια θὰ μπορούσε νὰ τὰ πῆ κανεῖς)³. Στὴ μέση, γιὰ ζώνη, φοροῦν μιὰ χοντρή χρυσῆ ἀλυσίδα, γιὰ τὴν ὁποία μᾶς μιλεῖ κι' ὁ Γεωργηλάς⁴:

*Πρέπει νὰ γράψουμε κι' αὐτὴν με τ' ἄλλα τὰ γραμμένα
τὴν ἄλυσιν τὴν ἀργυρᾶν τῆς μέσης τὴν καδέναν
ὄλην τὴν μέσην ζώνεται καὶ φθάνει ἔως κάτω
καὶ ξετελεύει ἄκρατα ἔς τοῦ καλικιοῦ τὸν πάτο
δένει καὶ κόμπους δυὸ καὶ τρεῖς τάχατε νὰ κοντύνη.*

Ἐμφάσματα ἄφθονα δίδει τὸ ἐμπόριο καὶ οἱ «μαστόρισσες» ποὺ τὰ καταστένουν⁵ εἶναι σημαίνουσες προσωπικότητες. Ὅμως φαίνεται πὼς τὸ

1. Ἴσως αὐτὸ ἐννοεῖ ὁ Μπελόν. Βλέπε κατωτέρω.

2. Βλέπε εἰκόνα γυναικὸς ποὺ συμποσιάζει με ἄνδρες ἐκ Χούμνου «Κοσμογένησις» ἐκδοσις F. Marshall, καὶ πρβλ. πρὸς εἰκόνα τοῦ Carpaccio «Εὔθυμες κυρίες» «Due cortigiane sulla terrazza» (Venezia Museo Civico Correr).

3. Βλέπε εἰκόνα.

4. Γεωργηλά ἐνθ' ἄνωτ. στ. 143 κ. ἐ.

5. Βλέπε Φωσιώλου «Φορτουναῖος» Πρ. Ε' στ. 4:

*ἀνὰ πᾶνε τοῖ μαστόρισσας πριχοῦ νερθῆ τὸ βράδυ
ἀνίσως καὶ κατὰστεσε καὶ βγόδοσε τὰ ρούχα».*

—Οἱ μωδίστρες ἐλέγοντο καὶ ράφτισες (ἢ λέξις ἐν Γερ. Βλάχου), ράφτρουσες δὲ ἀργότερα μέχρι τοῦ 1900. Παροιμία: «ἢ βελῶνα κι' ἢ κλωστή κάνουν τὴ ράφτρουσα καλὴ».

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ὀρολογία ἢ σχετικὴ με τὸ ράψιμο: τὰ συγκόβανε, τὰ τροπῶνανε, τὰ γαζῶνανε, τὰ κάνανε (=τὰ ἐκοβαν, τὰ τρύπωναν, τὰ ἐφραβαν ψιλοκέντι= ἐγάζωναν, τὰ ἐκεντούσαν), στὸ χέρι, γιὰτὶ μηχανὰς δὲν ὑπῆρχαν. Κάνω, καμωμένος σημαίνει κεντῶ, κεντητός. Ἄλλὰ καὶ ἡ λέξη γαζῶνω σημαίνει κεντῶ. «Κι' ὄρες ψιλότητες ξομπλιῶν ἐγάζωνεν ἢ κόρη» (Ἐρωτ. Α' ἐκδ. Βενετίας). Τὴ λέξη τροπῶνω συναντοῦμε καὶ στὸν Ἐρωτικόριτο με μεταφορικὴ ἔννοια. Ὁ Ρήγας λέει στὴ Νένα (Ἐρωτ. Δ' στ. 561):

«Ἡ θυγατέρα ἀπὸ σὲ εἶναι δασκαλεμένη (στὸν ἔρωτα)

ἢ μιὰ σας κόβει σὰ θωρῶ κι' ἢ ἄλλη τὰ τροπῶνει.

Καὶ σήμερον μεταφορικῶς ἢ ἐκφρασις «ἢ μιὰ τὰ συγκόβγει κι' ἄλλη τὰ ράφτει», ἐπὶ συνειροχῆς.

είχανε σέ τιμή οι γυναίκες τῆς Κρήτης νὰ ξέρουν νὰ ράβουν καὶ μόνες τους τοὺς καμουγάδες καὶ τὰ βελουῖδα καὶ πὼς τοῦτο ἦτανε δεῖγμα ἀρχοντιᾶς ¹.

* *

Γιὰ τὴ γυναῖκα τῆς ὑπαίθρου κατὰ τὴν περίοδο αὐτή, γιὰ τὴ Σφακιανὴ γυναῖκα ἰδιαίτερος, ἔχομε πληροφορίες ἀπὸ ξένους συγγραφεῖς. Ὁ περιηγητῆς Πέτρος Μπελὸν (Pier Belon) ² γράφει γιὰ τὶς γυναῖκες τῶν Σφακιῶν :

«Τὰ στήθη τῶν γυναικῶν καὶ οἱ ὄμοι εἶναι ἀκάλυπτοι, γιὰτὶ δὲν ἔχουν τὴ συνήθεια νὰ φοροῦν πλαστρὸν (colerettes) γιὰυτὸ εἶναι ἠλιοκαμμένες».

Ὁ Δάππερ ποὺ ἤντησε ἀπὸ τὸν Μπελὸν κι' ἄλλους συγγραφεῖς, τὰ ἴδια σχεδὸν γράφει γιὰ τὶς Σφακιανές ³ :

«Οἱ γυναῖκες τῶν Σφακιῶν περπατοῦν μὲ τοὺς ὄμους ἀκάλυπτους· δὲ φοροῦν λειψίδια ⁴ καὶ ἔχουν τὸ χρῶμα πολὺ μελαχροινό».

1. Ἡ Ἀρετούσα λέει:

«Κι' ὡς ἀκρομεγάλωσα τὸ γάζωμα ἤρσέ μου
δὲν ἄφηνά τὸ ράψιμο ταχυνὰ κι' ἀργὰ ποτέ μου». (Ἐρωτ. Β' ἐκδ. Βενετίας
Α' στ. 1025).

Ἐξ ἄλλου ἡ «ἀτυχήσασα ἀρχοντοπούλα» ἀναγνωρίζεται ἀπὸ τὴ μητέρα της ἀπὸ τὴν ἐπιτυχία τοῦ ραψίματος:

Ἐέρεις νὰ ράφτης τὰ χρυσὰ νὰ ράφτης βελουδένια
νὰ ράφτης χρυσοπράσινα κι' ὄλο μαλαματένια;
Καὶ δούδει τση ἡ μάνα τζη πανὶ γιὰ νὰ τση ράψη»
.....
«κόττα (*) μου χρυσοκόττα μου καὶ χρυσοκοτταράκι
ἐσὺ 'σ' ἡ θυγατέρα μου ἡ βαροπρουκισμένη (Κριάρη ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 376)

2. Βλέπε P. Belon di Mans «Les observations de plvsievrs singlaritez etc» 1553, Α' 22α. Ἡ διαμονή του στὴν Κρήτη τοποθετεῖται περίπου στὸ 1549.

3. Βλέπε O. Dapper «Description exacte des Isles de l' Archipel σελ. 456.

4. Λειψίδια καὶ κοκκινάδια δὲν ἐφόρουν οἱ Σφακιανές, γιὰτὶ ἦσαν προικισμένες μὲ ὠραῖα χρώματα ἀπὸ τὴ φύση. Μὰ καὶ καμμιά χωριατοπούλα δὲ φοροῦσε λειψίδια,

* Ἡ λέξις κόττα ἦτανε «χαϊδευτικό», ὅπως λέμε μεῖς σήμερα «πουλάκι μου».

Ἡ λ. καὶ σὲ Δημοτικὸ τραγούδι τῆς Ὑπάτης:

«Κόττα μου κοττούλα μου καὶ περιστερούλα μου
μὴν περάσης ἀπὸ δῶ γιὰτὶ θὰ γίνη φονικό»

καὶ σὲ τραγούδι τοῦ Γάμου (ἐν Ἀλεξ. Χατζηγγάκη «Γ' Ἀσπροπόταμο τῆς Πίνδου», Τρίκαλα, 1946 σελ. 22:

κόττα μου κοτούλα μου
καὶ περιστερούλα μου
ἂν σοῦ ρίξουν τρίμματα
κλώτσα τα καὶ πήδα τα
ἂν σοῦ ρίξουνε φλουριά
πάρτα κρύψ' τα στὴν ποδιά.

ἀντίθετα μὲ τὶς γυναῖκες τῶν πόλεων ποὺ ἐσουβαντίζοντο κυριολεκτικά. Τὸ μόνο λειψίδι τῆς χωριατοπούλας θὰ ἦταν, ὅπως στὰ παιδικὰ μου χρόνια, ὁ ἀλευρόχυλος, τὰ ἀποπλύματα, τὰ θολὰ νερὰ ποὺ ἔμεναν ἀπὸ τὸ ξεβγαλμα τῆς σκάφης τοῦ ζυματοῦ: «ἀποὺ ζυμώση καὶ πλυθῆ σαράντα μέρες ὁμορφη». Τὸ ζύμωμα ἐγένετο συνήθως κάθε Σάββατο, κάθε 8 μέρες, κανονικὸ χρονικὸ διάστημα καὶ γιὰ τὶς σημερινὲς μάσκες καλλονῆς τῶν κομψευομένων γυναικῶν. Ὁ Φρ. Σκούφος καταφέρει κατὰ τῶν γυναικῶν καὶ γράφει («Ἐπιστολαὶ Φρ. Σκούφου» ἐν «Ἡμερολ. Μεγ. Ἑλλάδος» 1922—23 καὶ περιοδικὸν «Ἐκλογή» Μάιος 1949 Νο 8): Κατηραμένη συνήθεια εἶναι τὸν καιρὸν τοῦτον εἰς ἑσᾶς τὰς γυναῖκας νὰ μὴν ἐβγαίνετε ποτὲ τὸν πόδα, ἔξω ἀπὸ τὴν ἰδίαν σας κατοικίαν παρὰ ζωγραφισμένες εἰς τὸ πρόσωπον, ὥστε δὲν φαίνεσθε πλέα γυναῖκες, ἀμὴ ζωγραφίες... δὲν φοβεῖσθε νὰ μὴ σᾶς εἴπη (ὁ Θεὸς σας) ἐν ἡμέρᾳ κρίσεως «οὐκ οἶδα ὑμᾶς; δὲν σᾶς γνωρίζω διὰ πλάσματα ἐδικὰ μου, ἐπειδήπερ καὶ μὲ τόσαις μαγαρισίαις ἐσβύσατε ὀλότελα τὴν μορφήν, ὅπου καθ' ὁμοίωσιν ἐδικὴν μου σᾶς ἐχάρισα...». Δὲν ἀφορᾷ βεβαίως ἡ ἐπιστολὴ προσωπικὰ τὶς Κρητικὲς, ὡς τόσο ὅμως ὁ συγγραφεὺς τοῦ «Γύπαρη» (Ἄλεξιου «Κρητ. Ἀνθολογία» σελ. 116 στ. 7) μᾶς πληροφορεῖ πὼς καὶ οἱ Κρητικὲς (ἀστὲς) δὲ μένανε πίσω: «Νίβγουντα, κοκκινίζουντα καὶ μωσκολαντουροῦνται» Τὸ μόνο μυρωδικὸ τῆς χωριατοπούλας ἦταν τὸ ροδόσταμνο καὶ τὸ ἀθόνερο, ποὺ μὲ τὰ χερᾶκια τῆς ἐτοίμαζε. Τοῦτα δὲ λείπουν ἄλλως τε ποτὲ ἀπὸ τὸ χωριάτικο σπίτι. Ἐτὰ παιδικὰ μου χρόνια καὶ ἐμεῖς εἴχαμε στὸ ντολάπι γιὰ γιαιτρικὸ (λιποθυμίες, πονόμματος). Εἶδα τὶς ξαδερφοῦλες μου ποὺ ἐβγαζαν ἀθόνερο, καὶ μὲ τὸν ἴδιον τρόπο πιστεύω πὼς τὸ ἐβγαζαν καὶ τὸ βγάζουν καὶ οἱ ἄλλες Κρητικοπούλες. Ἡ ἐξαγωγή του γίνεται τῇ Μεγαλοβδομάδα γιὰ νὰ τὸ ἔχουν φρέσικο καὶ νὰ τὸ πᾶνε στὴν ἐκκλησίᾳ γιὰ τὸν Ἐκτάφιο. Μαζεύονται πατούλιες τὰ κορίτσια ἀπὸ τῇ Βαγιανῇ βδομάδα καὶ συμφωνοῦνε σὲ πριαντὸς τὸ περδιγᾶρι θὰ γίνῃ ἡ δουλειά. Ἐκεῖ κάθε μέρα κουβαλοῦνε καὶ ἀπὸ λίγους δαυλοὺς καὶ τῇ Μεγάλῃ Δευτέρᾳ χτίζουν τροχάλωτῃ παρασθιά, καὶ τήνε χριοῦνε μὲ ἀσβέστη. Μιὰ καλοκαινὴ τέντζερη μὲ καπάκι θολωτό, ἕνικ κιασὲς τ' ἀγιασμοῦ καὶ μιὰ ἀφόργια κουτάλα ξύλινη μὲ μακρὸ χέρι, εἶναι τὰ ἀπαιτούμενα σύνεργα. Τῇ Μεγάλῃ Τετάρτῃ πριχοῦ δώσ' ὁ ἥλιος οἱ κοπελλοπούλες ξεχύνονται στὰ περβόλια, ὅπου ὑπάρχουν ἀνερατζῆς καὶ λεμονοπορτακαλλιές. Πᾶνε πρῶι πρῶι γιὰ νὰ χροῦν οἱ ἀθολὶ ἀνέδοση, καὶ μυρωδιὰ. Ἄλλες κοπελλοπούλες βάζουν τὰ ξύλα στὴν παρασθιά, ἔτοιμες νὰ δώσουνε φωθιά μόλις δοῦνε ἀπὸ μακριὰ τὶς συντροφισσὲς τους νὰ καταφτάνουν «Ἄμα φέρουν τοὺς ἀνθούς τοὺς ριχνουε στὴν τέντζερη μὲ λίγο νερούλακι. Στῇ μέση τῶν ἀνθῶν τοποθετοῦν τὸν κιασὲ τ' ἀγιασμοῦ μὲ ἓνα μαγλινο χόχλακα μέσα, ὑπερα κατακάνουν τὴν τέντζερη ἀνάποδα, μὲ τὸ κοῖλον μέρος πρὸς τὰ ἐπάνω· βάζουν στὸ κοῖλο μέρος ἓνα τσοῦρλο γιὰ νὰ βαραίνῃ, ἐτοιμάζουν ζύμη καὶ χριοῦνε τὰ χεῖλη τῆς τέντζερης γιὰ νὰ μὴν ξεθυμαίνῃ ἀπὸ πουθενά, βάζουν κρῦο νερὸ στὸ κοίλωμα καὶ συμπαινουν συρματικῶς, ἐνῶ συγχρόνως ἀλλάζουν τὸ ἔρε τοῦ καπακιοῦ κατ' ἐπανάληψιν, ὥστε νὰ ὑδροποιοῦνται οἱ ὑδρατμοὶ καὶ νὰ πέφτουν μέσα στὸν κιασὲ. Μόλις καταλάβουν πὼς ἐποχούσαν' οἱ ἀθολὶ ξεσκεπάζουν τὴν τέντζερη καὶ βάζουν τὸ ἀνθόνερο σὲ μπουκάκι. Τούτῃ ἡ δουλειὰ θέλει ὀγλήγορα χέργια γιὰ νὰ μὴν ξεθυμάνῃ τὸ ἀνθόνερο. Τῇ Μεγάλῃ Παρασκευῇ πᾶνε τὸ ἀνθόνερο στὸν παπᾶ καὶ κρατοῦν καὶ μιὰ ποσότητα γιὰ τὸ σπίτι.

Τὸ ροδόσταμνο τὸ βγάζει κάθε μιὰ μόνῃ τῆς, ἀλλὰ μὲ δανεικοὺς. Συμφωνοῦνε δηλαδὴ καὶ μονιταρίζουε τὰ ρόδα μιᾶς ἐβδομάδας ἢ ὀλίγων ἡμερῶν καὶ τὰ παίρνουν ἐκ περιτροπῆς καὶ βγάζουν τὸ ροδόσταμνο ὅπως καὶ τὸ ἀθόνερο, ἴσαμε νὰ ποφινίρουνε τ' Ἀπριλιάτικα ρόδα ποὺ εἶναι τὰ καταλληλότερα. Ἄλλὰ τὸ καλύτερο ροδόσταμνο βγαίνει μὲ ἄλλο τρόπο: Παίρνουν τὰ ροδοπέταλα καὶ τὰ βάζουν σὲ μπουκάκια μὲ πλατὺ πόρο,

Δύο αϊῶνες ὕστερ' ἀπὸ τὸν Μπελὸν βλέπομε τὸ Δασκαλογιάννη νὰ στέλνη μῆνυμα στὴ γυναῖκα του τῆ Σγουρομάλλινη καὶ νὰ τῆς παραγγέλλῃ ¹:

*Νὰ κόψῃ τὰ ξαθὰ μαλλιά νὰ χώσῃ τὸ λαιμὸ τῆς
γιὰ δὲν τὸν ἐξαναθωρεῖ ἢ δόλια τὸ Γιαννιὸ τῆς.*

Μποροῦμε λοιπὸν νὰ σ μπεράνωμε πὼς οἱ Σφακιανὲς ἐξαικολούθησαν νὰ ἔχουν σχετικὰ μεγάλο ντεκολτέ, πού τὸ καλύπτανε ὅταν εἶχαν πένθος. Φαίνεται ὅμως πὼς καὶ οἱ ὑπόλοιποι Κρητικὲς τῆς ὑπαίθρου δὲν εἶχαν πολὺ μικρὸ ἀνοιγμα στὸ ντεκολτέ τους, ἀφοῦ ὁ Κλώντ Σαβαρὺ ² μπορεῖ νὰ γράψῃ στὰ 1780 πὼς οἱ Κρητικὲς γενικὰ ἔχουν ὑπέροχο τράχηλο, πὼς ὁ λαιμὸς τους στρογγυλεῖ με χάρη, συμπληρώνοντας κιόλας πὼς τὰ μαῦρα μάτια τους εἶναι ὄλο φωτιά καὶ τὸ στόμα τους μικροῦτσικο ³. Ὁ Φοσκαρίνι ^{3α} μετὴν πληροφορία του πὼς οἱ Σφακιανὲς πηδοῦν πάνω στὰ βράχια σὰν ἀγριοκάτσικα ^{3β} συμπληρώνει, ὅτι παραλείπει ὁ Σαβαρὺ κι' ἀφήνει νὰ συμπεράνωμε τὴ λυγεράδα τῆς Σφακιανῆς, μὰ συγχρόνως ἐπιτρέπει νὰ μάθωμε πὼς τὸ φόρεμά της θάτανε κάπως κοντὸ ἀφήνοντας ἐλεύθερες τίς κινήσεις. Ἡ παρατήρηση τοῦ συγγραφέα τοῦ «Γύπαρη» (πρὶν ἀπὸ τὸ 1645) ⁴:

δείχνουσι μέρος τοῦ βυζοῦ καὶ μέρος τ' ἀστραγάλου

δὲν εἶναι μόνον γενικὴ καὶ μίμηση σχετικῆς παραδόσεως, οὔτε ἀναφέρεται μόνον στὶς γυναῖκες τῶν πόλεων, ἀλλὰ μπορεῖ νὰ ἀναφέρεται καὶ στὶς γυναῖκες τῆς ὑπαίθρου τῆς ἐπ χῆς του.

Ὁ Μπελὸν μᾶς λέει καὶ κάτι ἄλλο: «οἱ γυναῖκες τῶν Σφακιῶν δὲ φοροῦν *bas de chausses*». Μ' αὐτὸ ἔννοεῖ πὼς οἱ γυναῖκες τῶν Σφακιῶν δὲ φοροῦν ἔνδυμα κνήμη: ⁵, πράγμα πού βεβαιώνει καὶ ὁ Δάππερ γράφοντας πὼς οἱ Σφακιανὲς «ne portent pas de bas» (δὲ φοροῦν κάλτσες).

τὰ βουλώνουν καλὰ καὶ τὰ κρεμῶν σὲ μέρος πού νὰ λιάζεται καλὰ. Τὰ πέταλα ἰδρώνουν καὶ χύνουν τὸ ὑγρὸ τους. Σὲ 40 μέρες ἀνοίγουν τὸ μπουκάλι σουρώνουν ἀπὸ ψιλὸ πανὶ τὸ ὑγρὸ καὶ τὸ ξαναβάζουν στὸ μπουκάλι. Αὐτὸ τὸ φυλάσσουν σὰ κόρη ὀφθαλμοῦ, γιατί εἶναι τὸ καλύτερο γιαντρικὸ γιὰ τίς λιγομάρες.

1. «Τὸ τραγοῦδι τοῦ Δασκαλογιάννη» ἐν Βαρδίδη «Κρητικαὶ ρίμαι» στ. 774.

2. Claude Savary «Lettres sur la Grèce».

3. Μὰ τί νὰ πρωτογράψῃ γιὰ τὴν Κρητικὴν ὁ Σαβαρὺ;
«Νᾶταν ὁ οὐρανὸς χαρτὶ κι' ἡ θάλασσα μελάνι
νὰ γράψῃ τὰ σουσούμια τῆς καὶ πάλι δὲν τοῦ φτάνει».

3α. "Εκθεσις Φοσκαρίνι ἐν Zinkeisen Geschichte des Osmanischen Reiches (τόμ. 4 σελ. 642, Relaz. fol. 124).

3β. «Κοράσια σὰν κρυγιὰ νερὰ σὰν τσοὶ κρυγιοὺς ἀέραις
π' ὀρχιοῦνται σὰν τὰ μαρωπὰ κάθε καλαῖς ἡμέραις».

(Βαρδίδη «Κρητ. Ρίμαι» «Τὸ τραγοῦδι τοῦ Δασκαλογιάννη» στ. 895).

4. «Γύπαρης» ἐν Ἀλεξίου ἐνθ. ἀνωτ. σελ. 116 στ. 13.

5. Βλέπε ὀρολογίαν ἐν τόμῳ Α' «Ἀνδρική φορεσιά». Σήμερα στὴ Βρεττάνη (Πληρ. Μαρί Λουίξ Ἀσσερὲν) οἱ γυναικεῖες κάλτσες λέγονται *chausses*.

Πήγαιναν λοιπόν οι Σφακιανές ξεκάλτσωτες, όπως άλλως τε μέχρι πρό-
δύλου και οι γυναίκες των Άνωγειών, οι οποίες μόνο την ώρα του γάμου¹
έφόρουσαν άσπρες πλεκτές κάλτσες, καθώς μας πληροφορούν ζωντανές πηγές.

Με βάση παλαιά γυναικεία στολή των Σφακιών, της οποίας αυθεντικά
δείγματα έχει το Λύκειο των Έλληνίδων Ηρακλείου και το Μουσείο
Κοσμητικών Τεχνών Άθηνών, το φόρεμα της Μακρεμβολίτισσας και τις
πληροφορίες των ξένων συγγραφέων, προσπάθησα να αναπαραστήσω τη
στολή της Σφακιανής της περιόδου αυτής². Θα έφορει, πιστεύω, η Σφακιανή
φόρεμα «προσερραμμένο» με πλατεία σουρωτή φούστα, χειριδωτό στενό μπού-
στο που είχε πιθανάτα κάθετο σχίσσιμο εμπρός και ασφαλώς μεγάλο ντε-
κολτέ χωρίς πλαιστήριον. Για τις βροχερές ημέρες θα έφερε ένα χοντρό επεν-
δύτη με κουκούλα, το καπότο, όπως οι σύγχρονοι Κρήτες και Κρήσες,
ανάλογο προς αυτό που φορούν σήμερα οι κομψοδέμενες δεσποινίδες, δεν
είναι δέ άπίθανο να είχε και μια ελαφρότερη, σφικτή, κοντύτερη ζακετούλα,
το «καποτίνο»³. Υφάσματα για το φόρεμα εισάγονται από τα άστικά
κέντρα, και τουτό μπορούσε να γίνη από ταφτά μεταξωτό για τις εύπορώ-
τερες, ίμιτασιόν δέ για τις μικρότερης οικονομικής άντοχής. Πιθανώς μά-
λιστα τούτες οι τελευταίες να υφαιναν το ύφασμα «άπομίμηση ταφτά» στα
τελάρα τους, όπως βλέπουμε και σήμερα να υφαινουν οι βιοτεχνικές επι-
χειρήσεις της Κρήτης, που προσπαθούν να δώσουν στο εμπόριο ό,τι καλύ-
τερο σε σχέδιο και σε τεχνική επίζη σήμερα από τον τομέα της παλαιό-
τερης υφαντικής.

Σάκκος και φούστα

Για το «σάκκο⁴ και φούστα» ή «ζιπόνι⁵ και φούστα» νομίζω πως πρέ-
πει να γίνη λόγος ξεχωριστά, γιατί δέν εξαφανίζεται όταν δημιουργούνται
νέοι τύποι φορεσιών: το αντίθετο μάλιστα, χαρακτηριστική είναι η άντοχή
του και η επιβίωσή του ίσαμε σήμερα.

1. Μην άγαπήσης Καστρινή να θέλη και καρτσόνια / άγάπα μιάν Άνωγειανή να
θέτη και στα χιόνια.

2. Πρβλ. εικόνας όπου το φόρεμα της Μακρεμβολίτισσας, της συμποσιαζούσης
γυναίκας και στίτσο ανάλογου φορέματος εκ Leandro Ozzola «Il vestiario Italiano
dal 1500—1550».

3. 'Ο όρος capotino έν Boerio=Piccolo cappotto quanto di una specie di vestimen-
to fatto giustacore che portano le donne.

4. Σάκκος=sacco (Δεξικόν Boerio) έσήμαινε στη Βενετική διάλεκτο ένα επανω-
κόβρι άκομψο και κακοκαμωμένο. (Vestito rozzo malfato. Donne vestite de sacco).
Στην Κρήτη σήμερα είναι η ζακέττα ένός deux piéces φορέματος. (Δέν μπορεί να φο-
ρεθί χώρια από τη φούστα του, μ' ένα μονοκόμματο π. χ. φόρεμα).

5. Δέν πρέπει να γίνη σύγχυσις προς το ζιπόνι (μπολερό), περί του οποίου περαι-
τέρω. Ζιπόνι λέγεται στις Δυτικές επαρχίες της Κρήτης και στο Μεραμβέλλο, το έν-
δυμα που στις Κεντρικές και Άνατολικές λέγεται σάκκος. 'Ο όρος ζιπόνι έλήφθη από
την όρολογία του άνδρικού ένδύματος. (Βλέπε Α' τόμον «Άνδρική Φορεσιά» σελ. 74).

Τὴν πρώιμη παρουσία τοῦ τύπου αὐτοῦ τῆς φορεσιᾶς μαρτυροῦν τὰ Κρητικὰ κεντήματα ¹, γιὰ τὰ ὁποῖα θὰ γίνῃ εὐρύτερος λόγος στὸν εἰδικὸ τόμο.

Στὰ κεντήματα αὐτὰ ποὺ εἶναι κυρίως **μπάντες** ² ἀπὸ φοῦστες καὶ ποὺ ὁ ἀρχαιολόγος Wace ³, γοητευμένος ἀπὸ τὴν ὁμορφίαν τους, ἐμελέτησε, ἡ Κρητικοπούλα ξέχυσε ὅλον τὸν ψυχικὸ της πλοῦτο καὶ βρῆκε τὸν τρόπο νὰ ἐκφράσῃ ἔθνικούς καὶ προσωπικούς της πόθους. Ἀφομοιώνοντας καὶ μετατρέποντας δάνεια στοιχεῖα, συνδυάζοντάς τα ἀρμονικὰ καὶ μ' ἄλλα ποὺ πῆρε ἀπὸ τὴ γύρω της ζωὴ καὶ φύση, χύνοντάς τα σὲ καλοῦπι Κρητικὸ, ἔφτιαξε μιὰ σύνθεση παράξενη, μὰ γοητευτικὴ. Ἀνάμεσα σὲ πλῆθος ἀπὸ βάζα, λουλούδια, γαρύφαλλα, ρόδακες ⁴ προβάλλει ἕνας ὀλόκληρος κόσμος ἀπὸ κυπαρίσσια, ζῶα καὶ πουλιά, σκυλλάκια καὶ φίδια, λαγουδάκια καὶ αἰγαγρούς, σκαλόρνιθες καὶ ροῦσες πέρδικες, ὅλα τὰ παράδοξα τῆς Κρήτης ποὺ ἀναφέρει ὁ Μπελόν. Ὅντα φανταστικὰ ὅπως ἡ Σκύλλα (νεράιδα, γοργόνα), σύμβολα ἔθνικὰ (δικέφελος ἀετὸς) κι' ἀνθρώπινες μορφές, δίδονται μ' ἀπλοχεριά. Ἡ ἀρχικὴ Σκύλλα παίρνει σιγὰ σιγὰ μορφή καὶ φόρεμα γυ-

1. Καὶ ἡ εἰκονογράφησις τοῦ Ἐρωτοκρίτου (μητέρα τοῦ Ἐρωτοκρίτου). Βλέπε κατωτέρω καὶ ὑποσημείωσιν 5 σελ. 38).

2. Μερικὰ κεντήματα εἶναι ποδόγυροι· διεσώθησαν ὅμως καὶ ὀλόκληρες πλατεῖες φοῦστες (ὡς π.χ. ἡ ὑπ' ἀριθ. 2495 τοῦ Μουσείου Κοσμητικῶν Τεχνῶν Ἀθηνῶν), καὶ ἄλλες προσεραμμένες σ' ἕνα ἀχειρίδωτο, μὲ πολὺ ντεκολτέ, ἀκέντητο, ἐπανωκόρμι τὸ ὁποῖον καταφανῶς δὲν ἐπρόκειτο νὰ μένῃ ἀνάλυπτο. (No 85 Καταλόγου ἐκθέσεως παλαιῶν κεντημάτων ἐκδόσεως Burlington Fine Arts Club, 1914, καὶ ἄλλη ποὺ βρίσκεται εἰς τὸ Metropolitan Museum of Art, Ν. Ἰόρκη. Βλέπε εἰκόνα ἐν Bulletin τοῦ Μουσείου, Ἀπρίλιος 1943). Μερικὰ ἀπὸ τὰ κεντήματα εἶναι χρονολογημένα. Τὸ παλαιότερο χρονολογημένο φέρει χρονολογίαν 1692· πλεῖστα ὅμως ἀπ' αὐτὰ εἶναι τοῦ 17ου καὶ 18ου αἰ.

—Ἡ φοῦστα ἐγίνετο ἀπὸ 5 φύλλα ἄσπρο λινὸ ροῦχο καὶ ἐμαζεύετο μὲ φοικάρι ἀπὸ τὸ ὁποῖον περνοῦσε κορδόνι· μὲ τὸ σούρωμα ὅμως ἐστένευε ἡ φοῦστα ἐπάνω. Ἡ φαντὴ **μακρόπετσα** ὑπ' ἀριθ. 2490 τοῦ Μουσείου Κοσμ. Τεχνῶν Ἀθηνῶν, πιθανῶς τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰ., μὲ κέντημα τοῦ τελάρου ἀπίστευτης λεπτότητος σὲ χρώματα μπλε καὶ κόκκινο (μοτίβια ἐναλλασσόμενα γυναικῶνα-λουλούδι), ἔχει τὶς γυναικεῖες μορφές ντυμένες μὲ σάκκο καὶ φοῦστα. Ἐδῶ ἡ φοῦστα γαρνίρεται μὲ ὀριζόντιες λοῦρες καὶ ὑπαινίσσεται, ἴσως, τὸ κέντημα παλαιότερης Κρητικῆς φοῦστας. (Οἱ γυναῖκες κρητοῦν ὀμπρέλλα· ἡ χαριτωμένη τους κίνηση θυμίζει παράσταση ἀρχαίου ἀγγείου).—Ἡ ἄσπρη, κεντητὴ φοῦστα ἐγκαταλείφθηκε σιγὰ σιγὰ, κυρίως ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 19ου αἰῶνος, λόγῳ τῶν συνθηκῶν ποὺ ἐδημιουργήθησαν. Πιθανῶς νὰ ἀντικατεστάθηκε μὲ γραμμικὰ κεντήματα τοῦ τελάρου ἢ καὶ ἀπλῆς ὑφαντῆς ραβδώσεως (**ζωναράδες**), σὰν κι' ἐκεῖνες ποὺ συναντοῦμε περὶ τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα ἴσαμε τὸ 1920 σὲ μεσοφῶρια τῆς μέσης, ὑφασμένα στὸν ἀργαλειό.

3. A. J. B. Wace ἐν «Catalogue of a collection of old Embroideries of the Greek Islands and Turkey, Burlington Fine Arts Club», London 1914, καὶ A.J.B. Wace «Medit. and Near Eastern Embroideries», London 1935. Βλέπε καὶ ἄρθρον τῆς Louisa Bellinger ἐν «Κρητ. Χρονικά» ἔτος Δ' Ἰανουάριος—Ἀπρίλιος 1950.

4. Μερικὰ ἀπὸ τὰ μοτίβια αὐτὰ συναντοῦμε καὶ σὲ κασέλες τῆς ἰδίας ἐποχῆς.

ναίκας και βλέπομε, παράλληλα, να εμφανίζεται τὸ μοτίβο «ειδύλλιο». Σὲ μαξιλαροθήκη¹ ποὺ βρίσκεται τώρα στὴν Ἀγγλία, εἰκονίζονται ἕνας νεαρός μετὴν πλατειὰ βράκα του, τὰ κόκκινα σκαρπίνια του, τὴν πέτσα στὸν ὄμο και τὸ φρεσάκι στὸ κεφάλι, ποὺ παίζει χριύμενα τὴ λύρα του γιὰ νὰ χορεύῃ ἡ ἀγκυπημένη του· ἡ κοπέλλα, ἀπὸ τὴν ὁποία τὸν χωρίζει ἕνα κυπαρίσσι, φορεῖ μπλὲ σάκκο, κίτρινη φούστα, ἄσπρη ποδιὰ και σκούφια. Σὲ ἄλλο κέντημα² ποὺ εἶναι μπάντα ἀπὸ φούστα, ἡ στολὴ τοῦ νέου εἶναι ὅμοια μετὴν προηγούμενη· παίζει βιολι αὐτὸς και τὸ δοξάρι του μοιάζει μετὸ ξο. Ἡ στολὴ τῆς ἀγκυπημένης του διαφέρει ἀπὸ τὴ στολὴ τῆς προηγούμενης· φορεῖ φουδεῖα φούστα και ἄσπρη ποδιὰ, ἀλλὰ μακρὺς, ἐφαρμοστὸς στὴ μέση ἐπενδύτης ποὺ κλοσάρει πρὸς τὰ κάτω· ἔχει μανίκια $\frac{3}{4}$ ποὺ ἀφήνουν νὰ φαίνωνται τὰ μανίκια ἐνὸς ἄλλου, ἐσωτερικοῦ φορέματος και οἱ δαντέλλες (τοῦ ὑποκαμίσου της;). Στους ὄμους και στὴν πλάτη (ὄχι γύρω στὸ λαιμὸ) φαίνεται νὰ φορῆ σπαλέτο. Ἡ φούστα φαίνεται κεντημένη κατὰ ζώνας. Κεντητὴ ποδιὰ και δαντελωτὴ σκούφια συμπληρώνουν τὴ φορεσιὰ. Τὴ στολὴ ὅμως σάκκο και φούστα ξαναβρίσκομε στὴν ἴδια μπάντα νὰ τὴ φορῆ μιὰ ἄλλη κοπέλλα (ἡ νεράιδα ποὺ ἔχει πλέον ἀποκτήσει μορφὴ ἀνθρώπινη κι' ἔχει κρατήσῃ μόνο τὸ στέμμα). Στέκεται ἀπάνω σ' ἕνα βάζο, βγαίνει μᾶλλον, σὰ ζωντανὸ λουλουδι, ἀπὸ τὸ βάζο. Φορεῖ σάκκο κοντὸ, ἐλαφρὰ σφιχτὸ στὴ μέση, ἐλεύθερο στὸ κάτω μέρος, ποὺ κλείνει μετὴ μιὰ **μπαντελέττα**³ και κουμπιά. Φούστα πλατειὰ, μακρὺ κεντητὴ μπροστοποδιὰ και δαντελλένια σκούφια κατ' ἀπὸ τὸ στέμμα. Τὸ σάκκο συνοδεύει ἕνα κοντὸ μπολερό, κομμένο ζαπονέ. Θυμίζει μιὰ χαριτωμένη Κρητικοπούλα τῶν ἡμερῶν μου.

Στὴ στολὴ τῶν ἀγοριῶν ἀναγνωρίζομε τὴν ἀνδρική τοῦ 1700 ὅπως τὴν περιγράφει ὁ Τουρνεφόρ⁴. Μποροῦμε λοιπὸν νὰ δ'χθοῦμε πὸς και οἱ φορεσιὲς τῶν κοριτσιῶν εἶναι τουλάχιστον τῆς ἴδιας ἐποχῆς.

Στὸν πίνακα No NI¹ τῆς εἰκονογράφησης τοῦ Ἐρωτοκρίτου⁵, ἡ μητέρα τοῦ Ἐρωτοκρίτου φορεῖ πλατὺ σάκκο ποὺ συγκρατεῖται μετὴ ζώνη· συγκρίνοντας τὸ φόρεμα αὐτὸ μετὴ τὸ φόρεμα νωπογραφίας ἐν Ἰταλία⁶, μποροῦμε νὰ συμπεράνωμε πὸς ἦταν ὁ σάκκος μιᾶς ἡλικιωμένης κυρίας τῆς μακρυνῆς ἐκείνης ἐποχῆς.

1. Εἰκὼν τῆς μαξιλαροθήκης μετὴ «ειδύλλιο» ἐν Burlington Magazine for Connoisseurs, Number XLV, vol. X December 1906, Plate 1 No 4.

2. Ἐν A. J. B. Wace «Medit. and N. E. Embroideries» Pl. XC No 70. Βλέπε σχεδιάσμα ἐνταῦθα.

3. Ἡ πὰτ κὺτὴ διατηρεῖται ἀκόμη στὸν τσίτινο σάκκο τῆς χωρικῆς.

4. Pitton de Tournefort «Relation d' un Voyage du Levant», Paris 1717 τόμ. Α' σελ. 85. Βλέπε σχετικὰ εἰς τὸν τόμον Α' «Ἀνδρική Φορεσιὰ» σ.σ. 46, 50, 51.

5. Βλέπε «Κρητικὰ Χρονικὰ» ἔτος ΣΤ' τ. III, 1952, πίναξ No NI¹.

6. Βλέπε Leandro Ozzola «Il Vestiario Italiano dal 1500—1550».

Ένας σάκκος από λεπτή τσόχα ή και από βελούδο ή σατέν, κοσμημένος με γαϊτάνια ή κεντήματα μεταξωτά, ειπώθηκε αργότερα **μπόλκα**¹. Ο βελούδινος, σφιχτός, με πολλές πένσες, ακέντητος σάκκος ειπώθηκε **μπολκάκι**. Είναι ένας σάκκος που σφίγγει τη μέση, υπογραμμίζει το στήθος και μαζί με τη σουφρωτή, πλατειά φούστα ταιριάζει στη λυγερή του βουνοῦ και του κάμπου.

β) Ἐπὶ 1575—1650 περίπου

Ἡ εἴσοδος τῆς βράχας στὴν Κρήτη ἔφερε μιὰ ἀλλαγὴ στὸ φόρεμα τῆς Κρητικοπούλας ἐπὶ τὸ ἀνδρικότερο². Οἱ νέες κοπέλλες δανείστηκαν ἀπὸ τὴ φορεσιὰ τῶν ἀνδρῶν τὸ μεϊτάνι πὺ τότε τὸ ἔλεγαν οἱ ἄνδρες **ζιπὸνι**³. Ἡ νεράϊδα τοῦ Κρητικῶ κεντήματος⁴ τὸ φορεῖ πάνω ἀπὸ τὸ σάκκο τῆς ἀδίστακτα μποροῦμε νὰ ποῦμε πὺς τὸ ζιπὸνι φορέθηκε καὶ πάνω ἀπὸ τὸ μεταξωτὸ ταφτᾶ «προσερραμμένον»⁵ φόρεμά τους, ἐπειδὴ, τὴν περίοδο αὐτὴ, εἶναι πολὺ κοντὸ γιὰ νὰ χρησιμεύσῃ σὰν ἐπενδύτης πάνω ἀπὸ πουκάμισο ἢ φούστα. Ἀργότερα ὅμως τὸ «προσερραμμένον» μεταξωτὸ φόρεμα τῆς χωριατοπούλας χωρίζεται. Τὸ πανωκόρι μπαίνει κατὰ μέρος καὶ μόνο ἢ πλατειὰ φούστα μένει καὶ συνοδεύεται ἀπὸ ἕνα ὠραῖο πουκάμισο, κεντημένο γύρω στὸ στρογγυλὸ λαιμὸ του καὶ στὰ μακριὰ μανίκια του (ἐπέχει θέση μπλουζας καὶ μεσοφοριῶ). Μ' αὐτὴ τὴ φορεσιὰ, τὸ ζιπὸνι φοριέται τώρα μακρύτερο καὶ κεντᾶται με χρυσοκλωστές. (Ἡ φορεσιὰ δὲν συνοδεύεται ἀπὸ ποδιά).

Μὲ τὴν υἱοθέτηση τοῦ ζιπονιοῦ ἀρχίζει νὰ καλλιεργῆται ἢ νὰ ἐπανεμ-

1. Σὲ παραλλαγὴ τοῦ ποιήματος τῆς ἀρχοντοπούλας πὺ ἀτύχησε, συναντοῦμε τὸν ὄρο μπόλκα κι' ἢ Ἄρεθι κλαίγοντας τραγουδεῖ:

«Μπόλκα μου γὼ πὺ σ' ἔξεψα ἐγὼ σὲ ξετελεύγω».

(Βλέπε Μαρίας Λιουδάκη «Κρητικὰ Τραγούδια» ἐν Ε.Ε.Κ.Σ. τ. Δ' σ. 223. Ἡ Λιουδάκη ἐξηγεῖ: μπόλκα=σακκάκι, ἕνα ὠρισμένο εἶδος).

—Τὸ μπολκάκι στὴ Χίο λέγεται **μπορτσι** (πληρ. Καλ. Τσίχλη).

2. Αὐτὸ δὲν εἶναι κάτι πὺ «δὲν ἐξανακούςτηκε». Καὶ στὶς Βυζαντινὲς ἄρεσε κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνες τῆς Αὐτοκρατορίας νὰ φοροῦν ἀνδρικά ἢ τουλάχιστον νὰ δανείζονται ἀπὸ τὸ ἀνδρικό φόρεμα, πρᾶγμα πὺ ψέγει ὁ Ἰωσήφ Βρυένιος καὶ λέει πὺς τὰ δεινὰ ἐπέρχονται στὸ Κράτος, γιὰτὶ οἱ πολῖτες «στολαῖς ἀνδρिकाῖς τὰς ἑαυτῶν γυναῖκας ἐνδύουσι». («Τίνες αἱ αἰτιαὶ τῶν καθ' ἡμᾶς λυπηρῶν» τ. 3 σ. 121) καὶ Κουκουλὲ «Βυζ. Βίος καὶ Πολιτισμὸς» τ. Β' Π σελ. 10. Κι' ἐμεῖς ἄλλως τε, ἀφοῦ φορέσαμε τὸ ἀνδρικό ταγιέρ, ἀρχίσαμε νὰ φοροῦμε καὶ πανταλόνια.

3. Βλέπε τόμ. Α' «Ἀνδρική Φορεσιὰ» σελ. 29.

4. Βλέπε σελ. 38 ἐνταῦθα.

5. Σημειωτέον ὅτι τὸ «προσερραμμένον» δὲν συνοδεύεται ποτὲ ἀπὸ ζώνη.

φανίζεται ἡ χρυσοραπτική καὶ τὰ ζιπόνια εἶναι τόσο φορτωμένα ἀπὸ χρυσαῖα κεντήματα, πού οἱ κοπέλλες τὰ εἶπαν **χρυσοζίπωνα** ¹.

Τὰ φτιάχνουν ἀπὸ τσόχα λεπτή ἐκλεκτῆς ποιότητος, ἴσως καὶ ἀπὸ φέλπα, σὲ χρώματα μαῦρο, μπλέ, καφέ, πράσινο, μενεξεδί, λαδί ἀνάλογα μὲ τὸ χρῶμα πού ταίριαζε στὰ ὠραῖα τους χρώματα.

Παράλληλα μὲ τὸ ζιπὸν φοριέται τούτη τὴν ἐποχὴ ἓνα ἀχειρίδωτο περιστήθιο πού κλείνει μὲ λασάξ πάνω στὸ στομάχι. Τέτοιο βλέπομε νὰ φοροῦν χαριτωμένες γυναικεῖες μορφές σὲ Κρητικὸ κέντημα τοῦ Μουσείου Κοσμητικῶν τεχνῶν ² πάνω ἀπὸ πλατεῖα φούστα καὶ πουκάμισο. Μιὰ ὠραία κεντητὴ μπροστοποδιά συμπληρώνει τὴ φορεσιὰ τους. Περιस्थῖο τοῦ τύπου αὐτοῦ, τὸ ὁποῖον πιθανῶς προέκυψε ἀπὸ τὴν Εὐρωπαϊκὴ συρκοτὴ μὲ τὸ λασάξ ἐμπρός, βλέπομε καὶ σὲ Ἰταλικὴ νωπογραφία ³. Σὲ εἰκονογράφηση τοῦ Pashley ⁴ (ἔτος 1834) ἡ γυναικεῖα μορφή φορεῖ ἓνα τέτοιο περιστήθιο μὲ λασάξ. Στὸ Μουσεῖο Κοσμητικῶν Τεχνῶν βλέπομε ἓνα τέτοιο περιστήθιο πού συνοδεύει φορεσιὰ, γιὰ τὴν ὁποία θὰ μιλήσωμε περαιτέρω, τὸ ὁποῖον ἡ μακαριτὴς Ἄννα Ἀποστολάκη μὲ ἐπληροφόρησε ὅτι ὀνομάζετο **κορπέτο** ⁵.

1. Ἀξίζει νὰ παρατηρήσωμε ἐδῶ τὴν καταπληκτικὴ ὁμοιότητα τοῦ χρυσοζιπону μὲ τὸ περικόριο τῶν Κνωσίων γυναικῶν. Θὰ μπορούσε νὰ πῆ κανεὶς γιὰ τοῦτο τὸ ρούχο πού ξαναφαίνεται στὴν Κρήτη :

καίγομαι, ἄθος γίνομαι μὰ πάλι ξαναειώνω (Ἐρωτ. Β' 254)

Τὸ ὑποσυνείδητο βεβαίως ἐσπρωξε τὴν Κρητισκοπούλα νὰ ἐγκλιπωθῆ κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ τὸ ζιπὸν, πού μαζὶ μὲ τὴν ποδιά καὶ τὴν κλῆς ἢ Ἰσια πλούσια φούστα, τὴν κάνει νὰ μοιάζῃ μὲ τὴν ἀρχαία προγόμισσά της, ὅπως τὴ βλέπομε σὲ διάφορα εἰδῶλια τῆς Μινωικῆς Κρήτης. Οὐδὲ ὑπόνοια γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῶν εἰδῶλιων ὑπῆρχε τὰ χρόνια τούτα καὶ μόνο τὸ ἐνστικτο καὶ ἡ σύμπτωση εἶναι οἱ συνεργοὶ γιὰ τὴν ἀνακάλυψη τούτης τῆς μόδας.

— Ἀξιοπρόσεκτο πὼς στὴν Εὐρώπη γύρω στὰ 1840-65 φορέθηκε ἀπὸ τίς κομφεῦόμενες μιὰ ζακέττα-μπολερὸ μὲ 3/4 μανίκια, δανεισμένη ἀπὸ τὸ ἀνδρικό στρατιωτικὸ στυλ, ἡ Zouave jacket, δηλ. ζακέττα κατὰ τὴν μόδα τῶν Ζουάβων (βλέπε Α' τόμον «Ἀνδρική Φορεσιὰ» σελίς 137) καὶ L. Barton «Historic Costume for the Stage» σελ. 438.

— Αὐτὸ τὸ ζιπὸν στὴν Κεφαλονιά λέγεται Ζουάβι.

2. Τὸ κέντημα τοῦτο, μὲ τὰ χαρακτηριστικὰ μοτίβα τῆς Κρητικῆς κεντητικῆς, φαίνεται παλαιότατο καί, ἐν πάσῃ περιπτώσει, εἶναι τὸ παλαιότερον ἀπὸ ὅσα ἔχω δεῖ μέχρι σήμερα.

3. Βλέπε σχεδιάσμα ἐνταῦθα ἐκ Leandro Ozzola «Il Vest. Italiano» γιὰ τὴν περίοδο 1500—1550.

4. Βλέπε εἰκόνα ἐκ Pashley «Travels in Creten».

5. Τὴν πληροφορίαν περὶ τοῦ ὄρου κορπέτο πῆρε ἡ Ἀποστολάκη στὰς ἀρχὰς τοῦ αἰῶνα μας ὅταν, νεᾶνις ἀκόμη, ἐπεσκέφθη πολλὰ χωριά τοῦ Μυλοποτάμου πρὸς συλλογὴν Λαογραφικοῦ ὕλικου. Τότε οἱ αἰωνόβιες γρηές τῆς ἔλεγαν γιὰ τὸ κορπέτο τῆς γιαιγιᾶς τους καθὼς καὶ γιὰ τὴν καρπέτα τους (περὶ τῆς ὁποίας περαιτέρω). Ἐπειδὴ ὁμως λόγῳ γήρατος δὲν ἦσαν εἰς θέσιν νὰ τῆς διευκρινίσουν τὰ τῆς φορεσιᾶς, ἡ Ἀπο-

Τὸ περιστήθιο τοῦτο διαφέρει ἀπὸ τὸ παρὰ πάνω μόνο κατὰ τὸ ὅτι δὲν κλείνει μὲ λασάζ.

Ἐπειδὴ τὸ κορπέτο εἶναι κοντὸ καὶ δὲν καλύπτει τὸ φουκάρι τῆς φούστας δημιουργεῖται τώρα νέο ἐξάρτημα, ἡ πλατεῖα ζώνη, ποῦ θὰ ἦταν ὅμοια μ' ἐκεῖνες ποῦ βλέπομε νὰ φοριοῦνται σὲ μεταγενέστερες ἐποχές¹.

Ἐφαίνουσι τώρα οἱ κοπέλλες ὠραῖες ζῶνες ἀπὸ λεπτὸ μαλλὶ μὲ ἐνυφασμένες ἀσημοκλωστὲς καὶ πολυχρῶμα μετὰξια, ποῦ τονίζουν τὴ δαχτυλιδένια μέση τους.

Στὰ Σφακιὰ ὅμως παραμένει καὶ τὸ «προσερραμμένο». Ἡ μόνη του καινοτομία εἶναι στὸ μανίκι. Τοῦτο μπορεῖ νὰ εἶναι μακρὸ ἢ 3/4 ἢ καὶ νὰ λείπη ὁλότελα (ἀχειρίδωτο). Συνοδεύεται ἀπὸ τὸ χρυσοζῖπνο ποῦ τώρα ἔχει ἐκτοπίσει τὸ καποτίνο. Τὸ μακρὸ, πλατὺ μανίκι τοῦ ὑποκαμίσου φαίνεται ἀπὸ τὸ 3/4 μανίκι τοῦ χρυσοζῖπνου. Τὸ «προσερραμμένο» σὰν καλὴ φορεσιὰ γίνεται ἀπὸ ταφτᾶ ἢ μουαρέ μετὰξωτὸ ἢ βαμβακερὸ, ἀλλὰ κεντᾶται μὲ χρυσὸ γαϊτάνι στὶς ἄκρες τοῦ ποδόγυρου καὶ τοῦ μανικιοῦ, σὲ σχῆμα ζιγκ-ζάγκ. Δὲν συνοδεύεται ἀπὸ μπροστοποδιά.

Στὰ Ἀνατολικά τῆς Κρήτης ἐμφανίζεται ἡ ἀχειρίδωτη, τελείως ἀνοιχτὴ ἔμπρός, εὐρύχωρη ζακέττα, ἡ **σαλταμάρα**². Φτάνει ἕως τοὺς γοφούς,

στολόκη ἐγκατέλειψε, κατὰ τὸ λέγειν της, τὸ ζήτημα. Corpetto εἰς τὴν Ἰταλικὴν σημαίνει σωκάρι, γελέκι.

—Στὴ σύγχρονη ὀρολογία τῆς γυναικείας μόδας τῆς Ἰταλίας χρησιμοποιεῖται ὁ ὄρος corripo γιὰ νὰ δηλώσῃ ἓνα ἀχειρίδωτο κλειστὸ ἐπανωκόρμι. (Βλέπε περιοδ. Μόδας «La Donna» Διεθνῆς ἔκδοσις—Ἰούλιος 1957).

1. Τέτοια ζώνη βλέπομε νὰ φορῆ καὶ ἡ φερομένη ἡ ὡς Αἰκατερίνη Κορνάρο (Πορτραῖτο τοῦ Τισιανοῦ).

2. Ἡ λέξις σαλταμάρα λησμονημένη σήμερα ἀπαντᾷ ὡς χλευαστικὴ εἰς τὸ χωρίον Κράσι. Ἦκουσα τὴν ὑπέργηρον κυρίαν Ζωγράφου καταγομένην ἐκ τοῦ χωρίου Κράσι (Ἀνατολικώτατον χωρίον τῆς Ἐπαρχίας Πεδιάδος - Ἡρακλείου), μητέρα τῆς Δίσης τῶν Τεχνικῶν Μαθημάτων τοῦ Γυμνασίου Ἡρακλείου, νὰ λέῃ: «τούτη πάει σὰν τὴ σαλταμάρα», ἐπὶ νέας ποῦ δὲν ἐβάδιζε εὐπρεπῶς, ἀλλὰ ἐστρέφετο δεξιὰ κι' ἀριστερά. (Φυσικὸ εἶναι μιὰ ζακέττα τοῦ τύπου ποῦ περιγράψαμε, νὰ κινῆται πέρα δῶθε, ἀν' ἡ φέρουσα βαδίζῃ γρήγορα).

—Σαλταμάρα: ἐν Λιουδάκη Μ. «Λαογραφικὰ Κρήτης Α' μαντινάδες» (λεξιλόγιον) = εἶδος μπολερό, κεντημένο, χωρὶς μανίκι. Ἀνοιχτὴ ἀπὸ μπροστά.

Σανταμάρα: ἐν Ἀθ. Ταρσοῦλη «Δωδεκάνησα».

Σανταμάρα: κατὰ πληροφωρίας τῶν ἀδελφῶν Ἀδδρίτσου ἐκ Κῶ, κατοίκων Ρόδου (Ἀθθούλας, Κυδωνίας, Ἀπακουῆς) = μεϊτάνι ἀνδρικό ἢ καὶ τὸ τσόχινο κοντογούμι τῶν γυναικῶν.

Σάλτα: κατὰ πληροφωρίας Ἰωάννας Λαμπρίδου ἐκ Πόντου, ἔλεγαν οἱ Λαζῆς τὸ γυναικεῖο μπολερό.

Σάλτα: κατὰ πληροφωρίας Λάμπρου Λαμπρίδη (συζύγου τῆς Ἰωάννας) ἐκ Σίλλης Ἰκονίου, εἶναι μιὰ κοντὴ ἀνοιχτὴ ἀνδρική ζακέττα. (Τμῆμα φορεσιᾶς).

Σάλτα: παρὰ Σομαβέρα=μεϊτάνι χωρὶς κεντήματα.

κεντᾶται ἢ καὶ δὲν κεντᾶται. Παρμένη κι' αὐτὴ ἀπὸ τὸ ἀνδρικό στύλ¹, εἶναι χρήσιμη καὶ κομψὴ προσθήκη γιὰ τὸ γυναικεῖο ἔνδυμα. Συνοδεύει ἕνα φουστάνι «προσερραμμένο», ποὺ τὸ στήθος του εἶναι κατάφορτο ἀπὸ κεντήματα. Τὰ κεντημένα κατὰ μῆκος μανίγια του φαίνονται ὀλόκληρα ἀπὸ τὴν ἀχειρίδωτη σαλταμάρκα, ποὺ μπορεῖ νὰ γίνεταὶ ἀπὸ σατέν, στόφα ἢ λινο ἀνάλογα μὲ τὴν ἐποχὴ καὶ τὴν οἰκονομικὴ ἀντοχὴ τῆς χωρικῆς.

Ἄλλὰ πῶς φτάνομε στὸ συμπέρασμα αὐτό;

Κατὰ πληροφίες τῆς κυρίας Ζωγράφου, ἡ μάμμη τῆς ἐφοροῦσε τὴ σαλταμάρκα², ζακέττα πλατεῖα, ἀχειρίδωτη, κεντημένη μὲ τεχνίλια (κορδονέττο) πάνω ἀπὸ «προσερραμμένο» μεταξωτὸ φόρεμα, τοῦ ὁποῖου τὸ στήθος ἐπίσης ἦταν κατάφορτο ἀπὸ κεντήματα ἀπὸ μεταξωτὰ τεχνίλια. Κεντήματα ἐπίσης ἐκόσμουσαν τὸ μανίκι σ' ὅλο του τὸ μᾶκρος.

Τέτοια ὅμως ζακέττα βλέπομε νὰ φοριέται καὶ στὴ Δύση τῷ 1625³.

Ἐξ ἄλλου σὲ κώδικα τοῦ Μητροπολιτικοῦ Ναοῦ τοῦ Ἁγ. Μηνᾶ (Ἡράκλειον Κρήτης)⁴ διαβάζομε: «1776 Ὀκτοβρ. 21 Ἀφιέρωσε μαρία τοῦ Χατζῆ στεφάνιο ἰ σίνβια... καὶ μία σαλταμάρκα». Φορέθηκε ἄρα ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ καὶ στὸ Ἡράκλειο ἢ Σαλταμάρκα καὶ μάλιστα πολυτελῆς, πιθανῶς τὰ πάντα ἀπὸ ἕνα πλούσια κεντημένο φόρεμα.

* * *

Ἄν τὰ φορέματα τῶν εὐπόρων γυναικῶν τῆς ὑπαίθρου τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἦσαν τόσο κεντημένα καὶ πολυτελῆ, φαντάζεται κανεὶς πῶς θὰ ἦσαν τὰ φορέματα τῶν ἀστῶν.

Στὴ διαθήκη τοῦ Ἀνδρέα Κορνάρου⁵ βλέπομε τὸ διαθέτη νὰ ἀφήνῃ σὲ διάφορα πρόσωπα, πολῦτιμους λίθους, φορέματα πολυτελῆ, ἀφάνταστες ποσότητες ἀκριβῶν ὑφασμάτων σὲ τόπια, ἔτσι ποὺ νὰ θαυμάζῃ κανεὶς καὶ νὰ

1. Οἱ ναυτικοὶ ἐφόρουσαν τέτοιες ἀχειρίδωτες ζακέττες. Ἡ γυναικεῖα ζακέττα τοῦ τύπου αὐτοῦ ὀνομάστηκε ἐπὶ Τουρκοκρατίας στὴν Ἀνατολικὴ Κρήτη μπαχιές. Μπαχιεὶ στὴν τουρκικὴ σημαίνει ναύτης.

2. Ἡ σαλταμάρκα μποροῦσε νὰ φορεθῇ καὶ πάνω ἀπὸ πουκάμισο καὶ φούστα πρβλ. καὶ ὅσα σημειώνει ἡ Διουδάκη: «Τὴ σαλταμάρκα φοροῦσαν ὅταν ἤθελαν νὰ φαίνεται τὸ μανίκι τοῦ μεταξωτοῦ πουκάμισου».

3. Βλέπε Lucy Barton ἐν ἀνωτ. σ. 224.

4. Βλέπε Γ. Σουλαιμανάκη «Συμβολαὶ εἰς τὴν Ἱστορίαν — Ἁγιος Μηνᾶς» σελ. 150.

5. Βλέπε Στεργίου Σπανάκη «Ἡ Διαθήκη τοῦ Ἀνδρέα Τζάκομο Κορνάρου» (1611), ἀνάτυπον ἐκ τοῦ Θ' τόμου τῶν «Κρητ. Χρονικῶν» 1955. (Ὁ Κορνάρος αὐτὸς κατὰ τὸν Σπανάκη ἦταν Βενετοκρητικὸς). Ἡ διαθήκη περιέχεται ἐξ ἀντιγράφου εἰς τὸν Κώδικα τῆς Ἐθν. Βιβλ. Ἁγ. Μάρκου, Βενετία. (Ὁ κώδιξ σὺν τοῖς ἄλλοις περιέχει καὶ «canzone Rustica di Candia» (Ἀγροτικὰ Τραγοῦδια Κρήτης).

ἀναρωτιέται, ἂν οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ εἶχαν ἄλλο πρᾶγμα νὰ σκεφτοῦνε ἐκτός ἀπὸ τὸ λούσο¹.

Μιὰ πλοῦσια ἀστὴ τῆς ἐποχῆς αὐτῆς ἔπλεε στὸ μετάξι καὶ στὸ χρυσάφι². Εἶχε τὶς προσωπικὲς τῆς ὑπηρετρίες, τὶς **στολίστρες**³, δωμάτιο ξεχωριστὸ (μπουντουάρ)⁴, πὺ μέσα ἐκεῖ γίνονταν αὐτὲς ἄσκημες ὁμορφες καὶ ὁμορφες ἀγγέλοι». πὺ νὰ λέη κανεὶς «Θέ μου καὶ δὸ μου ἄλλα δυὸ μάθια νὰ ττὶ θωρῶ».

Ζεντουινὰ καὶ βελουῖδα, δαμάσκο καὶ ὀρμεζίνες ἀναφέρει ὁ Ἄνδρέας Κορνάρος γιὰ φορέματα, ταμπὶ δὲ γιὰ μεσοφούστανα. Εἶναι τώρα ἡ ἐποχὴ πὺ οἱ κυρίες φοροῦν πολλὰ μεσοφούστανα καὶ δυὸ κιλὲς φοῦστες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ ἐξωτερικὴ ἢ εἶναι σκιστὴ ἐμπρὸς γιὰ νὰ φαίνεται ἡ ἐσωτερικὴ⁵. Τὰ μακριὰ μανίγια τοῦ φορέματος πιάνονται κατ' ἀποστάσεις μὲ κορδέλλες καὶ σχηματίζονται δυὸ ἢ τρία πούφ⁶. Τὸ φόρεμα μπορεῖ νὰ μὴ ἔχη μα-

1. "Ὅσο πολυτελὲς καὶ μεγαλόπρεπη ἦταν ἡ φορεσιὰ τῆς Κρητικῆς γιὰ τὶς χαρὲς καὶ τὶς ξεφάντωσες, τόσο πενιγρὴ καὶ ἀτσυλὴ ἦταν ἡ θλιπτικὴ πὺ τὴ φοροῦσε στὸ θάνατο προσφιλῶν τῆς ἢ καὶ σὲ ἄλλα θλιβερὰ περιστατικά: **ἀζωντανὸ ξεχωρισμὸ, ξεπεσμὸ** κλπ. Μαῦρο ποικύμισο λέει ὁ Φοσκαρίνι πὺς ἐφόρου ἀνδρες καὶ γυναῖκες στὰ Σφακιά, ὅταν ἔαε δικὸς τους ἐσκοτάνετο ἀπὸ ἀντίθετη παράταξη. (Φοσκαρίνι Rel. fol. 123 ἐν Zinkeisen, Geschichte des Osm. Reiches IV σελ. 642). Μαῦρη σκοτεινιασμένη φορεσιὰ παραγγέλλει καὶ ὁ Δασκαλογιάννης νὰ φορέσῃ ἡ γυναῖκα του. (Βαρδίδη Κρητ. Ρίμαι «τὸ Τραγοῦδι τοῦ Δασκαλογιάννη» στ. 774). Ἡ μάνα τοῦ Ρωτόκριτου «δὲ θέλ' ἡ κακορίζικη πλειὰ ἄσπρα νὰ φορέσῃ, μὰ θλιπτικὴ πολλὰ παλῆ καὶ ἀπόκοντ' ὡς τὴ μέση» ὅταν ὁ Ρωτόκριτος ἐξορίστηκε στὴς ξηνητεῖας τὴ στράτα. (Γ' 1757). Ἀποφόριμα κοντὰ καὶ μαῦρα ἦταν τὰ ρούχα τῆς θλίψης. Τὰ θλιπτικὰ φορέματα ἦσαν κοντὰ ἢ ἂν ἦσαν μακριὰ τὰ **ἐκουτσούριζαν**, τοὺς ἐκοβαν τὶς οὐρὲς καὶ τὰ ἀφηναν **κούντουρα**. (Ἐρωτ. Δ' 579). Τὸ μαῦρο ἐθεωρεῖτο καὶ δυσοίωνο. Οἱ πενθημένοι καλούμενοι σὲ χαρὲς πὺ ὑποχρεωτικὰ ἔπρεπε νὰ πᾶνε, ἐβγαζαν, φαίνεται, προσωρινῶς τὰ μαῦρα. Οἱ γονεῖς τοῦ Ρωτόκριτου γιὰ νὰ πᾶνε στὸ παλάτι «τὰ μαῦρα ρούχα βγάλασι μὴ πᾶν' κακοὶ νὰ ποῦσι / τοῦ βασιλιᾶ πὺς στὴ χαρὰ θλίψη τοῦ προμηνοῦσι» (Ε' 1311). Ἐκᾶναν δηλ. κάτι ἀνάλογο μ' αὐτὸ πὺ κάνουν σήμερα οἱ πενθημένες συγγενίσσες προκειμένου νὰ **φιλήσουν στεφάνι**, ρίχνουν ἐπάνω τους ἓνα ἄσπρο μαντήλι.

2. Μιὰ ἀστὴ μεσαίας τάξεως δὲ μποροῦσε βέβαια νὰ ἀνταποκριθῇ στὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς, μὰ τὸ φόρεμά τῆς δὲ θὰ ἀπέτρεχε καὶ πολὺ ὡς πρὸς τὸ σχῆμα καὶ τὴ γραμμὴ.

3. «Πέμπουν τὸ γλιγορώτερο στολίστρα νὰ τὴ ντύσῃ / νὰ τῆς στολίσῃ τὸ κορμὶ νὰ λάμπῃ, νὰ πλοῦμισῃ» (Ἐρωτ. Δ' 579).

4. Βλέπε Τρωῖλου «Ὁ Βασιλεὺς Ρωδολφίνος» (ἐν «Κυπριακὰ γράμματα» ἔτος ΙΖ' ἀνακοίνωσις Μ. Βάλσα) Πρᾶξις Γ' (Ἡ Ροδοδάφνη ἐφυγε στὸ θάλαμὸ τῆς γιὰ νὰ στολιστῇ).

5. L. Barton ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 282.

6. Τέτοια μανίγια ἔχει καὶ ἡ Ἀρετούσα. (Βλέπε εἰκονογράφειν Ἐρωτοκρίτου Πίν. ΛΗ' 4 ἐν «Κρητ. Χρονικά» ἔτος 1952 τόμ. ΙΙΙ).

κρυά μανίκια, αλλά ύποτυπώδη, ὀδοντωτά μανικάκια¹, πού ἐπιτρέπουν νά φανοῦν τὰ μανίκια ἑνὸς μισοῦ πουκάμισου, τῆς καμιζέττας². Συνηθίζονται ὅμως καί τὰ ποκαμισομάνικια, ἐντελῶς αὐτοτελῆ μανίκια πού δὲν ἀνήκουν οὔτε στὸ φόρεμα οὔτε στὴν καμιζέττα. Στὴν περίπτωση αὐτὴ ράβονται μὲ κρυφές βελωνιές, δὲν παρουσιάζουν ὅμως τὸ θέαμα τῆς ἐποχῆς τοῦ «ἄλτρο πάϊο». Οἱ φοῦστες εἶναι πολὺ κλὸς καὶ μὲ μακρὰ οὐρά. Γιὰ τὶς ἡλικιωμένες κυρίες μιὰ φοῦστα μπορεῖ νά εἶναι δίμπογη. Ἀντὶ δηλαδὴ νά φοροῦν δυὸ φοῦστες **ἀπάνω σ' ἄλλη**, ράβουν στὴ μακρὰ φοῦστα τὴν κοντύτερη, πού σταματᾷ στὰ γόνατα³.

Κρητικὸ ἐγγράφου⁴ καὶ κάποιον κείμενον τῆς περιόδου αὐτῆς⁵ μαρτυροῦν

1. Βλέπε σχεδιάσμα ἐν Leandro Ozzola.
2. Ἀπ' αὐτὴν ἴσως ὀνομάστηκε στὴν Κρήτη ποκαμισάκι ἢ μπλοῦζα (ἐτερόχρωμη ἀπὸ τὴ φοῦστα). Ἡ καμιζέττα — ἄνω ἡμισὺ ὑποκαμίσου — ἐφορέθη γιὰ πολλὰ χρόνια στὴν Κρήτη καὶ ἀπὸ τὶς χωρικές. Τέτοια καμιζέττα, ἀλλὰ ὑφαντὴ, εὑρίσκεται καὶ στὸ Μουσεῖον Κοσμῆτ. Τεχνῶν.
3. Βλέπε εἰκονογράφησιν Ἐρωτοκρίτου (ἢ μητέρα τοῦ Ἐρωτοκρίτου) πίναξ ΝΓ1. Δίμπογες φοῦστες φορέθηκαν ἀπὸ τὶς ἀστὲς τοῦ Ἡρακλείου γύρω στὰ 1915.
4. Στεφ. Ξανθοῦδιδου «Κρητικὰ Συμβόλαια» ἐν «Χριστ. Κρήτη» τόμ. 1 σσ. 264-5.
5. Τὸ χειρόγραφον τοῦ Κατζούρμου· βλέπε εἰς σελ. 59, ὑποσημείωσις 3 τοῦ τόμου «Ἀνδρική Φορεσιά». (Ὁ πλοῦσιος μὰ γέρος Ἀρμένιος θέλει νά πιάσῃ φιλενάδα τὴν ὑποτιθέμενη γιὰ θυγατέρα μιᾶς ἀδέσποινας) ἑνὸς κακόφημου σπιτιοῦ, τῆς Πουλισσένας. Γιὰ δόλωμα προσφέρει ἐκτὸς ἀπὸ τὰ χρήματα καὶ δυὸ ἐπανωφόρια τῆς γυναίκας του, πού ἔβαλε τὸ δούλο του νά τὰ κλέψῃ ἀπὸ τὴν κασέλα της, ὅπου τὰ εἶχε ἀκριβοφυλαμένα):

Δυὸ βέστες ὁμορφότερες εἶπα νά τῆς χαρίσω	Σκηνή τρ. ἄττο 1ο στ. 70 φ 67α
Νά δυὸ τσεκίγια ξέχωρα κι' ἄμε πάρε τοὶ κότες	φ 68
Κι' ἐπῆρε τσῆ γυναίκας του δυὸ βέστες πλέσσια φίνες	ἄττο τρίτο φ 78α
Πενῆντα τζῆδωκε χρυσὰ τζεκίγια καὶ δυὸ κότες	φ 83β'
Ἄ δὲ τὴν κάμω σῆμερα τοὶ βέστες νά γιαγύρη	
νά πῶ τσῆ κὺρ Ἀρμένισσα γιὰ τοὶ δικές τσῆς κότες	φ 84α
Τ' ἄμπιτα εἶντα τᾶκαμες; γλήγορα μίλησέ μου	ἄττο 5 φ. 97β
Τ' ἄμπιτα δὲν κατέχω γὼ τὰ λές μὰ τὴν ἀλήθεια	φ 97
Τ' ἄμπιτα ἄμε φέρε μου κι' ἄσε τὰ παραμύθια	στ. 39, 40
Δυὸ μοῦδες(*) ὦ γιὰ μιὰ... γιὰ μιὰ...(**)	» 41
σκῦλε, νά πᾶ μοῦ κλέψης	
Ποιᾶς Πουλισσένας μοῦ μιλεῖς, ποιές μοῦδες μοῦ δηγᾶσαι;	φ 97β στ. 46
Τζὶ βέστες ἄμε φέρε μου	στ. 49 κ.ε.
Ἐμαθε ἡ γυναῖκα μου τ' ἄμπιτα πὼς τζ' ἐπῆρα	φ 98β στ. 7

* Μοῦδες = ἀλλαξιές.

** Ἐδῶ ἡ κὺρ Ἀρμένισσα ντρέπεται νά ἐκφέρῃ χαρακτηρισμὸ γιὰ τὴν παληογυναῖκα Πουλισσένα.

τῆ χρήση τοῦ ἐνδύματος **κόττα**¹. Στὸ ἔγγραφο (συμβόλαιο τοῦ 1640) συναντοῦμε: «μία κόττα κόκκινη τζατουίνι» στὸ κείμενο (χειρόγραφο τοῦ Κατζούρμπου), συναντοῦμε γιὰ τὸ ἴδιο ἔνδυμα τοὺς ὄρους κόττα, ἀμπιτο², βέστα^{2α}. Ὁ ποιητὴς χαρακτηρίζει τὶς βέστες σὰν «πλέσσια φίνες»· τὸ γεγονός δὲ ὅτι ἡ γυναῖκα τοῦ ἥρωα τῆς κωμωδίας φυλάσσει μὲ ἐπιμέλεια τὶς κόττες τῆς μέσα στὴν κασέλα, ὅπου πάντοτε μὲ πολλὴ προσοχὴ ἐφύλασσαν οἱ Κρησσοί³ τὰ φορέματα ποὺ εἶχαν, **γιά ὦρα καὶ φορά**, μαρτυρεῖ πῶς ἡ κόττα ἦταν ἓνα πολυτελὲς ἔνδυμα.

Ἡ κόττα θὰ ἦταν ἓνα μακρὸ ἐπανωφόρι μὲ μακρὰ ἴσια μανίκια⁴ ἢ κοντὰ μέχρι ἀγκῶνος (φουσκωτὰ ἢ ἴσια)⁵ εἴτε μιὰ μακρὰ ἢ κοντύτερη ζακέττα⁶ ἐνὸς *deux pièces* φορέματος, πολὺ ἀπέχουσα πάντως ἀπὸ τὴν «κόττα» τῆς Βυζαντινῆς, ποὺ ἦταν πλεόν ἓνα φόρεμα ἄκρως ντεμοντέ γιὰ μιὰ κυρία τοῦ κόσμου, ὅπως ἦταν οἱ Κρησσοί τούτης τῆς ἐποχῆς.

1. Τὸν ὄρο *κόττα* μὲ τὴν ἔννοια ἐπενδύτης συναντοῦμε καὶ στὸ παραμῦθι τῆς Ἀρχοντοπούλας «Ρόδο». (Βλέπε Γ. Μέγα «Ὁ Λόγος παρηγορητικὸς καὶ τὰ παραμῦθια τῆς τύχης» ἐν «Λαογραφία» τόμ. ΙΕ' τ. Α' 1953 σελ. 28. Ἡ ἀτυχήσασα ἀρχοντοπούλα Ρόδο ἀποτελεῖται ἐν τῷ ἐπανωφόρι τῆς ποὺ τὸ εἶχε ἀφήσει μισοτελειωμένο καὶ λέει: «Κόττα μου μεσανεράφτη καὶ μεσανεραμμένη...» (πρὸς νεωτέραν παραλλαγὴν (ἄσμα) «μπόλκα μου...»· βλέπε καὶ σελ. 39 ἐνταῦθα).

—Τὸ οὐδέτερο ἄρθρο προτάσσεται τῶν κυρίων ὀνομάτων σὰν χαϊδευτικὸ· π. χ. τὸ Μαργιό, τὸ Καντό, τὸ Καδιό, τὸ Βαγγελιό.

2. Τὸν ὄρον *ἀμπιτο* συναντοῦμε καὶ σὲ προικοσύμφωνο ἐν Molmenti «La Storia di Venezia...» ἐκδ. 1927 τ. Β' «... un abito nero di ganzo, con sottana d' oro (=μία ζακέττα μαύρη ἀπὸ σανζάν (εἶδος μεταξωτοῦ) μὲ χρυσοῦφανη φούστα).

2α. *Uesta d' ormesino* ἀναφέρεται καὶ στὴ διαθήκη τοῦ Ἀνδρ. Κορνάρου σελ. 394 (βλέπε σ. 42 ὕποσ. 5): «... quali danari (100 iperperi) sono d' una u e s t a d' ormesino che la signora Cornarola haueva dato per uoto à detta chiesa» (=τὰ χρήματα αὐτὰ προέρχονται ἀπὸ μιὰ βέστα μεταξωτὴ τὴν ὅποια ἡ κυρία Κορνάρου εἶχε δώσει τάξιμο στὴν ἐκκλησία). (Ἡ μετάφρασις εἶναι τοῦ Στ. Σπανάκη). Ἔχομε νὰ παρατηρήσωμε πῶς ὁ διαθέτης διαστέλλει σαφῶς τὸν ὄρο *u e s t a* ἀπὸ τὸν ὄρο *u e s t u r a* (φόρεμα) τὸν ὅποιο συναντοῦμε σὲ πολλὰ σημεῖα τῆς διαθήκης του. Ὁ ὄρος *uesta* ἀπαντᾷ ἄπαξ μόνον: ἐπειδὴ δὲ ἀναγράφεται ὅτι εἶναι καμωμένη ἀπὸ *ormesino* ποὺ στὴν πρωταρχικὴ σημασία σημαίνει ἐρμελίνα (γούνα ἀκριβῆ) εἶναι βέβαιον ὅτι πρόκειται περὶ ἐπενδύτου.

3. Ἡ Ἀρετούσα μιλῶν-ας γιὰ τὰ **κουτσουνικά** τῆς μᾶς πληροφορεῖ πῶς ἐφύλασσαν οἱ Κρητικὲς τὰ πολύτιμα ρούχα τους: «καὶ καθ' ἄργα ὡς πρᾶγμα ἀκριβὸς στὴν μόσους ἔβανὰ τα / καὶ στ' ἄργυρὰ καὶ στὰ χρυσὰ ἐμοσκοφύλασσά τα» (Ἐρωτ. Α' 980).

—Περὶ κασέλας καὶ μποξάδων (τὰ χρυσὰ καὶ τ' ἄργυρὰ πανιά ποὺ ἐφύλασσε ἡ Ἀρετούσα τὰ κουτσουνικά τῆς) βλέπε σελ. 32 τοῦ τόμου «Ἀνδρική Φορεσιά».

4. Τὸ πορτραῖτο τῆς Αἰκατερίνης Κορνάρου (ἔργον τοῦ Τισιανοῦ) μᾶς δίδει μιὰ ἰδέα τῆς κόττας. (Βλέπε εἰκόνα ἐνταῦθα).

5. Κόττα μὲ φουσκωτὰ μανίκια φορεῖ ἡ κυρία τοῦ πίνακος τοῦ Bonifacio de Pitag *«Ritrovo in Villa»* ἐν περιοδ. «Touring Club», Milano σελ. 188. Βλέπε σχεδιάσμα.

6. Τέτοιαις κοντύτερες ζακέττες βλέπομε στὴν εἰκονογράφηση τοῦ Ἐρωτοκρίτου.

Σε προικισύμφωνο τοῦ Ζωγράφου Μιχ. Δαμασκηνοῦ συναντοῦμε ἕνα περίεργο εἶδος ἀστικοῦ φορέματος τῆ «Vestura con casco»¹. Εἶναι ἡ κλειστή καὶ μακρὰ κάππα μὲ τὴ στρογγυλὴ κουκούλα, ἕνα εἶδος κλειστοῦ φερετζέ, πὺ μέσα σ' αὐτὴν κρυβότανε κυριολεκτικὰ ἡ Βενετσιάνα ὅταν ἔκανε ἐξαιρετικὸ κρῦο ἢ ὅταν ἤθελε νὰ διατηρήσῃ τὸ ἰνκόγνιτό της, φορώντας στὴν περίπτωσιν αὐτὴ μιὰ μικρὴ μάσκα². Διόλου ἀπίθανο καὶ ἄλλες κυρίες τοῦ Χάνδακος νὰ εἶχαν τὴ βεστούρα αὐτὴ.

γ) 1650—1669 περίπου

Ὁ Φώσκολος στὸ Φορτουνατο, μᾶς λέει πὺς οἱ γυναῖκες τοῦ Κάστρου, ντύνονταν στὴν ἐποχὴ του (1650 κ.έ.) à la forestiera δηλαδὴ μὲ μόδα ξενικὴ³. Μόδα πὺ τὺς ἐρχόταν, φυσικὰ, διὰ τῆς Βενετίας⁴ πὺ ὄλο κκι τὺς κουβαλεῖ τὺς καμουχάδες⁵, τὰ μεταξωτὰ καὶ τὰ βελοῦδα κ' ὄλα ὅσα μπορεῖ νὰ νοηθοῦν μὲ τίς λέξεις τὰ **μπᾶ καὶ τὰ ξᾶ**⁶, πὺ εἶ-

1. Βλέπε «Κρητικὰ Χρονικὰ» ἔτος Α' τόμος III σελ. 616 κ.έ. (ἀνακοίνωσις Κ. Μέρτζιου). Τὸ προικισύμφωνον χρονολογίας 9 Μαρτίου 1584, ἔχει συνταχθῆ στὸ Χάνδακα καὶ εἶναι γραμμένον στὴ Βενετικὴ διάλεκτο. Ὁ Κ. Μέρτζιος μεταφράζει παραθέτοντας τὸ Βενετικὸ κείμενον. Ἔτσι, κατὰ τὸ προικισύμφωνον, ὁ Μιχ. Δαμασκηνοὺς προικίζει τὴ θυγατέρα του Ἀντωνία, ἐκτὸς τῶν ἄλλων καὶ μὲ: una posta di seta bianca. una vestura di ormesin ganzato col casco novo, fornita di passamani; una vestura di zambellotto zalo nova col passamani et casco». Ὁ Κ. Μέρτζιος μεταφράζει: 1 φόρεμα μεταξωτὸ λευκὸ, ἕνα φόρεμα ἀπὸ ὀρμεζίνο γκαντσάτο μὲ νέαν κουκούλαν καὶ κοντὰ μανίγια, ἕνα φόρεμα ἀπὸ καμηλότριχα νέον μὲ κοντὰ μανίγια καὶ κουκούλαν».

Σημ. ἡ λέξις Posta μὲ τὴν ἔννοιαν ἐνδύματος δὲν περιέχεται στὸ Λεξικὸν Βοεργιο. Ἐνδύμα μὲ τὸν ὄρον πόστα δὲν μοῦ εἶναι γνωστό. Πιθανῶς πρόκειται περὶ τοῦ ὄρου Uesta. Passamani, καθ' ὅσον γνωρίζω, σημαίνει σειρήτια.

2. Βλέπε σχεδιάσμα ἐκ L. Barton «Hist. Costume for the Stage» σελ. 257 εἰκ. 19.

3. Φωσκόλου «Φορτουνατος Πρ 2 στ. 500. «Καθὼς τὰ ζᾶρου καὶ φοροῦ τῆ σήμερον ἡμέρα / ὄλες ἐδῶ στὸ Κάστρο μας ἤγου ἀλὰ φορεσιέτρα». Ἐκδηλώνει παράπονον ἢ μομφὴ ὁ ποιητὴς γιὰ τίς συμπατριώτισσές του;

4. Ἀπὸ τὸς καταλόγους Πάξῃ (ἐν Ε. Ε. Κ. Σ. τ. Γ' 241 κ.έ.) εἶναι γνωστὴ ἡ εἰσαγωγὴ ἐκ Βενετίας πολυτίμων ὑφασμάτων. Βλέπε καὶ Κρητ. ἔγγραφο τοῦ 1497 ἐν Σάθα «Μεσ. Βιβλιοθήκη» τ. ΣΤ' σ. 666 κ.έ.: ἀεπεμπέ μου ἐκ Βενετίας πανίον παγονάτσον μπράτζα ἐπτὰ».

5. Τὸν καμουχᾶ βρισκομε καὶ στὸ Δημ. τραγοῦδι «ἡ ἀδικοσκοτωμένη» ὅπου ἡ μάνα ρωτᾶ τὴν ἐτοιμοθάνατη κόρη της τί ροῦχα θέλει νὰ τῆς βάλῃ: «... κόρη μου θές τὸν καμουχᾶ πὺ κάνει χίλια γρόσσα;». (Σαράντα ἀσημένια γρόσσα ἰσοδυναμοῦσαν μὲ 1 χρυσὸ τσεκίνο. Εἰκοσιτέντε λοιπὸν τσικίγια (Δουκᾶτα) θὰ στοίχιζε ἕνα φόρεμα ἀπὸ καμουχᾶ).

6. Θυμοῦμαι πὺ ἡ ἐκ μητρὸς μάμμη μου, μὴ ἔχοντας καὶ πολλὰ φορέματα, ἔλεγε εἰρωνικὰ: ἀρχοιά θὰ βάλω τὰ μπᾶ ἢ τὰ ξᾶ;» Τὰ ἔᾶ πιθανῶς εἶναι τὰ ὀξέα τῶν Βυζαντινῶν. (Βλέπε καὶ Κουκουλὲ Συμβολὴ εἰς τὴν «Κρητ. Λαογραφίαν ἐπὶ Βενετοκρατίας» ἐν Ε. Ε. Κ. Σ. σ. 45). Ὑπὸ τὴν λέξιν μπᾶ δὲν κατώρθωσα νὰ ἐξακριβώσω τί ὑπονοεῖται.

χανε άπάνω τους «τόν ούρανό με τ' άστρα, τή θάλασσα με τά κύματα, τόν κάμπο με τά **πούλουδα**».

Και άλλη μιá πληροφορία μās δίδει ó Φώσκολος για τó φόρεμα τής σύγχρονης του γυναίκας:

«... νά βρω κανεβατσέτα¹
νά κάνω μιá που λείπομαι **τσή κοπελλιās καρπέτα**».

Μά και ó Μιχ. Δαμασκηνός πνιγρεύοντας τήν κόρη του τής δίδει και : «μία καρπέτα άπό σατέν ριγέ κίτρινη και κόκκινη καινούργια»².

Στή διαθήκη τής Βιόλας Περδικάρη εκ Ρεθύμνης (έτους 1669)³, ή διαθήκη άφίνει : «... τζή Έργίνας Κυργιακοπούλας τή **καρπέτα μου τή καλή** και τó σκότο μου και τó τζεντάλι μου⁴ και δύο ποδιαίς».

Σήμερον πάντως μεταχειριζόμενοι αútές τις λέξεις έννοοϋμε : τί νά διαλέξω καλύτερο άπό τά πολλά καλά φορέματα που έχω. Στο τραγούδι τής άδικοσκοτωμένης, όπως τó λέγαμε στο σπίτι μας, ή μητέρα ρωτά τήν έτοιμοθάνατη κόρη της : «θέλεις τά μπά, θέλεις τά ξά, θέλεις τά βελουδένια / θέλεις τά χρυσοπράσινα που σούφερεν ó Γιάννης;». Έν Λιουδάκη (Ε.Ε.Κ.Σ. σελ. 222) : «θές τά λιγνά, θές τά χρυσά...». Άλλη παραλλαγή, υπαγόρευσις προς έμē Εύανθίας Κλουβιδάκη έξ Άτσιπάδων Μονοφατίου «θέλεις τά νειά θέλεις τά ξά...». Ό Π. Βλαστός (σελ. 165 λεξιλόγιον) φρονεί ότι μπά σημαίνει τά μπαμπακερά ξά δέ τά μεταξωτά.

1. «Φορτουνατός» Πρ. Ε' στ. 4 κ. έ. Κανεβατσέτα=ύφασμα μεταξωτό, ύφαινόμενον κατά τόν τύπο του κοινου καμβά. (Περίπου όπως τó ύφασμα των άλεξιπτώτων). Η λέξις κανεβατσέτα άπαντά δις εις κατάλογον Έρωτων άντικειμένων τής συντεχνίας των εκ Κρήτης καταφυγόντων εις Ζάκυνθον ραπτών (έτους 1674) : «... ένα πετραχίλι κανεβατσέτα. Ένα φελόνι άπό κανεβατσέτα». (Βλέπε Λ. Ζώνη «Κρήτες έν Ζάκυνθο» (έν Ε.Ε.Κ.Σ. τόμ. Β' σελ. 124). Canevaccia di seta άναφέρεται και εις Cesare Vecellio «Degli abiti antichi e moderni» (1590). Καναβάτζον μεταξωτόν=Terzanella di seta (Λεξ. Σομαβέρα). Terzanella=sorta di seta = caneazzeta. (Λεξ. Pettrocchi).

2. «Κρητ. Χρονικά» έτος Α' τεύχ. ΙΙΙ σελ. 616 κ. έ. «... una car p e t t a de raso vergado zallo e rosso nova...».

3. «Κρητ. Χρονικά» έτος ΙΒ' 1958 τ. ΙΙΙ. Πιστόν αντίγραφον τής διαθήκης. Άνακοίνωσις Κ. Μέρτζιου.

4. Z e n t a l e έν Pettrocchi : Lo stesso che zendado=specie di drappo fine propriam di seta. Giubba di=είδος λεπτού ύφάσματος κατ' έξοχην μεταξωτό. Έπενδύτης άπό z e n t a l e.

S c o t t o (έν Boerio) o s a i e t t a, specia di drappo spinato di stame cosi detto perché sul principio il migliore veniva di Scozia=είδος λεπτού μαλλινου ύφάσματος... τó όποιον λέγεται έτσι διότι στην άρχή τó καλύτερο έρχόταν άπό τή Σκωτία.

S à i a. Saièta (έν Brighenti)=σάγη, σάγος, λεπτοσάγη.

Σαγιαίκι (έν λ. Έλευθερουδάκη τ. 11 σελ. 269)=ύφασμα μάλλινον προοριζόμενον διά τās κάπας και καπότας άνδρων χωρικών, άλλως σκουτί. . . λεπτότερον χρησιμοποιείται δι' έξωτερικά ένδύματα ως και δι' έπενδύτας γυναικών. Τήν λέξιν σαγιαίκι και σκουτί συναντώμεν και ως ειδικήν όνομασίαν έπενδυτών. (Άγγ. Χατζημηχάλη).

—Έδω καταφανώς πρόκειται περι ένδυμάτων ραμμένων (τó σκότο μου, τó τζεντάλι μου, τή καρπέτα μου).

Ἄλλὰ τί εἶναι ἡ καρπέτα; Φόρεμα λέει ὁ Ξανθουδίδης, ἀλλὰ δὲν ὀρίζει τί εἶδους φόρεμα¹. Ὁ Boerio² ὅμως ἐξηγεῖ τὴ λέξη ὡς φούστα. Ὁ Παῦλος Βλαστός³, γράφοντας δυὸ αἰῶνες ὕστερ' ἀπὸ τὸ Φώσκολο, περιγράφει τὴν καρπέτα σὰν φούστα τῆς χωρικῆς⁴ καμωμένη ἀπὸ τσόχα⁵ κόκκινη ἢ μαύρη, τὴν ὁποῖαν ἀνασήκωναν ἐμπρὸς καὶ ἑσπερέωναν μὲ κοψάδες⁶. Ἐνῶ ὅμως ὁ Βλαστός καὶ τὰ λεξικά μιλοῦν γιὰ μάλλινο ἢ ὀπωσδήποτε χονδροειδῆς ὕφασμα, ὁ Φώσκολος καὶ ὁ Δαμασκηνὸς μιλοῦν γιὰ καρπέτα μεταξωτὴ μιᾶς κοπέλλας ἀστῆς. Ἐπίσης ἡ Βιόλα Περδικάρη μιλεῖ γιὰ τὴν καρπέτα τῆς τὴν καλή.

Ἀνεκαθεν οἱ χωρικές γιὰ νὰ μὴ λερώνουν τὶς φούστας τοὺς τὶς ἀνασηκῶνουν καὶ τὶς στερεώνουν στὴ ζώνη τοὺς. Ἴσως αὐτὸ νὰ ἐνέπνευσε τὴ μόδα ..
Οἱ ἀγρότισσες τῆς Κρήτης δὲν ἐντύνοντο βέβαια μὲ βαρύτιμα ὕφασματα.

1. «Φορτουνατός» ἐκδ. Ξανθουδίδου σελ. 235. Βλέπε καὶ λεξιλόγιον ἐν Molmenti «La Storia di Venezia» (1927) ἐν λέξει gonella=ἐπευδύτης σφιγμένος στὰ πλευρὰ μὲ ζώνη ἀπὸ δέρμα. . . Η gonella ποὺ ἐλέγετο χυδαῖστί καρπέτα ἢ καρπίτα ἦταν ἀπὸ τσόχα.

2. Boerio (carpétta = Sottana, gonella. Veste que portano le donne dalla cintola fino ai piedi=φούστα. Ἐνδυμα ποὺ φοροῦν οἱ γυναῖκες ἀπὸ τὴ μέση ἕως τὰ πόδια).

3. Π. Βλαστοῦ «Ὁ γάμος ἐν Κρήτῃ» σελ. 156-157. Ἐπίσης σελ. 139: «ἐλάτε σεῖς ξομπλιάστρουςες νὰ ἰδῆτε ρωμανέτα / τὸ γυρομεσοφόρι τῆς προπίζει τὴν καρπέτα». Βλέπε καὶ Κουκουλὲ «Συμβολὴ εἰς τὴν Κρητ. Λαογραφίαν ἐπὶ Βενετοκρατίας» ἐν Ε.Ε.Κ Σ. τ. Γ' σελ. 49-50.

4. Βλέπε καὶ πληροφoρίας Ἄννης Ἀποτολάκη ἐν σελ. 40 ὑποσ. 5.

5. Βλέπε ὑποσ. 2 καὶ Du Cange καρπέτια=vestis stragula glossae grecobarb. ἱμάτιον, ρούχον, καρπέτια ἢ σκλαβίνα. Ὁ Molmenti ὅμως σημειώνει: slavina vestiteria ἢ schiavina di lana grossa era il mantello dei pellegrini=σκλαβίνα ἀπὸ χοντρὸ μαλλί ἦταν τὸ ἐπανωφόριον τῶν προσκυνητῶν. (Σημ. ὁ κυκλοτερὴς μανδύας, ἐξ οὗ καὶ πελερίνα). Βλέπε καὶ Encyclopaedia Britannica τόμος 19 σελ. 620 ἄρθρον Rugs and Carpets: «Carpet» (Μεσαιων. Ἄγγλ. carpeite ἢ carpette, ἀπὸ τὸ Παλ. Γαλλ. carpite ἢ ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τὸ Μεσαιων. Λατιν. carpita). Ἐχρησιμοποιοῦτο ἕως τὸν 19ο αἰῶνα γιὰ οἰοδῆποτε κάλυμμα καμωμένο ἀπὸ πυκνὸ ὕλικό, ἰδίως κάλυμμα τοῦ τραπεζιοῦ, ἀλλὰ τῶρα σημαίνει ἀποκλειστικῶς σχεδὸν ἕνα κάλυμμα τοῦ πατώματος.

—Σήμερα στὴν Κρήτῃ καρπέτα λέγεται μιὰ πατανία (κουβέρτα) ἀπὸ χοντροκλωμένο καὶ κακῆς ποιότητος μαλλί.

6. Περιγραφή μιᾶς καρπέτας, ὅπως αὕτη κατέληξε, δίδει ὁ Π. Βλαστός στὸ σύγγραμμά του «Ὁ γάμος ἐν Κρήτῃ» σελ. 156-157: Ἦτο εἶδος φούστας ἐκ τσόχας ἐρυθρᾶς ἢ μαύρης (ὡς πενθίμου) κοσμουμένης διὰ χρυσοῦ σειρητιῶ 4-5 δακτύλων πλάτους «τουλούμπας» ὀνομαζομένου καὶ κατερχομένου ἀπὸ τὴν ὄσφυν ἔμπροσθεν μέχρι τοῦ γυροποδίου, ἔνθα συνηοῦτο μεθ' ἐτέρου χρυσοῦ σειρητιῶ προσκεκολλημένου ἐφ' ὅλου τοῦ γυροποδίου. Ἡ καρπέτα κατὰ τὰς ἐργασίμους ἡμέρας ἀνεσηκῶνετο καὶ ἀνεστηλῶνετο ἐκ τῶν ἔμπροσθεν διὰ κοψάδων ἔνθεν καὶ ἔνθεν τῶν μηρῶν. Τὴν καρπέταν κατεβίβαζον αἱ γυναῖκες μόνον εἰσερχόμεναι εἰς τὸν ναὸν κατὰ τὰς ἑορτάς καὶ πανηγύρεις ἢ ἐπισήμους τελετάς, γάμους κλπ. (Σημ. Ἡ καρπέτα τοῦ Βλαστοῦ θὰ εἶναι φόρεμα νύφης ἢ ἄλλο ἐπίσημο φόρεμα. Γιὰ τὶς καθημερινῆς μιὰ καρπέτα μὲ χρυσὰ σειρήτια δὲν νοεῖται).

Ὁ φτωχὸς ὅμως ποὺ δὲν ἔχει νὰ ἀγοράζῃ κάθε μέρα ροῦχα, ἔστω καὶ εὐτελῆ καρπέτια, τὰ προσέχει σὰν τὰ μάτια του. Καὶ τὶς χωρικές τῆς Κρήτης δὲ θὰ τὶς δῆ κανεὶς ποτὲ μὲ λερωμένες φούστες, γιατί τὶς ἀνεμπουκῶνουν, τὶς ἀνασηκώνουν δηλαδή, ὅταν πᾶνε πορεία, ὅταν μαζεύουν ἐλθές, ὅταν μπαίνουν στὰ μποστάνια καὶ στὰ περβόλια. ὅπως ἀκριβῶς ἔκαναν καὶ οἱ βυζαντινὲς ποὺ «ἀνέστελλον διὰ ζώνης τὰ φορέματά των».

Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο καὶ ἐπὶ Βενετοκρατίας οἱ χωρικές τῆς Κρήτης θὰ ἀνασήκωναν τὴν φούστα τους καὶ θὰ τὴν ἔμπηχαν στὴ μέση τους δεξιά κι' ἀριστερά ὅπως τὸ συνηθίζουν καὶ σήμερα. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἐφαίνετο (καὶ φαίνεται καὶ σήμερα) τὸ μεσοφούστανό τους, πρᾶγμα ποὺ δίδει πολλὴ χάρη σὲ μιὰ βεργολυγερή. Τοῦτο δὲ θάχε διαφύγει τὴν προσοχὴ τῆς ἀστῆς, ποὺ ἄλλο δὲ θάθελε παρὰ **νάτونه τρόπος** νὰ κάμῃ κι' αὐτὴ τὸ ἴδιο. "Ἔτσι ὅταν ἔφτασε στὴν Κρήτη ἡ μόδα τῆς ἀνασηκωμένης φούστας¹ ἔσπευσε νὰ τὴν ἐγκολπωθῆ. Ὁ νέος συρμὸς ἔγινε πολὺ δημοφιλής. Οἱ κομψὲς ἀστῆς τοῦ Κάστρου ἐφόρεσαν (πάνω ἀπὸ τὸ ἀκριβὸ μεσοφούστανό τους) δυὸ φούστες² ἀπὸ διαφορετικὸ ὕφασμα, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ ἐξώτατη θὰ ἦταν φοδραρισμένη μὲ φόδρα ἀκριβή^{2α}. Τούτῃ τῇ φοδραρισμένη φούστα τὴν ἀνασήκωναν ἐμπρός, ἔπιαναν τὸ **γυροπόδι** τῆς δεξιά κι' ἀριστερά καὶ τὸ ἔστερέωναν μὲ φίμπιες ἢ μὲ κόπιτσες. Μὲ τὸ ἀνασήκωμα τῆς φούστας ἐσχηματίζετο ἓνα στρογγυλὸ ντραπέ ἐπάνω στὴν κοιλιά³. (Ὅμως μπορούσε νὰ φορεθῆ καὶ μιὰ χωριστὴ ποδιά σὰν δικοσμητικὸ πανῶ, στενόμακρη, ποδιά πολυτελείας)⁴. Στὴ μέση μπορούσαν νὰ φορέσουν καὶ τὴν καδένα τῶν παλαιότερων χρόνων⁵.

Αὐτὴ λοιπὸν θὰ εἶναι ἡ **μεταξωτὴ καρπέτια** τοῦ Φωσκόλου καὶ τοῦ Δαμασκηνοῦ. Ὁραία εἰκόνα τῆς καρπέτας μᾶς δίδει ἡ εἰκονογράφηση τοῦ Ἐρωτοκρίτου⁶ καὶ ἀκριβῶς τὸ καλῦτερο φόρεμα τῆς Ἀρετούσας, τὸ πλέον

1. Ἡ μόδα αὐτὴ κυκλοφορεῖ σ' ὅλη τὴν Εὐρώπη καὶ βλέπομε νὰ φθάσῃ σὲ ἐξωφρενισμοὺς τὸ β' ἡμισυ τοῦ 18ου αἰῶνος.

2. Ἀξιοπρόσεκτο ὅτι καὶ οἱ Κνώσιες ἐφόρουσαν 2 φούστες ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ μία ἦταν κοντύτερη καὶ ἐπέτρεπε νὰ φαίνεται ἡ ἐσωτερικὴ φούστα. Βλέπε εἰκόνα ἐκ Arth. Evans «The palace of Minos» I εἰκ. 364.

2α. Κάτι ἀνάλογο κάναμε κι' ἐμεῖς σήμερα.

3. Ἡ μόδα τῆς σήμερον ὀνομάζει *drapée à l' Italienne* (Ἰταλικὸ ντραπάρισμα) ἓνα ντραπάρισμα ποὺ γίνεται στὸ ἐμπρός ἢ στὸ πίσω μέρος τῆς φούστας. Βλέπε εἰκόνα ἐκ περιοδικοῦ «Elle» No 569 τῆς 19.11.56 σελ. 78. Ὁμοίως εἰκ. ἐκ τοῦ αὐτοῦ Περιοδικοῦ No 594 τῆς 13.5.57 σελ. 59.

4. Ἡ ποδιά μπορούσε νὰ ἔχῃ καὶ θυσάνους (φούντες) μεταξωτοὺς ἢ ἀπὸ χρυσοκλωστή. (Εἰκονογρ. Ἐρωτοκρίτου Πίν. NA⁴, NA⁵).

5. Ἡ Ἀρετούσα καὶ ἡ μητέρα τῆς φοροῦν μιὰ τέτοια καδένα.

—Τὴν καδένα αὐτὴ φέρνει στὸ νοῦ ἡ στενὴ ράβδωσις ποὺ γίνεται στὸ ἐπάνω μέρος τῆς λευκῆς ἐμπροσθέλλας τῶν Ἀνωγείων.

6. Πίνακες NA⁴, NB¹; NG², NG⁴, NA.

ἀρμόζον γιά τήν περίσταση τῆς θριαμβευτικῆς ἐπιστροφῆς τῆς στό παλάτι εἶναι ἡ καρπέτα ¹.

Ἄλλ' ἄς μὴν ξεχνοῦμε καί τή χωριατοπούλα πού αὐτὴ ἔχει τὰ περισσότερα δικαιώματα πάνω στήν καρπέτα. Ἡ **Καστρινή** καρπέτα θά φορέθηκε ἀπό τίς ὀλίγες καί στήν ὑπαιθρο, ὅπου ἡ λέξη καρπέτα κατέληξε νά σημαίνει μιὰ φούστα τσόχινη ἢ μάλλινη κατὰ ὀρισμένον τρόπο διευθετημένη. Τήν καρπέτα τῆς χωρικῆς, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ τραγούδι τοῦ γάμου ², συνοδεύει ἓνα πλούσια κεντημένο μεσοφόρι :

«Ἐλάτε σεῖς ξομπλιάστρουσες νά δῆτε ρωμανέτα
τὸ γυρομεσοφόρι τῆς πρεπιζέει τὴν καρπέτα.
Περίσσιο πόθον ἔβαλε εἰς τ' ἀπομεσοφόρι
ἢ νόφῃ ὄντὲν ἐκέντανε, γῆ κι' οὐρανὸν ἰστόρει» ³.

Στὴν περιφέρεια Μεραμβέλλου καί κυρίως στὶς Κρητσές ⁴ φοριέται αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ⁵ ἓνα φόρεμα πού θυμίζει καρπέτα, ἀλλὰ μὲ ντραπάρισμα πού γίνεται πίσω καί εἶναι πολύπλοκο καί περίεργο. Ἡ ἐξωτερικὴ φούστα, κόκκινη κατὰ κανόνα, εἶναι πολύπτυχη καί ἀναρτᾶται ἀπὸ τοὺς ὤμους μὲ ταινίες. Γίνεται ἀπὸ λεπτὸ μεταξωτὸ ἢ καί λινὸ ὕφασμα γιά νά εἶναι ἐλαφρὰ ⁶. Ἀνασηκώνεται ἐμπρός, δεξιά καί ἀριστερά, γυρίζεται ἀνάποδα καί στερεώνεται ὁ ποδόγυρος στὴ μέση πάνω στό στομάχι. (Ἔτσι φαίνεται ἡ

1. Τὸ ἴδιο φόρεμα φορεῖ καί ἡ βασίλισσα. Βλέπε προηγουμένην ὑποσημείωσιν.

2. Π. Βλαστοῦ ἐνθ. ἄνωτ. σελ. 139.

3. Πιθανώτατα ὑπαινίσσεται τὰ συνήθη θέματα τῆς Κρητικῆς κεντητικῆς περὶ τῶν ὀπίλων βλέπε ἐν σελ. 37.

—Ἡ καρπέτα σὰν φόρεμα χωρικῆς καί σὲ δημοτικὸ τραγούδι :

«ἐγέννησεν ἡ λυγερὴ κι' ἔκαμε δυὸ στραθιώταις
καί τὰ μποτόνια τσ' ἔκαμε λεράνια τῶν ἀρνιῶ τῆς
καί τὰ μανίτια τσ' ἔκαμε μανιάταις τῶ σκυλῶ τῆς
καί τὴ καρπέτα τσ' ἔκαμε καρτσόνια * τῶν παιδιῶ τῆς».

(Κριάρη ἐνθ' ἄνωτ. «Ὁ Μικροκωσταντάκης» σελ. 301).

4. Τὸ σημερινὸ κεφαλοχώρι «Κρητσᾶ». Τοῦτο ἐσχηματίσθη ἀπὸ τὴ συνένωση μικρότερων χωριῶν, πού στὸν κατάλογο τοῦ Basilicata ἀναφέρονται ὡς Cricés Chiperiana, Cricés Christò, Cricés Cornarata. Βλέπε Σ. Ξανθοῦδιδου «Χριστιανικαὶ Ἐπιγραφαὶ ἐκ Κρήτης» ἐν «Ἀθηνᾶ» τόμ. 15ος σελ. 64 κ. ἐ. Ὁμοίως Στεργ. Σπανάκη «Ἡ διαθήκη τοῦ Ἄνδρ. Τζάνι. Κορνάρου» ἀνάπτυπον ἐκ τοῦ Θ' τόμου τῶν Κρητικῶν Χρονικῶν, Ἡράκλειον 1955.

5. Γιά τὸ συμπέρασμά μου αὐτὸ βλέπε ὑποσ. 1 σελ. 51.

6. Τέτοια φούστα πολύπτυχη κόκκινη, λινὴ, ἀναρτωμένη ἀπὸ τοὺς ὤμους μὲ μπλε ταινίες, ὑπάρχει στό Μουσεῖο κοσμητ. Τεχνῶν Ἀθηνῶν.

* Καρτσόνια (=calzoni)=βράκιες (βλέπε περὶ αὐτῶν σελ. 20 τοῦ τόμου «Ἀνδρική Φορεσιά»).

ἀνάποδη ὄψη της πού ἔχει στὸν ποδόγυρο μιὰ διαφοροτικοῦ χρώματος, συνήθως μπλέ, φάσα, κεντημένη κατ' ἀποστάσεις). Τραβιέται ὕστερα πίσω καὶ ἡ ἄκρη της πιάνεται ἐμπρὸς σχηματίζοντας ἓνα πελώριο ἰδιάζον τραπέ. Παίρνει τὸ ὄνομα **κούδα**¹ καὶ μ' αὐτὸ τὸν ὄρο εἶναι γνωστὸ τὸ φόρεμα τοῦτο ἴσαμε σήμερα. Πτυχωτὸ, κεντημένο μεσοφόρι² καὶ χρωματιστὴ, στενόμακρη ἐμπροσθέλλα, μονόχρωμα κεντημένη, μὲ τοὺς χαρακτηριστικούς ρόδακες τῆς Κρήτης θὰ συμπλήρωναν τὸ κατώτερο τμήμα τῆς φορεσιᾶς³.

Σὰν ἐπανωκόρμι ἡ κούδα εἶχε τὴν ἀχειρίδωτη σαλταμάρκα ἢ τὸ μακρὸ ἕως τοὺς γοφούς χειριδωτὸ ζιπὸν ἀπὸ βελουδο ἢ δαμάσκο ἢ ἀπὸ φίνα τσόχα, γαρνιρισμένο μὲ χρυσᾶ σειρήτια.

Μιὰ ὠραία μεταξωτὴ καμιζέτα⁴ μὲ πλατεῖα μανίκια καὶ ἓνα πολύπτυχο ἄσπρο **βέλο** ἔδιδαν χάρη κι' ἀέρα κι' ἀνάδειχναν τὴν κορμοστασιά τῆς γυναικάς, πού, κατὰ μερικοὺς περιηγητάς, ἦταν ὅ,τι καλύτερο εἶχε νὰ ἐπιδείξη.

Ἐνας ἄλλος τύπος φορεσιᾶς πού φοριέται κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ εἶναι

1. Ἐκ τοῦ Ἴταλ. coda=οὐρά. Στις ἄλλες περιφέρειες τῆς Κρήτης ἡ λέξις σημαίνει τὴν οὐρὰ μιᾶς φούστας πού σούρνεται χάμω. Κούδα τσῆ νύφης=ἡ οὐρὰ τοῦ φουστανιοῦ τῆς νύφης· πρβλ. καὶ τὸ Δημοτ. Τραγοῦδι «Ἡ Ἀρφανοῦλα νύφη»: «Χίλιοι βαστοῦν τὴ κούδα τῆς τρακόσοι τὴν μποδιά τῆς» (Περιοδ. «Κρητ. Ἀστῆρ» τ. 1-2 σελ. 277). Κούδα τοῦ Δεσπότη=ἡ οὐρὰ τοῦ μανδύου τοῦ Ἐπισκόπου· κοῦδες τοῦ τραπεζομάντηλου=οἱ γωνιές πού κρέμονται ὅταν τοῦτο στρωθῆ στο τραπέζι. «Ἀφτουν οἱ κοῦδες τση»=τρέχει ὡς ἔαν εἶχε πάρει φωτιά ὁ ποδόγυρός της (λέγεται ἐπὶ γυναικὸς πού σπεύδει γὰ κάποια δουλειά). «Τσῆ κρεμάσανε ὀρες καὶ κοῦδες»=διέδωσαν εἰς βάρος της συκοφαντίες.

Ἐπειδὴ ἡ λέξη κούδα εἶναι Ἰταλικῆς προελεύσεως, δὲν μπορεῖ, νομίζω, νὰ ἐνεφανίσθῃ ἡ κούδα μετὰ τὴν Τουρικὴ κατάκτηση, ἀλλὰ ἀνήκει τουλάχιστον σ' αὐτὴ τὴν περίοδο.

2. Ἐφ' ὅσον φαίνεται τώρα τὸ μεσοφόρι εὐλογον εἶναι ὅτι θὰ κεντᾶται καθὼς τὸ μεσοφόρι τῆς καρπέτας (βλέπε καὶ σελ. 50).

—Εἰς τὸ Μουσεῖον Μπενάκη παρατηροῦμε ἓνα πολύπτυχο, λευκὸ, κεντημένο μεσοφόρι πού ἀναρτᾶται ἀπὸ τοὺς ὄμους μὲ μπρετέλλες κεντητές. Ἀνήκει εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν ἐργοχειρῶν πού ἀναφέραμε στὴ σελ. 37 ἀλλὰ εἶναι κατώτερης τεχνικῆς. Ὅμοίως εἰς τὸ Μ.Κ.Τ. ὑπάρχει μεσοφόρι λευκὸ λινοῦ ἀπὸ 5 φύλλα ὑφάσματος, πτυχωτὸ ἀναρτᾶται μὲ 2 λωρίδες ἀπὸ τοὺς ὄμους. Στὸν ποδόγυρο παρυφῆ πλάτους 0,37 κεντᾶται μὲ μετάξια εἰς 2 ζῶνες. Τὰ χαρακτηριστικὰ μοτίβα πουλιά, βάζα, ρόδακες, λουλούδια τὸ κατατάσσουν στὴ μεγάλη ὁμάδα τῶν Κρητικῶν κεντημάτων.

3. Τέτοια ποδιά κούδας χρώματος **τσαγαλί**, ὀλομέταξη, στενόμακρη, μὲ κέντημα «ρόδακες» ἀπὸ ὁμοίχρωμο μετάξι (ἐξαιρετικῆς τεχνικῆς) βρίσκεται στὸ Μ.Κ.Τ. Ἀξιοσημείωτον ὅτι δὲν εἶναι πλατεῖα ὅπως οἱ συνήθεις ἐμπροσθέλλες.

4. Τέτοια καμιζέτα (ἄνω ἡμισὺ ὑποκαμίσου μὲ στριφωμένη τὴν παρυφῆ) εὐρίσκεται στὸ Μ.Κ.Τ. Τὸ ἄνοιγμα τοῦ λαιμοῦ εἶναι κυκλοτερές καὶ μαργελλώνεται μὲ μπιμπίλα, καθὼς καὶ τὰ ἄκρα τῶν μανικιῶν.

ή **σάρτζα**¹. Με τή στολή αὐτὴ ἐμφανίζονται ἐπαναστατικὲς καινοτομίες. Τῆ φούστα ἀναπληρώνει ἓνα ἐξάρτημα σὲ σχῆμα ἐμπροσθέλλας, μάλλινο, πλισσαρισμένο, ἢ σάρτζα^{1α}. Προσράπτεται σὲ μιὰ μεταξωτὴ **ρωμανέττα**². Δένεται στὴ μέση καὶ καλύπτει τὸ ἀριστερὸ μέρος τοῦ σώματος ἀπὸ τὴν κοιλιά ἴσαμε τὸ **ραχοκόκκαλο**^{1α}. Ἀποκαλύπτεται τώρα τὸ πρὶν ἀθέατο, λινὸ ἢ μπαμπακερὸ ἢ μεταξωτὸ **ποκάμισο**, ποῦ πιθανῶς γαρνίρεται στὸ **γυροπόδι** καὶ στὶς **μανίκες**³. Ρόδακες, πουλιά, γαρούφαλλα, καὶ ὅλα τὰ

1. Σάρτζα (Benet. sarza: ἐν Boerio)=εἶδος κοινῆς μάλλινης τσόχας ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον χρησιμοποιούμενον ὑπὸ τῶν χωρικῶν. Σάρτσα κατὰ Κουκουλέν («Συμβολὴ εἰς τὴν Κρητ. Δασογραφίαν ἐπὶ Βενετοκρατίας» ἐν Ε·Ε·Κ·Σ. τ. Γ' σελ. 42)=εἶδος μάλλινου ὑφάσματος ὑποδεστέρας ποιότητος καὶ τὸ ἐξ αὐτοῦ κατασκευαζόμενον φόρεμα.

Σάρτζα εἰς τὸ χ/φον Κατζούρμπου, ἄττο 40, Σένα X, φ. 96 στ. 33. («Ἡ κύρ Ἀρμένισσα ὑπόσχεται νὰ χαρίσῃ στὴν ὑπηρέτριά της, ἢ ὁποία, ὅπως καὶ σήμερα, θὰ ἦταν κοπέλλα ἀπὸ χωριό, «σάρτζα καὶ σκέπη καὶ φελλούς»). Τὸ ὑφασμα θὰ ἔδωσε τὸ ὄνομα στὸ ἐξάρτημα καὶ τοῦτο ἀργότερα σ' ὅλη τὴ φορεσιά. Ἡ στολή σάρτζα ἐντοπίζεται τοὺς τελευταίους αἰῶνες κυρίως στὰ Ἀνώγεια.

1α. Τέτοια κρεμαστὴ, πλισσὲ σάρτζα (διαφορετικὴ ἀπὸ τὴ σημερινὴ) εἶδα τῷ 1954 σὲ βιτρίνα τοῦ Μ.Κ.Τ. Ἔχει μᾶκρος 0,70 καὶ πλάτος 1,70. Συντροφεύεται ἀπὸ ποκάμισο καὶ κορπέτο, (αὐτῆς τῆς φορεσιάς τὸ περικόρμιον μοῦ κατωνόμασε ἢ μπακαρτίτις Ἀποστολάκη ὡς κορπέτο), μπροστοποδιά καὶ ζώνη. Ἡ στολή δὲν εἶναι πλήρης· καθὼς μοῦ εἶπεν ἡ Ἀποστολάκη, ὅταν τὴν ἀγόρασε δὲν εὐρέθηκε στὴν κασέλα ἢ βράκα ποῦ θὰ συνεπλήρωνε τὴ φορεσιά. «Ὅλα τὰ τεμάχια τῆς φορεσιάς, πλὴν τοῦ βελούδινου κορπέτου, εἶναι ὑφαντά. Ἡ μπροστοποδιά, βαμβακερὴ, φέρει εἰς τὴν παρυφὴν κέντημα τοῦ τελάρου, ἐξαιρετικῆς τέχνης» (σχήματα γεωμετρικά· νήματα: μεταλλικὰ χρυσὰ καὶ ἀσημένια, μεταξωτὰ καὶ βαμβακερά· χρώματα: καστανό, κόκκινο, μπλέ, πράσινο). Τὸ ποκάμισο εἶναι χωρὶς κεντήματα, ἀπὸ ὑφαντὸ τύπου **χαχιλαμᾶς**.

2. Ἡ λέξις παρὰ Βλαστῶν (σελ. 156)—ὁ κόσμος ὁ περὶ τὰς ὥας· τὰ ἐν τῷ ποδογύρῳ τοῦ ἔσωφορίου τῶν κυριῶν κεντήματα. Συναντᾶται καὶ στὴ διαθήκη τοῦ Ἀνδρέα Τζάκομο Κορνάρου (ἔτους 1611) (Σπανάκη ἐνθ. ἀνωτ. σελ. 432) σὰν γαρνιτούρα ἱεραικοῦ ἐνδύματος: «... fare / ... data la vestura di raso negro al monas(ter)io / di S. Sal/uatore, ... fornirlo di romanette ὁ d' argento ὁ d' oro intorno». Ρωμανέττες ἐλέγοντο στὴν Κρήτη καὶ τὰ ὑφαντὰ σειρήτια τοῦ τελάρου· τέτοια ὠραιότατη ρωμανέττα ὑπάρχει στὸ Μ.Κ.Τ. Χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι ἀναφέρεται εἰς τὸ βιβλίον καταγραφῆς τῶν ἀντικειμένων τοῦ Μουσείου σὰν χωριστὸ ἀντικείμενον «Ρωμανέττα σάρτζας». Πιθανῶς τὰ τελευταῖα χρόνια ἡ σάρτζα προσερράπτετο σὲ κοινὴ πανί καὶ συνεπῶς μιὰ ρωμανέττα σάρτζας εἶχε γίνῃ δυσεύρετη. Ἡ ἀείμνηστος Ἀποστολάκη εἶχε συλλέξει αὐτοπροσώπως διὰ λογαριασμὸν τοῦ Μουσείου Κρητικὰ κεντήματα καὶ στολὲς καὶ ἦταν ἢ μόνη ἀρμοδία νὰ κρίνῃ τί ἦτο ἄξιον νὰ ἀποθησαυρισθῇ στὸ Μοῦσεῖο καὶ τί νὰ τουισθῇ.

—Στὰ παιδικὰ μου χρόνια ἓνα παρόμοιο ἀλλὰ στενὸν σειρήτι τοῦ ἐμπορίου ἐλέγετο **βελωνιά** καὶ ἐχρησίμευε γιὰ γαρνίρισμα τῶν ἀνδρικῶν νυκτικῶν τῶν ἀστῶν (μακρυῆς καμζόλες).

3. Ὑποκάμισα μὲ γύρους κεντητοὺς (θέματα: πουλιά, γῦπες, γαρούφαλλα· χρώματα: καστανό, βυσσινί, φατό, ὠχροκίτρινο) εἰς τὸ Μ.Κ.Τ.: ὁμοίως μὲ πάντες ὑποκαμίσου· ἐπίσης στενὲς μὲ πάντες (παρυφῆς—μανικέττια) ὑποκαμίσου μὲ ρομβοειδῆ σχήματα, νεώτερες τῶν ἄλλων κεντημάτων.

γνώστιά μας θέματα θά γεμίζουν τή λινή ἢ μπαμπακερή μπάντα πού θά προσράπτεται στίς παρυφές. Ἡ Κρητικοπούλα κεντῶντας ἀφήνει τὸ **λοῖσμό** τῆς νά μπαίνει σ' ἀγάπες καὶ ψηλότητες 1. . .

Μὲ τὴν ἐπικράτηση τῆς σάρτζας ἓνα τμήμα γυναικείου ἐσωρρούχου γίνε-
νεται ὁρατό, οἱ **μπατζάκες τῆς βράκας**, πού ἕως τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἦσαν
ἀθέατες καὶ ἐσταματούσαν κάτω ἀπὸ τὸ γόνατο 2. Στὰ ὄρεινά, παραδόξως,
μακραίνουν οἱ γυναῖκες τὴ βράκα τους. Οἱ Κρητὲς πού ὑπηρετοῦσαν στὰ
καράβια, ὅσοι κατῶρθωναν νὰ «**ξαναγιαγύρουν**» στὰ χωριά τους, **εἶχανε**
νὰ λένε... Πρὸ πάντων ὅσοι ἐγύριζαν ἐξαγορασμένοι ἀπὸ τὴ Μπαρμπα-
ριά... Αὐτοὶ εἶχαν νὰ διηγοῦνται «τί κάνουν, πῶς πορεύονται κι' εἶντα λοῖς
μιλοῦσι καὶ πῶς ἀλλάσσει ἢ φορεσά, στὰ ξένα πῶς περνοῦσι» 3. Θὰ μι-
λοῦσαν λοιπὸν καὶ γιὰ τὶς γυναῖκες τῆς Μπαρμπαριάς καὶ γιὰ τὰ μακρὰ
σαλβάρια τους, πολὺ πιθανὸν μάλιστα καὶ μὲ θαυμασμό, ἔτσι πού ἡ γυναι-
κεία κοκεταρία ἐσπρῶξε τὴ χωριατοπούλα μας νὰ μακρύνῃ κι' αὐτὴ τὴ
δική τῆς βράκα, πρᾶμμα εὐκολο ἄλλως τε, καὶ νὰ τὴν κάμῃ ἐξάρτημα
λούσου. Ὁ περιηγητὴς Claude Savary, πού ἐπισκέφτηκε τὸ Μυλοπόταμο
στὰ 1780 γράφει πὼς οἱ βράκες τῶν Κρησῶν στὰ ὄρεινά χωριά εἶναι
μᾶλλον πλυτῦτατα πενταλόνια, τὰ ὁποῖα καταλήγουν στοὺς ἀστραγάλους,
ὅπου σουφρώνουν καὶ σχηματίζουν εἶδος φούσκας πού καλύπτει τὰ σφυράν.
Ἡ μπατζάκα τῆς Κρητικιάς ἦταν ἐξάρτημα πολυτελείας. Καμωμένη ἀπὸ
μεταξωτὸ τοῦ τελάρου θά ἐκεντάτο ἢ ἐγαρνίρετο μὲ μπιμπίλα καὶ θά ἐρ-
ράπτετο προχείρως στὸ ἐσώρρουχο τῆς καθημερινῆς χρήσεως ὅταν τὸ ἀπαι-
τοῦσε ἡ περίσταση (**βλόγα, βάφτιση, πανηγύρι, ἐκκλησία**). Μετὰ τὴ
χρῆση ἐξηλώνετο καὶ ἔμπαινε στὴν κασέλα. Ὑστερα, ἐπειδὴ αὐτὸ καταν-
τοῦσε βάσανο, ράβε ξήλωνε, ἔγραψαν τὰ ἐξαρτήματα αὐτὰ σὲ βράκα ἀπὸ
ροῦχο κοινὸ 4 καὶ τὴν ἐφόρουν στίς ἐπίσημες ἐμφανίσεις των, πάνω ἀπὸ
τὴν καθημερινή, ὥστε νὰ διατηρῆται καθαρὴ καὶ νὰ ξαναμπαίνει στὴν κασέλα.

Μὲ τὴν πληροφορία τοῦ Σαβερὺ καὶ ὅσα εἶπαμε παραπάνω γίνεται φα-

1. Ἐρωτ. Α' 988.

2. Ἄν κρίνωμε ἀπὸ τὸ ἐσώρρουχο τῶν ἡλικιωμένων γυναικῶν τῆς σήμερον. Καὶ ἐξ
ὅσων εἰκόνων Βυζαντινῶν γυναικῶν εἶδα, μόνον ἡ χορεύτρια τοῦ στέμματος τοῦ Κων.
τοῦ Μονομάχου ἀφήνει νὰ φαίνεται τὸ βραχίον τῆς.

3. Ἐρωτ. Α' 1235 κ. ἔ.

4. Τέτοια μπατζάκια προσεραμμένα ἐπὶ βράκας ἐκ κοινοῦ ὑφάσματος ὑπάρχουν στὸ
Μ.Κ.Τ.Α.

—Εὐνόητο πὼς θά ἐχρησιμοποιοῦντο καὶ μονοκόμματα βράκες, ἀλλὰ θά ἦσαν ἀκρι-
βές. (Πληρ. Εἰρήνης καὶ Ρωξάνης τὸ γένος Σκουλά ἐξ Ἀνωγείων). Μαντινάδα :

«Στὸ παραθύρι κάθεσαι τὴ βράκα σου **γαζώνεις**
καὶ μέσα στὰ γαζώματα τὸ νοῦ μου **πρεμαζώνεις**».

νερό πώς ή βράκα τής Κρητικιάς δέν έχρησίμευε ώς φούστα ή μεσοφόρι
 ὅπως λ. χ. τής Μιτυληναίας ¹.

Τή σάρτζα συνοδεύει ένα κορπέτο ² ή ένα χρυσοζίπνο ³. Ἡ κύρ Ἀρ-
 μένισσα στόν Κατζοῦρμπο, υπόσχεται ἐκτός τής σάρτζας και σκέπη και
 φελλούς· ἀλλά περί τῶν καλυμμάτων τής κεφαλῆς και περί τῶν ὑποδημά-
 των εἰς ἰδιαίτερο κεφάλαιο.

Συνοψίζοντας μποροῦμε νά ποῦμε, πώς ή γυναῖκα τής ὑπαίθρου Κρή-
 τας, κατά τόν χρόνον τής ἀποχωρήσεως τῶν Βενετῶν (1669) εἶχε τυπο-
 ποιήσει τίς ἀκόλουθες στολές :

«Προσερραμμένον»

Καρπέτα

Κούδα

Σάρτζα

χωρίς νά καταργήση τόν τύπο «σάκκος και φούστα» πού διάχυτος κυκλο-
 φοροῦσε σ' ὅλη τήν Κρήτη.

1. Τής Μιτυληναίας ή βράκα χρησιμεύει ώς φούστα· ἀπό μέσα φορεῖ τουλάχιστον
 ἄλλη μία, σαλβαροειδῆ ἐπίσης, βράκα και τὸ σύνθετος ἐσώρρουχο: «Ἡ θειά μου ή Ἀμερ-
 σουδά τρία (κατ' ἄλλην παραλλαγὴν δέκα) βρακιά φορεῖ...».

—Ἡ ἐθνική ἐνδυμασία τῶν γυναικῶν τοῦ Καζακστάν ἔχει ἀντί φούστας πλατεῖα
 βράκα, πλησιάζουσαν πρὸς τήν Κρητική, πού λέγεται χιάροβάρι (σαράβαρον). Γίνεται
 ἀπό λεπτή μουσελίνα. Τὸ χιάροβάρι γιά νά μή μαρκάρη ή ἦβη, συνοδεύεται ἀπό κοντὴ
 χρωματιστὴ κυλόττα, τὸ τρουσί, καμωμένη ἀπό σατέν ή τσόχα, ἀνάλογα με τὴν ἐπο-
 χή· τὸ τρουσί φοριέται **ἐξωτερικά**, πάνω ἀπό τὸ χιάροβάρι. (Πληροφ. κ. Γκαλήνα
 Κουμπλέσκυ). Βλέπε εἰκόνα ἐνταῦθα, ἐκ τής Ἐφημερίδος α' Ἐλευθερία». Ἡ ὑποσημείωσις
 διὰ τὸ ἀξιοπερίεργον).

2. Βλέπε ὑποσ. 1α τής σελ. 52.

3. Καθὼς μέχρι πρό τιнос. Πληροφ. Χαράς Βογιατζάκη ἐξ Ἀνωγειῶν. (Βλέπε
 περαιτέρω).

**Ἡ γυναικεία στολή τῆς Κρήτης μετὰ τὴν Τουρκικὴν κατάκτησιν
1669—1900**

α) Ἀπὸ 1669—1800

Ἦστερ' ἀπὸ τὴν κατάκτηση τῆς Κρήτης ἀπὸ τοὺς Τούρκους, παρ' ὅλα τὰ βασανιστήρια, ἡ ζωὴ δὲν ἐσταμάτησε. Οἱ ζωντανοὶ ἔχουν τὰ δικαιώματά τους, κι' ὅσο ὑπάρχουν νειᾶτα κι' ἔρωτας, τὸ κίνητρο τῆς ζωῆς, ἡ γυναῖκα θὰ νοιώθῃ τὴν ἀνάγκη νὰ ἀρέσῃ.

Ἄν ἡ «Φραγκιά» ἔπαψε νὰ πέμπῃ τὰ «παννάκια της»¹, ἡ Πόλη μπῆκε στὸ ποδάρι της.

Στὸ ἐρημωμένο Κάστρο, διαμορφώνεται σιγὰ σιγὰ νέα κοινωνία ἀπὸ τοὺς εὐπόρους χωρικοὺς, ποὺ σπρωγμένοι ἀπὸ τὴν ἀστυφιλία ἢ καὶ κατόπιν διαταγῶν, ἔρχονται λίγοι λίγοι διστακτικὰ στὴν πόλη². Οἱ γυναῖκες ἂν καὶ κλεισμένες μέσα³ ἀρχίζουν πάλι νὰ φοροῦν τοὺς καμουχάδες καὶ τοὺς ταφτάδες, τὶς φέλπες καὶ τὰ βελουῖδα, τὰ πλοῦς καὶ τὶς γοῦνες, ποὺ τοὺς προμηθεύει τὸ ἐμπόριο, καὶ μιὰ καινούργια ζωὴ ξαναρχίζει.

Τριάντα ὀχτῶ μέρες μόλις ἀπὸ τὴν κατάληψη τοῦ Χάνδακα, ὁ Πασᾶς ἐκδίδει διαταγὴν, ποὺ ἐπιτρέπει νὰ εἰσάγονται στὴν Κρήτη ἀπ' ὅλες τὶς μουσουλμανικὲς περιοχάς: «ὑφάσματα, κατηφέδες, καμουχάδες, δαμάσκο, πεποικιλμένοι ταφτάδες ἢ ἄλλα μεταξωτά, ἐριοῦχα, δέρματα λυγκός, ἀλώπεκος, ἰκτίδος καὶ πιλήματα δι' ἐπενδύτας»⁴.

Ἔτσι δικαιολογοῦνται τὰ νάναρα ποὺ ἡ Κρητικὴ μητέρα τραγουδεῖ στὴν κορούλα της γιὰ νὰ τὴν κοιμήσῃ:

*«Κοιμήσου ποὺ σοῦ ράφτοννε στὴν Πόλη τὰ προικιά σου
στὴ Βενεθιά τὰ ροῦχα σου καὶ τὰ παπλώματά σου».*

Ἡ παληά, ἡ δική μας Πόλη, ἡ Βενεθιά καὶ ἡ σκλάβια Πόλη, στάθηκαν τὰ μεγάλα κέντρα ποὺ προμήθεψαν στὴν Κρητικὴν κάθε τί ποὺ μπορούσε νὰ τονίσῃ τὴν ὁμορφιά της.

1. Ἀπὸ παννάκια τῆς Φραγκιάς ἀπὸ τὰ πλεὰ της φῖνα». (Γεωργηλᾶ ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 123).

2. Ὁκτακόσιους τοὺς γράφει ὅλους ὅλους ὁ Τουρνεφόρ στὰ 1700, δυὸ τρεῖς χιλιάδες ὁ Ὀλιβιέ στὰ 1794.

3. A. Olivier «Voyage dans l' Empire Ottoman, Paris, ἔκδ. 1794 (edit in No 4 τόμ. I ch. 31) καὶ J. M. Tancoigne «Voyage à Smyrne, dans l' Archipel et l' Pe de Candie en 1811, 12, 13, 14, Paris 1817 τόμ. 1ος σελ. 141.

4. Βλέπε ἄ'Ανέκδοτα ἔγγραφα ἐπὶ Τουρκοκρατίας» (Ἀνακοίνωσις Ν. Σταυρινίδη ὑπαλλήλου τοῦ μεταφραστικοῦ Γραφείου Ἡρακλείου, λογίου, γνώστου τῆς παλαιᾶς τουρκικῆς γραφῆς), ἐν «Κρητ. Χρονικὰ» τόμ. 2, 1948.

‘Ο πολὺς λαὸς περνᾷ ὅπως ὅπως, ἴσαμε νὰ κατατοπιστῆ στὶς νέες συν-
θῆκες. Γιὰ τὴν ὥρα, χωρικές καὶ νεοαστές, ντύνονται μὲ τὶς γραφικὲς φο-
ρεσιές τους, ποὺ τὶς νοιώθουν σὰν κάτι δικό τους, μὰ κληρονομιά προγο-
νική. Σιγὰ σιγὰ ἡ νεοαστή, τῶρα ποὺ ἡ Βενεθιά δὲν κατευθύνει τὴ μόδα,
βρῆκε πῶς τὸ καλύτερο ποὺ ἔχει νὰ κάνῃ εἶναι νὰ συνεχίσῃ τὸ ζιπὸν καὶ
τὴν πλατεῖα φούστα.

‘Ἔτσι φτιάχνει τὸ ροῦχο τῆς¹ καὶ τὸ ζιπὸν τῆς **χαρένιο, ταμπιδέ-
νιο, ταφταδένιο, καμουχένιο**. Δὲν κεντάει πειὰ τὸ ζιπὸν, μὰ τὸ κάνει
ἀπὸ ταφτᾶ **φγιοράδο**² γιὰ τὸ καλοκαίρι, καμουχένιο ἢ τσόχινο γιὰ τὸ χει-
μῶνα, γαρνιρισμένο μὲ γούνα. Τὸ λέει **κοντόγουνο ἢ κοντογούνι** καὶ στρέ-

1. ‘Ο ἄρος ροῦχο καὶ σήμερα στ’ Ἀνώγεια σημαίνει φούστα, ὄχι ἓνα ὀλόκληρο φό-
ρεμα. Μὲ τὴν ἔννοια αὕτῃ τὸν συναντοῦμε καὶ σὲ κώδικα τοῦ Μητροπολιτικοῦ Ναοῦ
τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ τοῦ Ἁρακλείου, ὅπου βλέπομε ὅτι πολλὲς γυναῖκες ἀφιέρωναν τὸ
ροῦχο τους γιὰ τὴν κατασκευὴ ἀμφίων πρὸς σωτηρίαν τῆς ψυχῆς τους’ (Συλαμιανᾶκη
ἐνθ’ ἄνωτ. σελ. 149): ἔτος 1757 ἄφῆρσεν Χριστίνα μαρτοπούλα ἡστὸν θανάτὸν τῆς
τὸ ροῦχον τῆς καὶ τὸ ἔκαμαν στιχᾶρι καὶ ἴνε δαμάσκο κόκκινον καὶ ἄξιον ὁ μιστὸς αὐ-
τῆς». Ἔτος 1761 ἄφῆρσεν Δημητράκης Χούγια, τῆς θυγατρὸς Χρησῆ ροῦχο στόφα
χρισί μὲ ἄσπρο σίρμα καὶ ἔγινε φελόνι διὰ νὰ μιμονέβγεται».

—Τὸ ἔθιμον νὰ δωρίζεται φόρεμα νεκρᾶς καὶ ἐν Σικιάθῳ. (Βλέπε Παπαδιαμάντη
«Χριστουγεννιάτικα διηγήματα—Γλυκοφιλοῦσα» σελ. 78-79 (ἐκδ. Ἡλ. Δικαίου): ἔλαβε
τὴν μεταξωτὴν χρυσοκέντητον νυμφικὴν στολὴν τῆς ἄμοιρης καὶ τὴν προσέφεραν ὅλην
εἰς τὸν πατᾶ Μπεφάνην τὸν συνήθη ἱερουργὸν τοῦ παρεκκλησίου... Καὶ τὸ ὄραϊον πολ-
λύπτυχον φόρεμα τὸ **χαρένιο** μὲ τὸ γλυκὸ βυσσινί χρῶμα καὶ τὸ ὁποῖον ἔκανε νερά
εἰς τὸ βλέμμα, τὸ ἔκαμε φαλιόνιον...

Χαρένιο—τὸ φόρεμα ποὺ ἔχει γίνε ἀπὸ μεταξωτὸ χαραῖς (ταμπί). Ἡ λέξις καὶ ἐν
Συλαμιανᾶκη σελ. 150: ἀφιέρσεν τοῦ μουτζᾶκη ἡ πενθερά ἓνα φελόνι πλάβο χαρέ». σελ. 151: «ὁ κύρ Χατζῆ Νικολῆς Πουτουράκης ἀφιέρσεν δύο φελόνια τὸ μὲν ἐν ἀπὸ
δαμάσκο κόκκινον τὸ δὲ ἄλλο **χαρές** κόκκινον».

2. ‘Ο κώδιξ Ἁγίου Μηνᾶ χαρακτηρίζει τὰ ἐμπριμὲ (σταμπᾶτα ἢ μὲ μεταξωτὰ
ἐνυφασμένα λουλούδινα σχέδια) ὑφάσματα, σάν: **φγιοράδα** (ἐκ τοῦ ἰταλ. fiore): **τζι-
τζεκλίδικα** (ἐκ τοῦ τουρκ. τζιτσέκ = ἄνθος): **πολύλογα** (παικιλόχρωμα). (Συλαμι-
ανᾶκη ἐνθ’ ἄνωτ. σελ. 149: ἔτος 1774 ἀφιέρσεν ὁ Ἅγιος Κνσοῦ κῆρ Μεθόδιος στιχᾶρι
ἀτλαζέριον ἓνα κίτρινον φγιοράδο. Ἔτος 1751 ἀφῆρσεν τοῦ περῆ ἡ συνβία Μαρία φε-
λόνι μῆρικο τζιτζεκλίδικο μὲ ἄσπρα τζιτζέκια. Ἔτος 1744 ἀφῆρσεν Ἐλενία Μαρτο-
πούλα στιχᾶρι ἓνα πολύλογον». Τὰ μὲ ἐνυφασμένον χρυσὸν (χρυσούφαντα) τὰ χαρακτη-
ρίζει ὡς: βαρά, ἔλαφρά, πάχισα, ἀνάλογα μὲ τὴν ποσότητα τοῦ χρυσοῦ. Τὸ φόντο
τῶν ὑφασμάτων τὸ ἀναγράφει «κάμπος» ὅπως τὸ ἔλεγαν καὶ οἱ Βυζαντινοὶ καὶ οἱ ση-
μερινοὶ χωρικοὶ τῆς Κρήτης. Τὸ ἀπὸ ταφτᾶ φγιοράδο ζιπὸν κάποιος θείας μου (περὶ
τῆς ὁποίας περαιτέρω) ἐδώρισα εἰς τὸ Λαογραφικὸν Μουσεῖον τῆς Ἀκαδημίας Ἀθη-
νῶν. ‘Ο κάμπος του εἶναι μῶβ ἀνοιχτοῦ χρώματος καὶ ἔχει ἄνθη μεταξωτὰ κατὰ ζώ-
νας. Τὸ **μανίκι** τοῦ ζιπониοῦ εἶναι μακρύτερο ἀπὸ τὸ μῆκος τοῦ χερσιοῦ. Τὸ περισσεῦον
μανίκι εἶναι ἐπενδεδυμένο ἐσωτερικᾶ ἀπὸ τὸ ἴδιον ὑφασμα’ ἀνεμπουκῶντο καὶ ἐσχῆ-
μάτιζε ρεβέρ πλατύ.

φει τὴν προσοχή της στὸ μεταξωτὸ ποκάμισο καὶ στὴ μεταξωτὴ ζώνη, πού τὰ κεντᾶ μὲ γοῦστο, γιὰ νὰ ξεχνᾷ τὴν τούρκικη σκλαβιά¹.

Στὴν ὑπαιθρο μὲ τὴν ἀποκατάσταση κάποιας ἡσυχίας φτάνουν ξανά τὰ δαμάσκο καὶ οἱ στόφες. Οἱ πλούσιες νύφες συνγωνίζονται τὶς ἀστὲς καὶ βλέπομε στ' Ἀνώγεια νὰ φοριέται σὰ νυφικὴ φορεσιὰ τὸ ροῦχο, ἡ μεταξωτὴ φούστα, πού συνοδεύεται πάντοτε ἀπὸ τὸ χρυσοζίπονο², χρυσοκέντητο, στενὸ, ἐφαρμοστὸ ζιπὸνι πού κλείνει μὲ **θελύκι**³ πάνω στὸ στομάχι· κάνει νὰ μαρκιάρη τὸ στῆθος πού φαίνεται λίγο στὴν ἀρχὴ του, ἀπὸ τὸν **τράτο** τοῦ σχιστοῦ τώρα ποκάμισου⁴. Στὴν πλάτη ρίχνουν τὸ **σπαλέτο**⁵ ἀπὸ μεταξωτὴ δαντέλλα. Στὸ κεφάλι πέφτει ὁ διάφανος χρυσοστόλιστος πέπλος, τὸ **χρυσόπλεχτο**· ἀπὸ τὸ πέπλο τοῦτο ἀνομάζεται ἡ ὄλη φορεσιὰ χρυσόπλεχτο⁶. Τὸ φόρεμα αὐτὸ πού τὸ φοροῦν τὴν ὥρα τοῦ γάμου εἶναι ἡ ἐπίσημη φορεσιὰ τῆς **συνωρόνυφης** καὶ τῆς **χαιράμενης**, πού τὸ φορεῖ στὴν ἐκκλησία, στοὺς γάμους καὶ στὶς ξεφάντωσες, ἴσαμε νὰ δῆ πὼς ἡ πρωτοκόρη της ἀρχίζει νὰ μεγαλώνη καὶ «εἶναι χρεῖα νὰ κατατάξῃ αὐτή».

Ἡ φορεσιὰ τούτη ἐφτάσε ἴσαμε τὶς ἀπάτητες κορφὲς τῆς Μαδάρας, ὅπου φορέθηκε ἀπὸ τὶς ἀρχόντισσες, ὅπως μᾶς λέει καὶ τὸ τραγούδι τοῦ Δασκαλογιάννη:

«...Δὲ βλέπουσιν ἀρχόντισσες μὲ τὶς μακρὲς πλεξοῦδες
σπαλέτα⁷ μὲ χρυσόπλεχτα μὲ ξόμπλια βηστηδοῦρες»⁸

1. Τμῆμα τέτοιας ζώνης κατέθεσα εἰς τὸ Λ.Μ.Α.Α. Εἶναι τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰ. κεντημένον μὲ «τζεβρέ βελωνιά». Περί αὐτοῦ βλέπε καὶ σελ. 46 ὕποσ. 2 τοῦ τόμου «Ἀνδρική Φορεσιὰ».

2. Τὰ χρυσοζίπονα ἔρραβαν καὶ ἐκεντούσαν οἱ χρυσορράπτες, πού τώρα λέγονται τούρκικα **τερζήδες**. Συνήθως τὰ ἔρραβαν προσκαλούμενοι στὰ σπίτια μεροκάματο, γιὰτὶ οἱ γυναῖκες δὲν ἀεβγαίνανε νὰ πάνε στὰ μαγαζὰ καὶ στὰ ἐμπορικὰ.

—Ἡ χρυσὴ ἡ ἀσημένια κλωστή πού ἐχρησιμοποιεῖτο γιὰ τὸ κέντημα ἐλέγετο **σύρμα**: «σύρμα κρατεῖς καὶ σέρνεις με μαγνήτη καὶ τραβᾷς με / πέ μου το, χαϊδεμένη μου, παίξεις με γὴ ἀγαπᾷς με;». Τὰ σύρματα κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ εἰσάγονται ἀπὸ τὴν Τουρκία. Ἐπὶ Βενετοκρατίας τὰ χρυσὰ νήματα εἰσῆγοντο εἰς τὶς Ἑλληνικὲς περιφέρειες ἀπὸ τὴ Φλωρεντία. (Βλέπε «Κατάλογοι Πάξη» ἢ αὐτὸ Ἐμπόριον τῆς Βενετίας μετὰ τῆς Ἀνατολῆς κατὰ τὸν Μεσαίωνα) ὑπὸ Ἄγαθ. Ξηρουχάκη ἐν Ε.Ε.Κ.Σ. τ. Γ' σελ. 288) καὶ ἀπὸ τὴ Βενετία: «ἐπεμπέ μου ἐκ Βενετίας... καὶ χρυσίον κλωστὸν» (Σάβα ἐνθ. ἀνωτ. σελ. 654 κ. ἐ.).

3. Θελειὲς ἀπὸ μεταξωτὸ κορδονέτο καὶ κουμπάκια μικρὰ τοῦ τύπου τῶν ἀνδρικῶν γελειῶν.

4. Τὸ ποκάμισο γίνεται τώρα σχιστὸ ἕως τὴ μέση τοῦ στομαχιοῦ· μαργελλώνεται μὲ **μπιμπιλάνια** ἢ καὶ **καβαλουρίει βελωνιά** καὶ κλείνει μὲ **θελύκι**: «ἤσπασε τὸ θελύκι τζη κι' ἐφάνη τὸ βυζὶ τζη». (Κριάρη ἐνθ. ἀνωτ. σελ. 221 «Ἡ λυγερὴ κι' ὁ κλέφτης»). Οἱ ραφὲς κεντοῦνται κατὰ μῆκος (ραβδώσεις στενεὲς ἢ πλατύτερες).

5. Βλαστοῦ ἐνθ. ἀνωτ. σελ. 158 καὶ Βαρδίδη «Τὸ τραγούδι τοῦ Δασκαλογιάννη» στίχ. 910.

6. Πληρ. Χαρᾶς Βογιατζάκη Προϊσταμένης Μαιευτηρίου «Μαρίκα Ἡλιάδη» καὶ Μιχ. Σκουλα, Δικηγόρου, ἐξ Ἀνωγείων.

7. Βαρδίδη ἐνθ. ἀνωτ. στ. 909 κ. ἐ. (ἽΟ ποιητὴς περιγράφει πὼς βρῆκαν τὰ Σφαιὰ οἱ ἐπιστρέψαντες μετὰ τὸν ἀδικοσκοτωμὸ τοῦ Δασκαλογιάννη).

8. Ἐκ παραφορᾶς τοῦ ἰταλ. vestitura.

Ἄλλὰ καὶ τὸ «προσερραμμένο» φοριέται σ' ὅλη τὴν Κρήτη, ἀν καὶ ἀρ-
γότερα θὰ θεωρηθῆ ἢ τυπικὴ φορεσιὰ τῶν Σφακιῶν¹.

Καὶ ἡ σάρτζα ἐξακολουθεῖ σταθερὰ νὰ φοριέται ἀπὸ γυναῖκα κάθε ἡλι-
κίας στὰ Ἀνώγεια, πιθανώτατα καὶ στὰ Σφακιά². Ὅμως ἔχει ὑποστῆ μιὰ
ἐξέλιξη. Ἐξακολουθεῖ μὲν νὰ εἶναι πλισσέ, ἀλλὰ εἶναι φαρδύτερη, δὲν κρέ-
μεται ἀλλὰ μπήχνεται στὴ μέση καὶ σχηματίζει ντραπέ (πάντοτε προσερ-
ραμμένη σὲ ζωνάρι). Γίνεται καὶ ἀπὸ βελουῖδο· κοσμεῖται μὲ φάσα ἀπὸ
σειρήτι φαρδύ καὶ φοδράρεται ἀπὸ ὕφασμα ἀντιθέτου χρώματος.

Ἡ κούδα τῆς Κρητσαῖς παραμένει πάντοτε κόκκινη καὶ πάντοτε πλισσέ·
ἀναρτᾶται ἀπὸ τοὺς ὤμους μὲ μπρετέλλες, ποὺ δὲν φαίνονται γιὰτὶ σκεπάζον-
ται ἀπὸ τὴ σαλταμάρα, ποὺ τώρα εἶναι ἓνα κάπως μακρὺ κορπέτο ποὺ μπο-
ρεῖ καὶ νὰ κλεινῆ πάνω στὸ στομάχι καὶ λέγεται **μπαχιριές**³ ἢ **φέρμελη**⁴,
ἢ καὶ ἀπὸ τὸ μακρὺ ζιπὸν ποὺ τώρα λέγεται **κοντόχι**⁵. Μόνο τὸ πολυτελές
μεσοφόρι ἐκτοπίζεται λόγῳ τῶν συνθηκῶν καὶ ἀναπληρώνεται ἀπὸ τὸ μα-
κρὺ ἕως τοὺς ἀστραγάλους ποκάμισο, ποὺ ἀποκαλύπτει τὰ μπατζάκια μιᾶς
βράκιας φουφουλωτῆς⁶. Φοριέται καὶ σὰν καθημερινὴ φορεσιὰ ἀπὸ νέες καὶ
γρηῆς καὶ σὰν νυφικὸ ἀκόμη, πολυτελὴς ἢ ἀπλούστερη, ἀνάλογα μὲ τὴν
περίστασι. Τὶς ἀπλὲς κούδες ράβουν μόνες τους οἱ γυναῖκες, τὶς πολυτε-
λέστερες οἱ **ράφτρουσες**, αὐτὲς ποὺ ξέρουν καὶ νὰ κεντοῦνε⁷. Ἐνα καλὸ
καπέτο λούσου συμπληρώνει τὴ φορεσιὰ, ὅπως ἄλλως τε καὶ τὶς φορεσιᾶς
τῶν Κρητσαῖν τῶν ἄλλων περιφερειῶν.

1. Μόνο τὸ ζιπὸν ποὺ τὸ συνοδεύει ἀλλάσσει ὄνομα καὶ λέγεται **κοντόχι** μέχρι σή-
μερα. Ἡ λέξις καὶ στὸ Δημοτικὸ τραγούδι «Ἡ ἀρρανούλα νύφη» (βλέπε περαιτέρω).

2. «Κι' ὡς ἦσα ποκαμισαρές...» λέει γιὰ τὶς Σφακιανὲς ὁ ποιητὴς («Τὸ τραγούδι
τοῦ Ἀληδάκη» βλέπε σελ. 10 ὑποσημ. 3 τοῦ παρόντος τόμου), πρᾶγμα ποὺ δείχνει πὺς
ἓνα ἀπὸ τὰ καθημερινὰ φορέματα τῆς Σφακιανῆς ἦταν ἡ σάρτζα, ποὺ ἐπιβάλλει νὰ φαί-
νεται τὸ ποκάμισο. Στὰ Ἀνώγεια φοριέται πολυτελὴς ἀπὸ τὶς ψικαροῦδες, νέες κοπέλ-
λες ἢ γυναῖκες ποὺ ἀποτελοῦν τὴ συνοδεία τῆς νύφης· μιὰ κοινὴ ὅμως σάρτζα φοριέται
καὶ σὰν φόρεμα καθημερινό.

3. Μπαχιριέ (λ. τουρκ.)=ναύτης.

4. Φέρμελη παραφθ. τῆς ἀραβ. λέξ. φάρμελα=γελέκι.

5. Κοντόχι (Ἡ λέξις καὶ εἰς τὸ λεξικὸν Σομαβέρα = Sotto veste con maniche
corte).

6. Τὸν 19ο αἰῶνα οἱ νέες φόρεσαν βράκιας μὲ βολὰν στὰ μπατζάκια. (Πληρ. κ.
Μαριάνθης Τσιτσιριδῆ).

7. Ἀπλὴ κούδα (ἀσχημάτιστη) εὑρίσκεται στὸ Μ.Κ.Τ. Πὺς ἀκριβῶς εἶναι ἡ κούδα
ποὺ σώζεται στὶς κασέλες, δείχνουν οἱ δημοσιευόμενες εἰκόνες, τὶς ὁποῖες μοῦ
ἀπέστειλε ἡ ἀγαπητῆ μου φίλη καὶ συμμαθήτρια Μαριάνθη Ἀλέξη — Τσιτσιριδῆ ἐκ
Κρητσαῖς, νῦν κάτοικος Ἀγ. Νικολάου, Μεραμβέλλου.

Περιγραφή κούδας του 19ου αιώνας

Ἡ κούδα εἶναι μία πολύπτυχη (6 φύλλα τῶν 0,65) κόκκινη φούστα, ἀναρτωμένη ἀπὸ τοὺς ὤμους μὲ μπρετέλλες. Ἐσωτερικὰ στὸν ποδογύρο ἔχει μία φάσα (μπάντα) μπλέ, πλάτους περίπου 0,15 (1 πρὸς 7 πρὸς τὴν ὄλη φούστα). Τούτη φέρει πίσω, ἀκριβῶς στὴ μέση τοῦ ποδογύρου, ἓνα κάθετο κόσμημα (κέντημα πλακὲ πολύχρωμο). Ἐκατέρωθεν τὸ κόσμημα ἔχει ἀνὰ ἓν ἢ περισσότερα κεντήματα ἴσον ἀπέχοντα ἀπὸ αὐτό. Ἡ ἄκρα τοῦ ποδογύρου μαργελλώνεται μὲ σειρήτι χρώματος μουστάρδας τὸ ὁποῖον λόγῳ τοῦ τρόπου τῆς ἐφαρμογῆς του, εἶναι ὁρατὸ καὶ ἀπὸ τὴν καλὴ ὄψη τῆς φούστας. Στὸ χεῖλος του μαργελλίου ράβεται ἓνα μαῦρο γαϊτάνι. Τὸ ἐπάνω μέρος τῆς φούστας μαργελλώνεται ἐπίσης μὲ μαργέλλι μπλέ ἀπὸ τὸ ἴδιο ὕφασμα τῆς μπάντας. Οἱ πτυχὲς συγκρατοῦνται μέχρι τινὸς μὲ πολύχρωμα γαζιὰ τῆς χειρός, εἰς τρεῖς ζώνας, μὲ ἀπόσταση 0,015 μεταξὺ τους. Ἀφοῦ μαργελλωθῆ τὸ ἐπάνω χεῖλος τῆς φούστας, προστίθεται ἐσωτερικὰ μία φάσα διπλῆ ἐν εἴδει κορσελέ, στὴν ὁποῖαν προσράπτονται οἱ μπρετέλλες. Τὸ ἀνοιγμα τῆς φούστας (τράτος) εἶναι ἐμπρὸς καὶ εἶναι ἐπίσης μαργελλωμένο καθ' ὅλον του τὸ μῆκος μὲ μπλέ ὕφασμα, ἔχει δὲ γύρω γύρω βελωνιὰ ψαροκόκκαλο. Πάνω στὴν κοιλιὰ ἐκατέρωθεν τοῦ ἀνοίγματος, οἱ πτυχὲς εἶναι ἐλάχιστες γιὰ νὰ μὴ σχηματίζονται χοντράδια. Οἱ ραφὲς τῆς φούστας ράβονται ἀπὸ τὴν καλὴ ὄψη, ἡ ὁποῖα θὰ κρυφτῆ, μιὰ καὶ ἡ ὄλη φούστα γυρίζει ἀνάποδα, γιὰ νὰ σχηματισθῆ τὸ ντραπέ.

Ἐπειδὴ ὁ σχηματισμὸς τοῦ ντραπέ εἶναι πολύπλοκος, τὸ ἐστερέωναν μὲ κρυφὲς βελωνιές¹, γιὰ νὰ μὴ χάνουν τὴν ὥρα τους νὰ τὸ σχηματίζουν κάθε πρωί. Κρῖμα πού οἱ γυναῖκες πού κάποτε ἔραψαν κι' ἐφόρεσαν τὴν κούδα, ἔφυγαν σιγὰ σιγὰ γιὰ τὴν αἰωνιότητα παίρνοντας μαζί τους καὶ τὸν τρόπο τοῦ σχηματισμοῦ. Κρῖμα πού ἐλάχιστες ἀπὸ τὶς νεώτερες ξέρουν νὰ μεταμορφώσουν μιὰ φούστα σὲ πελώριο τριαντάφυλλο καὶ πάλι κρῖμα πού κανεὶς δὲν ἐνδιαφέρθηκε νὰ τὶς ὑποχρέωση νὰ μάθουν νὰ τὴ φτιάχνουν².

1. Πληροφορία Μαριάνθης Τσιτσιρίδη.

2. Ἡ Μαριάνθη Τσιτσιρίδη μὲ τὴν ἐξυπνάδα πού τὴν διακρίνει, κατάλαβε τί ἀξίζει αὐτὸ πού κινδυνεύει νὰ χαθῆ. Δὲν ἀρκέστηκε σὲ ἀπλὲς πληροφορίες, ἀλλὰ παρήγγειλε μιὰ κούδα ἐν μικρογραφίᾳ, ἔβαλε νὰ τὴν σχηματίσουν στερεώνοντάς τὴν μὲ καρφίτσες καὶ μοῦ τὴν ἔστειλε, ἐκφράζοντας τὴ λύπη τῆς πού δὲν ἤξερε τὸν τρόπο τοῦ σχηματισμοῦ. Τοῦτον ὅμως ἔπρεπε ὀπωσδήποτε νὰ περιγράψωμε καὶ γιὰ τοῦτο χαλάστηκε τὸ ντραπέ. Ὑστερα ὅμως πὼς ξαναφτιάχνεται; Μετὰ πολλὰς προσπάθειες καὶ μὲ τὴ βοήθεια τῶν φωτογραφιῶν ἡ κόρη μου Δήμητρα Φραγκάκι μὲ τὴ φίλη τῆς Εἰρήνη Βαρναβέλια, φιλόλογοι καὶ οἱ δύο, πέτυχαν νὰ δώσουν τὸ ἐφέ. Δικὴ τους εἶναι καὶ ἡ περιγραφή τοῦ σχηματισμοῦ πού ἀκολουθεῖ. Νὰ πῶ εὐχαριστῶ καὶ στὶς τρεῖς τους; εἶναι πολὺ λίγο.

ΕΚΤΕΛΕΣΙΣ ΤΟΥ ΣΧΗΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΚΟΥΔΑΣ

Για τὴν ἐκτέλεση τοῦ σχήματος τῆς κούδας ἀπαραίτητος εἶναι ἡ παρακολούθησις τῶν σχημάτων καὶ τῶν φωτογραφιῶν.

Σηκῶνομε τὴν ἔμπρὸς ἄκρη τῆς φούστας καὶ τὴν διπλῶνομε ὥστε νὰ φαίνεται ἡ ἀνάποδη ὄψη ποῦ ἔχει τὴν μπάντα (τὸ μαργέλλι πρὸς τὰ ἑπάνω). Στερεῶνομε προσωρινῶς τὴν ἄκρη στὴ μέση τῆς φερούσης, ὥστε νὰ καλύπτονται οἱ πιέτες. Κρατᾶμε τὸν ποδόγυρο καὶ τὸν τυλίγομε σφικτὰ γύρω στὴ μέση (πίσω) ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιὰ. Ὅταν φθάσωμε πάλι ἔμπρὸς τὸν στερεῶνομε στὴν κούδα καὶ στρώνομε τὸ ὕφασμα. Σηκῶνομε τὴ μέση ἄκρη τοῦ ποδόγυρου, τὴν ἐλεύθερη, ποῦ περισσεύει καὶ τὴν τυλίγομε γύρω στὸ σῶμα (πίσω) ἐκ δεξιῶν πρὸς τὰ ἀριστερά, φροντίζοντας νὰ στρώσῃ τὸ ὕφασμα. (Τὸ μαργέλι πάλι πρὸς τὰ ἑπάνω). Ὅταν φτάσῃ ἡ ἄκρη ποῦ κρατοῦμε ἔμπρὸς ἀριστερά, τὴ στερεῶνομε καὶ αὐτὴν στὴ μέση τῆς φερούσης. Πίσω θὰ ἔχῃ σχηματισθῆ τὸ ντραπέ, τὸ ὅποῖον ὅμως χαλᾶ εὐκολὰ καὶ ἴσως χρειάζεται βελωνιά. Τὰ μεγέθη καὶ οἱ ἀποστάσεις κανονίζονται ἀπὸ τὸ σῶμα, ἀλλὰ τὸ μεγάλο κόσμημα πρέπει νὰ φανῆ ὅπωςδὴποτε στὸ κέντρον, πίσω. Τὰ ὑπόλοιπα κοσμήματα χρησιμεύουν γιὰ νὰ κανονίσωμε τὴν ἀντιστοιχία μεταξὺ δεξιᾶς καὶ ἀριστερᾶς πλευρᾶς τῆς κούδας.

Σημ. Ἐμπρὸς, τὸ μεταξὺ τῶν δύο πτερύγων τῆς κούδας τμήμα, καλύπτεται μὲ τὴ στενόμακρη, μεταξωτὴ, κεντημένη ποδιά, ποῦ δένεται στὴ μέση.

* *

Τὴν παρουσία φούστας πλισσὲ ἀναρτωμένης ἀπὸ τοὺς ὤμους μαρτυρεῖ ὁ Γάλλος περιηγητὴς Τουρνεφόρ (1700)¹. Γιὰ τὶς Κρήσες τῆς ἐποχῆς αὐτῆς λέει πὼς ντύνονται πολὺ ἀπλᾶ καὶ πὼς τὸ φόρεμά τους δὲν τονίζει τὴν κορμοστασιά τους. Εἶναι—λέει—μιὰ πλατεῖα φούστα πολὺ πλισσαρισμένη κρεμασμένη ἀπὸ τοὺς ὤμους μὲ δυὸ χονδρὰ κορδόνια, ποῦ τοὺς ἀφήνει τὸ στῆθος τελείως ἀκάλυπτο. Δὲ φοροῦν καλεσόν (caleçons)² ὅπως οἱ κυρίες

1. Pitton de Tournefort «Relation d'un voyage du Levant» τόμ. Α' σελ. 86: A l'égard des dames nous en avons veü d'assez jolies à Gierapetra: ailleurs elles sont laides; leur habit ne marque point la taille, qui est pourtant ce qu'elles ont de plus beau. Cet habit est très simple: c'est une jupe de drap rouge tirant sur le grisdelin, fort plissée suspendue sur les épaules par deux gros cordons et qui leur laisse le sein tout découvert. Les dames de l'Archipel portent des caleçons les Candiotes n'ont que la chemise sous leur jupe; leur coiffure est de la même simplicité: elles couvrent leur tête d'un voile blanc qui tombe d'assez bonne grace sur leurs épaules: d'ailleurs ces dames sont fort mal propres».

2. Πιστεύω ὅτι ἔννοεῖ τὴν θυλακιοειδῆ μέχρι σφυρῶν βράκα... Περὶ τοῦ ὅρου Caleçon βλέπε ὅσα σημειοῦνται εἰς σελ. 19 τοῦ τόμου «Ἀνδρική Φορεσιά». Βλέπε ἐπίσης ὅσα σημειοῦνται στὸ Β' τόμο τοῦ «Travels in Grete» τοῦ Pashley.

τοῦ Ἀρχιεπελάγου, ἀλλὰ μόνο τὸ πουκάμισο κάτω ἀπὸ τὴ φούστα τους. Τὸ κάλυμμα τῆς κεφαλῆς τους εἶναι ἐπίσης ἀπλό· σκεπάζουν τὸ κεφάλι μὲ ἓνα ἄσπρο βέλο πού πέφτει μὲ ἀρκετὴ χάρη πάνω στοὺς ὤμους¹.

Σὲ γαμοτράγουδο τῆς Ἀνατολικῆς Κρήτης², βλέπομε τὴ νύφη νὰ τὴ στολίζου μ' ἓνα ροῦχο ἄγνωστο, ἡ χρῆση καὶ ἡ ὀνομασία τοῦ ὁποίου μαρτυρεῖται καὶ σὲ Δημοτικὸ τραγούδι³, τὸ **καφτάνι**.

*«Στολίσετε τὴ νύφη μας βάλτε τὴν τὸ καφτάνι
μὲ ἀπόψε τὴν τὸ πέφανε πεσεκέσι ἀπ' τὸ λιμάνι»*

Τοῦτο, πιθανῶς ἐπέσκατο ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ μετὰ τὴν Τουρκικὴ κατάκτηση, ἐφορεῖτο καὶ ἀπὸ τὶς Ἑλληνίδες τῆς Κιλικίας ἴσαμε τὸν καιρὸ τοῦ ξερριζωμοῦ τους⁴. Τὸ καφτάνι σὰν γυναικεῖο ἔνδυμα ἀναφέρει καὶ ὁ Ντέ λὰ Ρὸκ (De la Roque) στὸ σύγγραμμά του «Ταξίδι στὴν Παλαιστίνη»⁵. Ἀξιοπρόσεκτος εἶναι ὁ τρόπος πού ἐφορεῖτο. «Οἱ κυρίες τῆς Παλαιστίνης —λέει ὁ ντέ λὰ Ρὸκ— ἔχουν ἓνα καφτάνι (caftan) τὸ ὁποῖον φοροῦν τὸ χειμῶνα. Τοὺς φτάνει ἴσαμε τὴ γῆ καὶ ἀνασηκώνουν τὶς μῦτες τοῦ ἐμπροστινοῦ μέρους καὶ τὶς μπήχνουν στὴ ζώνη τους ἐκατέρωθεν, τόσο γιὰ νὰ περπατοῦν ἐλεύθερα, ὅσο καὶ γιὰ νὰ φαίνεται τὸ κέντημα τοῦ σαλβαριοῦ τους καὶ τοῦ ὑποκαμίσου τους»⁶.

β) Ἀπὸ 1800—1830

Οἱ ἀρχεὶς τοῦ 19ου αἰ. βρίσκουν τυποποιημένες στὴν ὑπαίθρο Κρήτη τέσσερες φορεσιές: τὴ Σφακιανὴ («προσεραμμένον») ⁷, τὴ Σάρτζα καὶ τὸ

1. Τὸ φόρεμα ὅμως πού δίδει στὴν εἰκόνα (ἐντὸς κειμένου καὶ στὸν "Ατλαντα) μὲ τὴν ἐπιγραφὴ «Candiotès» μόνο ὡς πρὸς τὸ κάλυμμα τῆς κεφαλῆς ἀνταποκρίνεται. Ἐξ ἄλλου ἀπὸ τὶς γυναῖκες τοῦ Ἀρχιεπελάγου (Τήνος, Ἴος κλπ.) καμμιά δὲν εἰκονίζεται μὲ καλεσόν.

2. Βλέπε Μαρίας Λιουδάκι «Ὁ γάμος στὴν Κρήτη» ἐν Ε.Ε.Κ.Σ. τόμ. Γ' σελ. 371 (Ἡ Λιουδάκι ἐξηγεῖ: καφτάνι = μεταξωτὸ χρυσοκέντητο παλτό, μὲ πολὺ πλατεῖα μανίκια, χρυσοκέντητα. Τὸ φοροῦσαν παλαιά).

3. Κριάρη ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 334 («Ἡ ἀγαπητικὰ τοῦ σκλάβου»).

4. Πληροφορία Ἐλισσάβετ Χρηστοφίδου.

5. Βλέπε «Voyage dans le Palestine» par M. de la Roque, MDCCXVIII (1718) σελ. 206 κ. ἔ.

6. Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον λέει καὶ ἡ Χρηστοφίδου πὼς τὸ ἐφόρουσ οἱ Ἑλληνίδες τῆς Κιλικίας.

7. Τοῦτο ἂν καὶ κατέληξε νὰ θεωρηθῆται ὡς ἡ κατ' ἐξοχὴν Σφακιανὴ φορεσιά, φορεῖται καὶ κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ καὶ σὲ πολλὰς ἄλλες περιοχὰς τοῦ Νησιοῦ: Κίσαμος, Σέλινο, Χανιά, Μιλεβούζι, Τέμενος, Πεδιάδα, Μεσσαρά, Ἱεράπετρα, Σητεία καὶ σ' αὐτὴ ἀκόμη τὴν Κρητοῦ. Μαρτυρίες περὶ αὐτοῦ ἔχομε τὰ «Κρητικὰ» τοῦ Χουρμούζη Βυζαντιοῦ, πού γράφει γιὰ τὶς παρὰ πάνω περιοχὰς πὼς τὰ φορέματα τῶν γυναικῶν εἶναι φαρδεῖα φουστάνια μὲ μανίκια καὶ ὅσες φοροῦν πλατυμάνικα φουστάνια ἔχουν καὶ

Χρυσόπλεχτο τῶν Ἀνωγείων καὶ τὴν Κούδα τῆς Κρητσᾶς (χωρὶς νὰ λησμονοῦμε καὶ τὸ σάκκο καὶ φούστα πού φοριέται καὶ μέσα στὶς πόλεις).

Οἱ κοπέλλες ὅμως δὲν κεντοῦν μῆτε πλουμίζουσι τοὺς γύρους τῶν ὑποκαμίσων τους καὶ μόνο ἡ ὑφαντὴ μπροστοποδιά κρατεῖ τὸ λούσο της. Ἡ κεντητικὴ, πού ἤδη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰ. ἀρχίζει νὰ παρακαμάζη, σταματᾷ ἐντελῶς. Εἶναι δουλειὰ πού θέλει σχετικὴ ἡρεμία καὶ ψυχικὴ γαλήνη, τώρα ὅμως ἡ ἀτμόσφαιρα εἶναι κάπως παράξενη... "Ολοι περιμένουν κάτι, χωρὶς νὰ λένε τί... Οἱ ψυχῆς ἐτοιμάζονται ν' ἀκούσουν τὸ σύνθημα **ἀλέστα** («σηκωθῆτε κι' ἔχομε ἀπανάσταση»). Ἀπ' τὴν ἄλλη, τὰ φοβερὰτάγματα τῶν γεννιτσάρων σκορπιζοῦσι τὸν φόβο. Νέες γυναῖκες κι' ἀγνές κοπέλλες ἀρπάζονται. Ποῦ καρδιά τώρα γιὰ κεντήματα!... Μόνο τὸ σπαλέτο¹ ἀπομεινάρει περασμένης ἐποχῆς, πού τὸ πλέκουν τὴ νύχτα οἱ κοπέλλες στὸ τρεμάμενο φῶς τοῦ λύχνου καὶ τῆς **λουσέρνας** σὰν ἐργόχειρο, εἶναι καὶ τὸ στολίδι πού φοροῦν στοὺς ὤμους τους. **Τραχηλιὰ** τὸ λέει ὁ Χουρμούζης², καὶ φοριέται πάνω ἀπὸ ἕνα κόκκινο ἐπανωφόρι, τὸ **σοφόρι**³, καλύπτοντας τοὺς ὤμους, τὴ σπάλα καὶ τὸ στῆθος.

Στὶς πόλεις μέσα καὶ ἰδίως στὸ Μεγαλόκαστρο, οἱ γυναῖκες ὅταν εἶναι ἀνάγκη νὰ βγοῦν, πρᾶγμα σπάνιο ἄλλως τε γιὰ τὸ φόβο τῶν γεννιτσάρων⁴, **μουργιώνονται** σὰν τὶς **χανούμισσες**, φοροῦν δηλαδὴ πάνω ἀπὸ τὰ δικά τους φορέματα τὸν **φρετζέ**.

τὰ μανίκια τοῦ ὑποκαμίσου των πλατειά. (Μ. Χουρμούζη Βυζαντίου «Κρητικὰ» σ. 25). Γιὰ τὴν Κρητσᾶ ἔχομε τὸ «Ἡμερολόγιον Κοζύρη» (ἐν «Κρητ. Χρονικὰ» ἔτος Α' τόμ. III σελ. 334): «1832 Μαρτίου 10 Ἔστειλα τοῦ Πέτρο τὰ ρούχα τὰ ἐδικὰ του καὶ τῆς γυναικὸς του: **φιστάνι, κοντόχι, τζεμπέρι**. ἐδικὰ του: ζιπόνη, γελέκι, ποκάμισο».

—Ἰπὸ τὸν ὄρον φουστάνι-φιστάνι, νομίζω, δὲν μπορεῖ νὰ νοηθῆ ἄλλο φόρεμα παρὰ μόνο τὸ «προσερραμμένον».

—Περὶ τοῦ ἐκ Κρητσᾶς Κοζύρη καὶ τῆς οἰκογενείας του βλέπε ὅσα ἐσημειώθησαν εἰς σελ. 49 ὑποσ. 3β τοῦ τόμου «Ἀνδρική Φορεσιὰ».

1. Σπαλέτο καὶ παρὰ Βλαστῶ ἔνθ' ἄνωτ. σελ. 158 (λεξιλόγιον ἐν λ. κολέτο).

2. Μ. Χουρμούζη Βυζαντίου ἔνθ' ἄνωτ. σελ. 25.

3. Σοφόρι σὰν τμήμα ἀνδρικής φορεσιᾶς συναντοῦμε στὸ «Τραγοῦδι τῆς ἀντρειωμένης» ἐν Ἀγῆ Θερού «Τὰ τραγοῦδια τῶν Ἑλλήνων» Α' σελ. 125 στίχ. 36: κι' ἐκεῖ στὸν κάμπο τὸν πλατὺ τὰ ρούχα της ἀλλάζει / βάζει **σοφόρι** πέταινο καὶ **ροῦχο** σιδερένιο».

Ὁ Χουρμούζης ἐντοπίζει τὸν ὄρο γιὰ τὶς Ἀνατολικὰς ἐπαρχίαι. Γράφει πὺς εἶναι τσόχινο ἢ μεταξωτὸ γιὰ τὶς εὐπορες, μάλλινο ἢ βαμβακερὸ γιὰ τὶς φτωχῆς. Ἡ Λιουδάκη τὸν ὄρο σοφόρι τὸν ἀναφέρει ὡς ἀπαλαιὰ Κρητικὴ γυναικεῖα ἐνδυμασίαν, ἀποτελούμενη ἀπὸ: «φούστα πλατειὰ συνήθως κόκκινη, μεϊτάνι (εἶδος σακκάκι με μακρὸ μανίκι) καὶ σαλταμάρια (εἶδος μπολερό, κεντημένο, χωρὶς μανίκι), ἀνοιχτὴ ἀπὸ μπροστά. Τὴ σαλταμάρια φοροῦσαν ὅταν ἤθελαν νὰ φαίνεσαι τὸ μανίκι τοῦ μεταξωτοῦ ποκάμισου». (Λιουδάκι ἔνθ' ἄνωτ. σελ. 397—Λεξιλόγιον).

4. Olivier ἔνθ. ἄνωτ. Βλέπε καὶ Raymond Matton «La Crète au cours des siècles» σελ. 181.

Σὲ προικοσύμφωνο τοῦ 1812¹ συναντοῦμε τὸν Ἀντώνιο Κουρίνο ἀπὸ τὴς Ἀρχάνες, νὰ προικίζῃ τὴν κόρη του Ἄννα, τὴν ὁποία παντρεύει μὲ τὸ Δημήτριον Βάσαλο, ἀνεψιὸ τοῦ Ἐπισκόπου Κνωσσοῦ, ἐκτὸς ἀπὸ τ' ἄλλα καὶ μὲ: «ἓνα φερετζέ χιαλί², τρία φουστάνια κι' ἓνα λιμπαντεδάκι»³ πρᾶ-

1. Βλέπε Περιοδ. «Κρητικὸς Λαὸς» ἔτος 1ον σελ. 149.

2. Δηλ. φερετζέ καμωμένον ἀπὸ ὕφασμα σθαλί (σακκελις-έταμιν. Βλέπε Λεξικὸν Ἑλευθερουδάκη τόμ. 11 σ. 299). Ὁ φερετζές, ἔνδυμα ἐξόδου τῆς Τούρκισσας, ἦτο, κατὰ τὴν Ἐλισάβετ Χρηστοφορίδου, δύο τύπων: ἀνοιχτὸς φερετζές καὶ κλειστὸς φερετζές. Φερετζέ ἀνοιχτὸ ἢ κλειστὸ ἐφόρουσαν στὴν Τουρκία οἱ ἀριστοκράτισσες καὶ οἱ πλούσιες Τούρκισσες. Οἱ γυναῖκες τοῦ λαοῦ ἐφόρουσαν ζάρ (εἶδος μιλάγιας· βλέπε κατωτέρω). Ὁ κλειστὸς φερετζές ἦταν ἓνα μαντῶ μεταξωτὸ πολὺ φαρδύ (σὰν τοῦ παπῶ τὸ ράσο), πολὺ μακρὺ καὶ ἐσύρετο στὸ ἔδαφος. Ἐκάλυπτε ἐξ ὀλοκλήρου τὴν γυναῖκα. Ἐίχε προσεραμμένην κουκούλα ὅπου ἐμπαινε τὸ κεφάλι καὶ μανίκια σχήματος καλκάν. Ἐκούμεπωνε κάτω ἀπὸ τὸ σαγόνι μὲ ἓνα μόνο κουμπὶ καὶ ἄφηνε νὰ φαίνεται τὸ φόρεμα. Τὸ πρόσωπο ἐκαλύπτετο μὲ τούλι ἢ μουσελίνα καὶ τὸ κάλυμμα αὐτὸ ἐλέγετο πετché. (Οἱ Κούρδισσες δὲν ἐκάλυπταν τὸ πρόσωπο). Ὁ κλειστὸς φερετζές ὅπως τὸν περιγράφει ἡ Χρηστοφορίδου εἶναι αὐτὴ αὐτὴ ἢ vestura con casco τοῦ Μιχ. Δαμασκηνοῦ, τὴν ὁποία συναντοῦμε στὴ σελ. 46 τοῦ παρόντος τόμου. Εἰκόνες φερετζέδων ὑπάρχουν εἰς τὸν Γ' τόμον τοῦ Racinet «Le Costume Historique». Τὸν κλειστὸ φερετζέ μὲ τὰ καλκάν μανίκια ἐφόρουσαν λοιπὸν καὶ οἱ ἐξωμότιδες καὶ οἱ Χριστιανὲς Κρήσες κατὰ τὰ χρόνια τῆς γεννιτσαριάς. (1800 - 1830).

—Κατὰ πληροφορίας τῆς Δίδος Ἡβης Λιναρδάτου, ἀρχηγοῦ τοῦ Σπιτιοῦ τοῦ Παιδιοῦ τοῦ χωρίου Σχοινιά (Κομοτινή), οἱ Τούρκισσες τῆς περιφερείας αὐτῆς φοροῦν σήμερα μακρὺ, πλατὺ παλτὸ (ράσο) ἄνευ κουκούλας, ποὺ λέγεται φερετζές. (Στὴν Παλαιστίνῃ λέγεται **καβάδα**). Τὸν φερετζέ φοροῦν ἐξερχόμενες, ὅποτε καλύπτουν τὸ κεφάλι μὲ τετράγωνη μαντήλα ποὺ λέγεται **γιασμάκι** ἢ μὲ σάρπα ποὺ λέγεται **μπιργκιούλ**. Μέσα στὸ σπιτι φοροῦν μπλοῦζα καὶ σαλβάρ. Καλύπτουν τὸ κεφάλι μὲ τσεμπεράκι ποὺ λέγεται **γκρέπ**.

—Τὰ τελευταῖα ἔτη τοῦ 19ου αἰῶνος καὶ μέχρι τῆς ἀνταλλαγῆς τῶν πληθυσμῶν, οἱ Τουρκοκρήσες ἐφόρουσαν ὡς ἔνδυμα ἐξόδου τὴν **μιλάγια** (ἡ λέξις ἐκ τοῦ ἀραβικοῦ **μαλάγια**=τὸ πανί μὲ τὸ ὁποῖον σκεπάζονται οἱ Φελλάχες τῆς Αἰγύπτου). Ἡ **μιλάγια** ἀποτελεῖτο ἀπὸ δύο τμήματα· μὴ πολὺπτυχη φούστα προσεραμμένῃ σὲ στενὴ ζώνη καὶ ἀπὸ τὴν κυρίως **μιλάγια**, κυκλοτερές ἐξάρτημα ποὺ ἐστερεώοντο πίσω (πάνω στὸ ζωνάρι τῆς φούστας) μὲ ὀλίγες βελωνιὲς ἢ ἀφήνετο ἐντελῶς ἐλεύθερο, ὅποτε καὶ ἐγένετο ἐλαφρῶς μακρύτερο γιὰ νὰ σκεπάζῃ τὴ μέση. Ἐκάλυπτε τὸ στήθος καὶ τὸ κεφάλι. Τὸ πρόσωπο ἐκρύβετο μὲ μὴ μουσελίνα τὴν ὁποίαν ἔλεγαν **γιασμάκι**. Κάτω ἀπὸ τὴν **μιλάγια** οἱ πλούσιες ἐφόρουσαν φορέματα ὅπως τῶν Ἑλληνίδων ἀστῶν, οἱ πτωχὲς ἐφόρουσαν μονοκόμματα φουστάνες μὲ ζώνη προσεραμμένῃ στὴ μέση τὴς ὁποῖες ἔλεγαν **ζιπόνες** (ἢ **ζιπόνα**). Τὸ χειμῶνα ἐφόρουσαν μεταξὺ **μιλάγιας** καὶ φορέματος ζακέττας κοντές, συνήθως ἑτοιμες τοῦ ἐμπορίου.

3. **Λιμπαντεδάκι**=ὑποκορ. τῆς λέξεως **λιμπαντές**. Ὁ ὄρος **λιμπαντές** στὴν Κοζάνη σημαίνει μακρὰ ἀχειρίδωτη ζακέττα. Στὴ Ρόδο (πληροφ. Μαρίας Δενδρινοῦ-Ἀλειφοπούλου) εἶδος ζακέττας γυναικείας μᾶλλον κοντῆς. **Libadé** (Ἀργέντη «The costume of Chios»=εἶδος σπένσερ, κοντὴ ζακέττα χωρὶς μπάσσκες). Ὁ ὄρος ἄγνωστος σήμερα στὴν Κρήτη.

γμα πού ἐπιβεβαιώνει ἀνάλογη πληροφορία τῆς ἐκ μητρὸς μάμμης μου ¹.

γ) Ἄπὸ 1830—1900

Μὲ τὴν σύσταση τοῦ Ἑλληνικοῦ Βασιλείου καὶ τὶς ἀλεπάλληλες μετακινήσεις τῶν Κρητῶν στὴν Ἀθήνα, Σμύρνη, Σάμο, Σῦρο ἢ ἀστὴ τῆς Κρήτης ἀκολουθεῖ τὸν Εὐρωπαϊκὸ συρμό, φορεῖ ζουρνάδες ², φοῦστες μὲ φαρμαπαλάδες, μπέρτες, καπέλλα, φτερά καὶ μπουάδες. Καὶ ἡ χωρική σιγὰ σιγὰ κάνει ἓνα βῆμα πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτῆ. Τὸ «προσερραμμένο» τῶν Κεντρικῶν καὶ Ἀνατολικῶν διαμερισμάτων πλουτίζεται μὲ φαρμαπαλάδες καὶ λοξὰ μπιτσαρίσματα καὶ παίρνει τὸ ὄνομα Κατινάκι ἢ στραβοκατινάκι ³. Ὁ πατροπαράδοτος σάκκος λέγεται τώρα καὶ μπόλκα ⁴ καὶ κόβεται ἀπὸ τὶς νέες πολὺ τεχνικά. Στὰ Ἀνώγεια τὰ μπολκάκια, κομψὰ καὶ ἐφαρμοστά, γίνονται ἀπὸ μαῦρο βελουῶδο. Πρὸς τὸ τέλος τοῦ αἰῶνα τὸ χρυσόπλεχτο καὶ

1. Ἡ ἐκ μητρὸς μάμμη μου Βικτωρία Τζανοπούλα - Μιγάδη, γεννημένη γύρω στὰ 1831 στὸν Ἅγιο Μύρωνα Μαλεβυζίου, ἦταν γιὰ μᾶς ζῶσα Ἱστορία, καὶ σπουδαῖος φορεὺς Λαογραφίας. Οἱ πληροφορίες τῆς, ἀναμετάδοση τῶν παντὸς εἶδους ἀκροαμάτων τῶν γερόντων συγγενῶν τῆς, ἐπιβεβαιώνονται ἀπὸ τὶς πληροφορίες τῶν περιηγητῶν τῆς Τουρκοκρατίας, ἐπιβεβαιώνουν μᾶλλον τὶς πληροφορίες τῶν περιηγητῶν αὐτῶν. Μᾶς ἔλεγε λοιπὸν ἡ μάμμη μᾶς πὼς οἱ γυναῖκες ἐμουργιώνοντο γιὰ νὰ πᾶνε σὲ κανένα σπίτι ἀπὸ κεῖ καὶ μεσημέρι, ἢ γιὰ νὰ πᾶνε στὸ χαμάμι. Ἀκόμη μᾶς ἔλεγε πὼς τῆ μικρότερη ἀδελφῆ τῆς μητέρας τῆς, τὸ Σταυρωτάκι, τὴν εἶδε γύρω στὰ 1821 στὸ χαμάμι ἡ ἀδελφῆ τοῦ Ἀρμενίου Ἐπισκόπου τοῦ Μεγαλόκαστου καὶ τὴν ἐπομένη τὴν ἐζήτησε εἰς γάμον γιὰ τὸ γιό τῆς τὸ Σερεπέ (Σεραφεῖμ). Ἐπειδὴ ὁ γαμπρὸς ἦταν Ἀρμένιος καὶ ἡ κοπέλλα ὄρφανὴ καὶ ἀνήλικη, οἱ κηδεμόνες τῆς ἐζήτησαν τὴ γνώμη τοῦ Ἐπισκόπου Μελετίου, ὁ ὁποῖος πρὶν ἀποφανεθῆ ἐζήτησε νὰ τῆ δῇ. Ἐμουργιώσανε λοιπὸν τὴν νέα «γιατὶ ἐκείνους τοὶ καιροὺς, ἦτανε γεννιτσαριὰ καὶ ὄλες οἱ χριστιανὲς ἐμουργιώνουνταν(ε)». Τὴν ἐξεσκεπάσανε γιὰ νὰ τὴν δῇ ὁ Δεσπότης καὶ αἴσαμε νὰ τὴν δῇ ἐγύρισε πέρα τὴν κεφαλὴ ντου, νὰ μὴν τὴν ξαναδῇ καὶ μπῆ σὲ πειρασμὸ ἀπὸ τὰ πολλὰ τζη κάλλη» καὶ τοὺς εἶπε: «Ξαναμουργιώστε τὴ καὶ δόσετέ τὴνε, μὰ Χριστὸ καὶ Παναγία πιστεύει κι' αὐτός, νὰ μὴ μᾶς τὴνὲ πάρουνε οἱ Τοῦρκοι». (Σημειωτέον ὅτι ἓνας νιζάμης τοῦ Κιχιλᾶ ἄρπαξε τὴ μεγαλύτερη ἐγγαμὴ ἀδελφῆ τῆς μάμμης μου, κάτοικον Ἀγ. Μύρωνος, σύζυγον τοῦ Δράκου Μανουρά). Εἰρήσθω ἐν παρόδῳ ὅτι «ἡ θειὰ ἢ Σερεπίνα» (τὸ Σταυρωτάκι), δὲν ἀπέκτησε τέκνα· υἱοθέτησε τὴ μάμμη μου καὶ τῆς ἐκληροδότησε τὸ βενετσιάνικο σπίτι τῆς, πού σήμερα εἶναι τὸ σπίτι μᾶς τῆς ὁδοῦ Ματίου, ὅπου καὶ ἀνάγλυφος ὁ Ἅγιος Μᾶρκος μὲ χρονολογία MDCVII, (1607) περὶ τοῦ ὁποῖου βλέπε ὅσα ἀναγράφονται εἰς σελ. 85-89 τῆς Συμβολῆς μου στὰ Λαογραφικὰ τῆς Κρήτης.

—Τούτης τῆς θειᾶς μου τὸ φγιράδο ζιτόνι κατέθεσα εἰς τὸ Λαογραφικὸ Μουσεῖο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

2. Τὸ γαλλικὸν ἔνδυμα Journade (πληροφ. Καλλιρρόης Τσατσαρωνάκη ἀδελφῆς τοῦ Κρήτης Τιμοθέου Βενέρη). Περὶ ζουρνάδων βλέπε καὶ ὅσα ἐσημειώθησαν εἰς σελ. 64 ὑποσημ. 4 τοῦ τόμου «Ἀνδρική Φορεσιά».

3. Βλέπε καὶ σελ. 12.

4. Βλέπε καὶ σελ. 11 καὶ 39.

ή σάρτζα καθώς και ή κούδα αρχίζουν να υποχωρούν¹. Με τον έρχωμό του Πρίγκηπα και την Αυτόνομία ή επικοινωνία με τὰ άστικά κέντρα είναι εύκολη και στις άρχες του αιώνα μας όλες οι νεώτερες αρχίζουν να ντύνονται (άλλά φορεσιέρα) και μόνο οι γρηές και οι μεσήλικες κρατούν τον σάκκο και κάπου κάπου και τὸ κατινάκι τους, πατροπαράδοτες φορεσιές που ή άρχή τους χάνεται στα βάθη τῶν αιώνων.

Ἐξίζει να ρίξουμε μιὰ ξεχωριστή ματιά στα νυφικά φορέματα που φορέθηκαν όλο τὸ 19ο αἶώνα.

Ἐς δοῦμε πρώτα πῶς ντυνότανε ή Ἄνωγειανή νύφη: Στὸ κούτελο γύρω γύρω έμπαινε ή ζόγια², στην κορφή τῆς κεφαλῆς έμπαινε ή καπαστή³ κι' άπάνω έπεφτε ή χρυσόμπολια ή χρυσόπλεχτο (έξ οὔ και όλη

1. Εἰς τὰ πλεσιόν τῶν άστικῶν κέντρων τῶν Δ. Νομῶν χωριά, φοριέται τώρα ό βελιός ή φατσόλι, σκούφια βελούδινη ή από δαντέλλα, την όποίαν προσέφερε ό γαμπρός μαζί με τὸ νυφικό φόρεμα. (Πληροφορία Ἐμμ. Τσατσαρωνάκι Δημ/λου εκ Γαβαλοχωρίου Ἄποκορώνου). Τέτοια σκούφια συμπληρώνει φορεσιά πλουσίας χωρικής εν τῷ Μουσειῷ Μπενάκη. Ἡ μόδα δέν εκράτησε πολύ. Ἄπόπειρα εισαγωγῆς καπέλλου στην ύπαιθρο έγινε μετά τὸ 1910, όταν εφορέθη στις πόλεις ή καπελλίνα. Τότε και οι χωριατοπούλες τῶν πλεσιόν του Ἡρακλείου χωριῶν (Ἄρχάνες, Κουνάβοι, Σκυλλοί) εφορέσαν καπελλίνες για τὸ θέρος και τὸ τρύγος, αλλά τὰ σκωπτικά χαμόγελα τῶν άνδρῶν ξανάφεραν στη θέση της την άθάνατη μπολίδα που με τόση χάρη ρίχνουν στο κεφάλι την ώρα που θερίζουν, και που δίδει την ευκαιρία στους νεαρούς να τους τραγουδοῦν: «Χαρόνω σ' όντὲν έρχεσαι τοί ράπες φορτωμένη

κι' εἶσαι του ήλιου κόκκινη και του φιλιού γραμμένη»

2. Ζόγια ελέγετο στην Κρήτη επί Βενετοκρατίας ένα στεφάνι χρυσὸ που εδίδετο στους νικητάς του κονταροχτυπήματος. (Ἐρωτ. Α' σσ. 17, 23, 66, 749 κλπ.). Ἐξ αὐτοῦ έμπαινε ζόγια και τὸ στεφάνι (χρυσή άλυσίδα με κρεμαστά χρυσά νομισματα) που έστειλε ό γαμπρός στη νύφη λίγες στιγμές πριν άρχιση να στολιζεται για τὴ στεφάνωση. (Βλέπε και Βλαστοῦ «ἌΟ γάμος εν Κρήτη» και Ἄ. Ἄντωνιάδου «Κρητικῆς»: «ἄδουν και πλέκουν στεφάνην χρυσήν νομισμάτων άρχαίων / ήντινα κόρη μικρά προς την νύμφην εν ώρα θα φέρη» σ. 9 στ. 15). Τὸ β' ήμισυ του περασμένου αἰώνα είτε γιατί ή ζόγια τους φαινόταν βαρειά είτε γιατί τὰ οικονομικά τῶν νέων ήσαν πεσμένα ή ζόγια έγινετο μεταξωτή.

3. Καπαστή ή καπαστής εκ του Βυζαντινοῦ καπάσιν (;): «μη ρίψουν τὸ καπάσιν σου» («Πουολόγος» εν Wagner «Carmina» στ. 276). Ἡ καπαστή ήταν ένα στεφάνι από κοινὸ σχοινί επενδεδυμένο με χρυσὸ σειρήτι, σκελετός δηλ. ανάλογος μ' αὐτὸν που φτιάχνουν οι άνθοπῶλες για να μπήξουν άπάνω τὰ λουλούδια (Μάηδες). Ἡ καπαστή εφορεῖτο στην κορφή τῆς κεφαλῆς και πάνω σ' αὐτήν έρρίχνετο τὸ χρυσόπλεχτο, που εκυμάτιζε ελεύθερα. Ἴσως είναι τὸ γυρί τῶν Βυζαντινῶν. Σὲ πίνακες πρώιμων Ἰταλῶν ζωγράφων παρατηροῦμε τις γυναίκες να φοροῦν καπαστή. Ἐνίοτε μάλιστα και δύο καπαστές. (Εἰκόνες τῶν: Giovanni da Milano (1365) «Ἡ Γέννησις τῆς Παρθένου», Andrea da Firenze «Ἡ θεραπεία του άρρώστου» κλπ. περιέχονται εις «Florentine Painting and Its social Background» by Fred. Autal). Ἄπο τις άρχες του 16ου αι. και οι Ἰταλίδες ρίχνουν ένα άραχνούφαντο πέπλο πάνω στην καπαστή, όπως φαίνεται εις την προσωπογραφίαν τῆς Laura Battiferri Ammanati του Bronzino (1503-1572) την όποία βλέπομε εδῶ.

ή στολή ώνομάστηκε χρυσόπλεχτο). Στο σώμα φορούσαν τὸ ποκάμισο, ὀλομετάξωτο με πλατεῖα μανίκια, τὴ διακοσμητικὴ βράκα, τὸ χρυσοζῆπινο βαροκενημένο με χρυσὸ κορδόνι ἢ σύρμα καὶ τὸ ροῦχο δηλ. τὴν ὀλομετάξωτη ἢ χρυσοῦφαντη φούστα (ὅπως τὰ φελόνια τῶν παπάδων) κόκκινη ἢ μελιτζανιά, πλούσια φούστα με πιέτες ἀγάζωτες. Στὸν ποδόγυρο εἶχε καὶ σειρήτι ἴσαμε δύο δάκτυλα πλάτος, πού ἐλέγετο ρωμανέτα. Στὴ μέση φορούσαν ζώνη μεταξωτή, ὅπου ἐμπηχαν ἓνα ἀσημένιο μαχαιράκι τὸ ἀργυρομπουνιαλάκι ἢ μπασαλάκι, δῶρος τοῦ ἀρχαβωνιαστικοῦ¹. Στὰ πόδια κάλτσες πλεχτὲς δαντελωτές, κατὰ κανόνα ἄσπρες, καὶ παπούτσια σκαφόνια, λουστρινένια, κεντητὰ με τὸν καβρό². Ὁ μπέτης ἦτανε πλάκα στὰ χρυσαφικά. (Ἡ στολή χρυσόπλεχτο δὲν συνοδεύεται ἀπὸ ποδιά).

Γραφικὴ ἦτανε καὶ ἡ συνοδεία τῆς νύφης, οἱ ψικαροῦδες. Με τὶς σάρτζες καὶ τὶς ἀνεμιστὲς κόκκινες μπόλιες τους³ με τὴν ὠραία τους κορμοστασιά καὶ τὸ γλυκὸ τραγοῦδι τους, ἔμοιαζαν με ἀνύμφες» κατεβασμένες ἀπὸ τὴν κορφὴ τοῦ ἀγέραστου Ψηλορείτη μας.

Στὴν **Κεντρικὴ Κρήτη**, φόρεμα μιᾶς νύφης εἶναι τὸ «προσερραμμένο». Φούστα πολὺπτυχη μεταξωτή, κορσὰζ σχιστὸ ἐμπρὸς (κλείνει με κουμπιά). Ντεκολτέ τριγωνικὸ. Μανίκια μακρῶνά, στενά, σχιστὰ στὸ πλάι. Ἄν τὸ φόρεμα εἶναι μονόχρωμο τὸ κορσὰζ κουμπώνει με **κρυφούς κοψάδες** καὶ κεντᾶται με ἀσημένιο σύρμα⁴ καὶ^{4α}. Τὸ φόρεμα συνοδεύει ἓνας μπαχιριές⁵ με

1. Τοῦτο ἐκρέμετο ἀπὸ τρεῖς σειρὲς ἀλυσίδα πού ἐστερεώνετο στὸν ὤμο με χρυσοῦ παραμάνια. Ἐμπήχνετο στὴ μέση. Ἡ προσφορὰ τοῦ δώρου αὐτοῦ εἶχε διπλὴ σημασία: α) πὼς ἡ κόρη ἦταν ὑποχρεωμένη νὰ σκοτώσῃ τὸν αὐθάδη ξένο πού θὰ τολμοῦσε νὰ σηκώσῃ ποσοβλητικὰ τὸ μάτι του πρὸς Ἐκείνην ἢ νὰ τῆς ἀρπάσῃ τὸν πέπλο της κατὰ τὴ διάρκεια τῆς μνηστείας· β) πὼς ὁ μνηστήρας θὰ ἐσκότῳ τὴν κοπέλλα σὲ περιπτώσῃ ἀπιστίας της.

2. Τυπικὸ θέμα γιὰ ὑποδήματα ἐκεντᾶτο ἀπὸ τοὺς γοβατζήδες.

3. «Κι' ἔφθαν' ἐκεῖ συνοδεία... Ἐφερον πέπλους μετάξης με χρῶμα πορφύρας αἰ νέαι / κι' ἄπαντες ἄσματα ἤδον ὑνοῦντες συζύγων τὴν πίστιν / ὄλβιον ἔρωτος τέλος καὶ γῆρας λευκαῖνον τὰς τρίχας». (Ἀντωνιάδου ἐνθ. ἀνωτ.).

4. Ἡ συγγενὴς μου Μαρία Ζαχαριουδάκι ἀπὸ τὸ Ἀλάγι Πεδιάδος, με πληροφορεῖ πὼς «ἔχει ἀκουστὰ τὴ λαλᾶς τὴ πὼς τὸ κέντισμα τῆς μπουστῶσᾶς ἐνοῦς ριστανιοῦ, τὸ λυώσανε στὰ κάρβουνα κι' ἐβγάλαν ἓνα βᾶλο ἀσήμι καὶ τὸ δῶκανε τοῦ κουγιουμουτζή κι' ἤραμε διὸ ἀντίστοιχα ρολόγια με τὰ καπάνια ντας».

4α. Οἱ μετρίαις οικονομικῆς ἀντοχῆς τὰ ἐκεντοῦσαν με τεχρίλια (μεταξωτὰ κορδονέττα).

5. Ἡ λέξις, ὅπως εἶδαμε κι' ἄλλοῦ εἶναι τουρκικὴ. Παρ' ὅλο πού οἱ τουρκοκρήτες δὲ μιλοῦσαν τουρκικά, ὑπεισῆλθαν καὶ λέξεις τουρκικῆς στὴν Κρητικὴ διάλεκτο, πολλὰ ἀπὸ τὶς ὁποῖες κυκλοφοροῦν μέχρι σήμερα. Στὴν Κεντρικὴ Κρήτη, ὁ ὄρος μπαχιριές ἐσήμαινε ζιπὸνι, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν Κρητῶν, ὅπου ὁ ὄρος ἐχαρακτήριζε τὴ σαλταμάρια. Κατὰ πληροφορίαν τῆς μακαριτίδος Ἀποστολοδημήτραϊνας, γηραιοτάτης χωρικής ἀπὸ τὸ χωρίον Κράσι, μπαχιριές ἐλέγετο τὸ ἀγναϊκίστικο μεῖτάνι καὶ ἦτονε μπλάβο με μαῦρο κέντισμα, τὸ λέγανε ὅμως μερικὲς καὶ κοντόχι καὶ ζιπὸνι ὅπως ἐκάτεχεν ἡ κάθαμάα».

σχιστά στο πλάι μανίκια, από λεπτή τσόχα ή και φέλπα (χρώματα μελιτζανί, λαδί, μπλάβο, καφεδί) που είναι κι' αὐτὸς βαροκεντημένος¹.

Στὴν Κρητῶ οἱ νύφες φοροῦν τὴν αἰώνια κούδα τους πού μένει ἀναλλοίωτη.

Μὰ καὶ ἡ **Σφρακιανὴ νύφη** ἦτανε χαρὰ τῶν ματιῶν. Τὸ Δημοτικὸ τραγούδι τὴν ἀπαθανάτισε κι' ἀξίζει νὰ τὸ μεταφέρουμε ἐδῶ, παρμένο ἀπὸ Κρητικὸ Περιοδικό².

‘Ο Γάμος τσ’ ἀρφανούλας

Θωρεῖτ' ἐκεῖνη τὴν κορφή τὴν πλειὰ ψηλὴ πού τσ' ἄλλες;
ἐκεῖνὰ πὸ πίσω κάνουνε μιᾶς ἀρφανούλας γάμο
χίλιοι βαστοῦν τὴν κούδα τζη τρακόσοι τὴν ποδιά τζη

.....
Μέσα στὰ ὀλομετάξωτα καὶ τ' ἀκριβὰ **κοντόχια**
κοντόχια χρυσοκέντητα ἀσημοπλουμισμένα
καὶ στολισμένα μὲ πολλὰ σπυριὰ μαργαριτάρια.
Φορεῖ **καλίκια** κεντητὰ καὶ μ' ἀσημένιες πρόκες.
Ἔχει πλεξοῦδες μιὰν ὄργιὰ στσι πλάτες ξαπλωμένες
στὴν τορνευτὴ τὴ μέση της εἰς τὴ βεργένια μέση
φορεῖ **ποδιά** ὀλόχρυση λουλουδοπλουμισμένη
κεντίσματα, ξομπλιάσματα, ὄλο μαργαριτάρια
ὄλο μὲ διαμαντόπετρες μπιλούρια καὶ ζαφείρια.
Καὶ εἰς τὸν ἄσπρο τζη λαιμὸ τὴν κατοικιὰ τοῦ ἡλίου
εἰς **ἀλυσίδες** κρέμονται ἀγιοκωσταντινάτα
γορριαναλίκια, μανταλιὰ, λογιῶ λογιῶ καρφίτσες
κι' εἰς τὰ λευκὰ τζη δάκτυλα τὰ μακροκοντυλάτα
τὰ **δαχτυλίδια** πατωσὲς ὀλομαλαματένια
φορεῖ μὲ πέτρες ἀκριβὲς πού δὲν ὑπάρχουν ἄλλες³...

Τὸ τραγούδι τᾶπε ὄλα. Τί νὰ προσθέσωμε μεῖς;

1. Τίς πληροφορίες μας ἐνισχύουν παρόμοια φορέματα (νεώτερα) ἀποθησαυρισμένα εἰς τὸ Μ.Κ.Τ.Α. Νυφικὸ «προσερραμμένον» ἐξ Ἁγίων Δέκα Καινουρίου μὲ πλούσα φούστα, προσερραμμένη σὲ μοῦστο στενό, σχιστὸ ἐμπρὸς (κλείνει μὲ 3 κουμπιά). Τὰ μανίκια μακρὰ ἔχουν σχίσιμο στὸ πλάι. Δεξιά ἔχει τσέπη γιὰ ρολογάκι. Ὁ τσόχινος μπαχιρὲς πού τὸ συνοδεύει χρώματος καστανοῦ καὶ μανίκια σχιστὰ στὸ πλάι. Ὅλες οἱ ραφὲς του καλύπτονται ἀπὸ ἐλικοειδεῖς βλαστούς. Ὁ γιαικᾶς κεντημένος μὲ σχέδιον «ρόδακες».

2. Κρητ. Ἀστὴρ 1—2 σελ. 277.

3. Εἰς ἰδιαιτέρον κεφάλαιον ἢ μελέτῃ τῶν κοσμημάτων.

ΤΑ ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΑ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑΣ ΦΟΡΕΣΙΑΣ

Τὰ συμπληρώματα τῆς γυναικείας φορεσιᾶς, χτένισμα καὶ κάλυμμα τῆς κεφαλῆς, καλίκωση καὶ κοσμήματα, ἀξίζει νὰ μελετηθοῦν ξεχωριστά, γιατί προσδίδανε ξεχωριστὴ ὁμορφιά καὶ γιατί ξεχωριστὴ φροντίδα καταβάλλανε οἱ γυναῖκες γιὰ τὸ σκοπὸ τοῦτο.

«**Στόλισε καὶ τὸν κούτσουρα νὰ δῆς τὴν ὁμορφιά ντου**» λένε σήμερα οἱ γυναῖκες τῆς Κρήτης καὶ στόλισμα δὲ θεωροῦν μόνο ἓνα ὁμορφοφόρεμα. «Κεφαλή καὶ ποδάργια ἅμα εἶναι καλοκαταστεμένα, εἶναι ὅλη ἡ γυναῖκα καλοκαταστεμένη». Καὶ δὲν ἔχουν ἄδικο...

α) Τῆς κεφαλῆς τὸ χτένισμα καὶ τὸ κάλυμμα

Ἐξωρα ἀπὸ τὸ ντύσιμο, ἡ Κρητικοπούλα ἐπρόσχε πολὺ τὸ χτένισμα καὶ τὴν κεφαλοδεσά της. Οἱ νέες εἶχαν ἀπλωμένα τὰ μαλλιά στὴν πλάτη ἐλεύθερα γιὰ τὶς γιορτινὲς μέρες ἢ σὲ μακρυνὲς πλεξοῦδες γιὰ καθημερινὲς καὶ σκόλες. Στριμένες πλεξοῦδες ὅπως οἱ Βυζαντινὲς¹, ἀργότερα δὲ πλεγμένες ὅπως καὶ σήμερα. Μὰ καὶ στεφάνι τὶς γύριζαν στὴν κεφαλή. Συναγωνίζονταν ποιά θάχῃ τὶς μακρύτερες καὶ παχύτερες πλεξοῦδες. Γιαυτὸ κι' ἐπεριποιούνταν τὰ μαλλιά τους, τὰ ἔλουζαν μὲ ἄλουσά ὅπως καὶ σήμερα, τὰ

1. Βλέπε εἰκόνα ἐκ Schloumberger «Un Empereur» σελ. 365 «Tissu Historié» 10ου αἰ. (Οἱ δύο νέες ποὺ εἶναι ἐκατέρωθεν τοῦ βασιλέως ἔχουν μακρυνὲς στριμμένες πλεξοῦδες, ὅπως π.χ. οἱ κοῦκλες τοῦ πλεξίματος ποὺ ἀγοράζομε σήμερα ἀπὸ τὸ ἐμπόριο). Γυναικεῖες μορφὲς τοῦ πίνακος 10 τοῦ Γκερόλα (ἔτους 1328) ἔχουν στριμμένες πλεξοῦδες. Πλεξοῦδες εἶχε καὶ ἡ Ἀρετούσα (Ἐρωτ. «100 ἀθάνατα ἔργα» Δ' στ. 468: «τυλίσσει τσι πλεξοῦδες τση κρατῶντας τὸ μαχαίρι». «Πλεξοῦδες μιὰ ὄργια στὴν πλάτη ξαπλωμένες» εἶχε καὶ ἡ ἀρφανούλα νύφη («Κρητ. ἀστὴρ» 1-2 σ. 229 κ. ἑ.) Μακρυνὲς πλεξοῦδες εἶχαν καὶ οἱ Σφακιανὲς ἀρχόντισσες (Τραγοῦδι τοῦ Δασκαλογιάννη στ. 909, ἐν Βαρδίδῃ «Κρητικαὶ Ρίμαιν»).

ἀλειφαν με δαφνόλαδο¹ και με βότανα^{1α} και πιθανόν να ἔλεγαν και γη-
θειές² και^{2α}. Φαίνεται ὅμως πὼς εἶχαν προτίμηση στὰ ξαθὰ μαλλιά κι'
ὄσες δὲν ἦσαν ξανθές τὰ «ἐξαφορίζαν»³. Ἐχώριζαν τὰ μαλλιά στὴ μέση
(ντρέτη χωρίστρα)^{3α} ὑστερώτερα δὲ ἐπινοήσανε και τὴ στραβὴ χωρίστρα⁴.
Ἐπὶ Βενετοκρατίας οἱ νέες ἀστὲς ἔκοβαν μαλλιά γύρω ἀπὸ τὸ μέτωπο και

1. Μεγάλῃ χρῆση τοῦ δαφνόλαδου γίνεται και σήμερα ἀπὸ τις μελαχρινές. (Οἱ
ξανθές δὲν τὸ μεταχειρίζονται γιατί σκουραίνει τὰ μαλλιά). Βράζουν σὲ λάδι δαφνο-
κούκουδα κοπανισμένα, τὰ στραγγίζουν και ἀλείφουν τις ρίζες τῶν μαλλιῶν. Οἱ ξαν-
θές τὰ συντηροῦν με χυλὸ βρασμένου ἀχύρου, ἢ με μαντιλίδες.

1α. Οἱ ἀνεράιδες ξέρουν τὸ καλύτερο βότανο γιὰ νὰ κάνουν οἱ κοπέλλες καλὰ μαλ-
λιά, μὰ ἀπὸ τὴ ζήλεια τους δὲν τὸ φανερώσανε ὀλάκερο. Εἶπανε μόνο: «νὰ κατέχαν οἱ
κοπέλλες πὼς τὰ κάνουν τὰ μαλλιά: Ἄντωνάϊδα και λουλάκι κι' ἄλλον ἕνα χορταράκι».
Γιαυτὸ κι' οἱ κοπέλλες κάνουν «ὅ,τι τὼς ἀρμηγεύγ' ἡ μάνα ντως». Βράζουν **καλάθρωπο**
ἢ συρνάμενη με τὸ λάδι κι' ἀλείφουνε τὴν κεφαλή, ἢ τρῶνε **μουχλιασμένο ψωμί** «ἀπού
'ναι τὸ καλύτερο **βοτάνι**». Μερικὲς «λούγουνται και τοῦ ὄφη τὸ ποκάμισο». Βράζουν
δηλ. τὸ ποκάμισο τοῦ ὄφη και λούγουνται με τὸ ζουμί. Στὰ παιδικὰ μου χρόνια ἐτρι-
γύριζε στὸ σκολεῖό μας μιὰ γυναῖκα ποὺ εἶχε στὸ κεφάλι ἕνα τεράστιο ὄγκο μαλλιῶν,
τὰ ὅποια περιώριζε μέσα σ' ἕνα σακκούλι. Θᾶχε ὕψος ἴσαμε μισὸ μέτρο και ἔμοιαζε
σὰ μπαμπούλας και ὅταν τὴ βλέπαμε τρέχαμε νὰ κρυφτοῦμε. Γι' αὐτὴν ἔλέγανε τὰ
παιδιὰ ποὺ κάθονταν στὴ γειτονιά της ὅτι «λούστηκε τοῦ ὄφη τὸ ποκάμισο, και πλη-
θύνανε τосονὰ πολὺ τὰ μαλλιά τζη, μὰ δὲν τὰ πλέκει ὅμως γιατί θὰ γυρίσουνε τὴ νύ-
χτα τὰ κουρλιά και θὰ τυλιχτοῦνε στὸ λαιμό τζη νὰ τὴν πνίξουνε». Τὸ βέβαιο εἶναι
πὼς δὲν ἦταν δυνατόν νὰ **ξετσαπωθοῦνε** και νὰ πλεχτοῦνε τόσα μαλλιά.

—Μαλλοβότανο ἐχρησιμοποιοῦσαν οἱ γυναῖκες στὰ Δωδεκάνησα, τὸ ὅποιο ἴσως,
δὲν ἤξεραν ὅλες: «Κι' ἐγὼ τὸ μαλλοβότανο ἐσένα θὰ τὸ δώσω / νὰ κάμης πῆχες τὰ
μαλλιά και πικὰ καλὰ 'πὸ κείνης». (Βλέπε R. M. Dawkins «Τραγοῦδια τῶν Δωδε-
κάνησων» ἐν Λαογραφίᾳ τόμ. II' τ. AB σελ. 82 No 30 στ. 26-27).

2. Οἱ μητέρες ἀφοῦ πλέξουν τις πλεξοῦδες τῶν κοριτσιῶν τους, τις τραβοῦν πρὸς
τὰ κάτω και λένε: «πάνω κουρλιά κάτω κοπελλιά: νὰ παχύνης, νὰ ψηλώσης και τὴν
τρίχα σου ν' ἀλλάξης, σὰν τ' ἀτζὰ τσῆ πεθερᾶς σου νὰ χοντρύνουν τὰ κουρλιά σου».

2α. Ἡ γιαγιά μου μᾶς ἔλεγε πὼς στὸν κειρὸ της οἱ ἀνύπαντρες (ἀστὲς) ἐπλέκανε
πολλὲς πλεξοῦδες τὰ μαλλιά τους και κατόπιν τις χώριζαν δὲ δύο μέρη και τις ξανά-
πλεκαν μετὰξὺ τους σχηματίζοντας δύο χοντρές πλεξοῦδες τις ὁποῖες ὄφηναν ριχτές
στὴν πλάτη. Ἐπειδὴ τὰ μαλλιά τὰ δικὰ τους δὲν ἐπαρκοῦσαν γιὰ τὸ χτένισμα αὐτὸ
«ἐκάνανε μάτση», δηλ. παραχώνανε και ξένα μαλλιά ἢ και ξένες πλεξοῦδες ὀλόκληρες
τις ὁποῖες τοὺς ἐπρομήθευαν οἱ **κουσκουσοῦρες** τοῦ Κάστρου (κάτι γραῖδια ποὺ ἔκα-
ναν τις ἐμπόρισσες και ἔμπαιναν σ' ὅλα τὰ σπῖτια, ρωμαϊκα και τούρκικα, κι' ἐκάνανε
και τις προξενιές και ξέρανε «τὸ μπαντεσινὲ τσῆ χώρας» (ὅλα τὰ κουτσομπολιά).

3. Βλέπε «Γύπαρης» (ἐν Ἄλεξιῦ «Κρητ. Ἀνθολογία» σελ. 116 στίχ. 3: «και ζα-
φορίζου τὰ μαλλιά . . .»). Πιθανῶς νὰ ἔλουζαν με χυμὸ ἀπὸ ἀφέψημα κρόκκου (ζα-
φορᾶς) ἢ στιγματῶν κρόκκου.

3α. Καθὼς ἔκαναν και οἱ βυζαντινές. (Βλ. Κουκουλὲ Β. Β. και Π. τόμ. Δ' σ. 364).

4. Βλέπε τὸ ποίημα «ἢ ἀρφανούλα νύφη»: «σὰ φθιάξῃ τὰ φορέματα και τὴ στραβὴ
χωρίστρα . . .» («Κρητ. ἀστῆρ» 1-2 σελ. 229 κ. ἐπ.).

τὰ ἐκατσάρωσαν¹. Τὰ «εἶχαν δαχτυλιδωμένα» καὶ τὰ ἔστρωναν συμμετρικὰ στὸ μέτωπο. Τὰ «εἶχαν μὲ τέχνη σοθεμένα»² καὶ^{2α}. Μὰ καὶ κρεμαστὰ τὰ ἄφηναν στὸ μέτωπο τὰ κατσαρά τους. (Ἐπὶ Τουρκοκρατίας τὰ εἶπανε αὐτὰ τὰ κατσαρά κιουκιούλια)³. Ἐπὶ Βενετοκρατίας ἔκοβαν στὸ μέτωπο ἀπάνω, κυρίως οἱ ἀνύπαντρες, τὸ **φλόκο**, ἓνα μόνο πλόκαμο, μιὰ μπούκλα κρεμαστή⁴. Πάνω στὸ φλόκο ἐτοποθετοῦσαν ἓνα μικρὸ κόσμημα μὲ πολύτιμο λίθο, ποῦ κι' αὐτὸ ὠνομάστηκε φλόκος, ὅταν, ἀφοῦ πέρασε ἡ μόδα τοῦ κομμένου βοστρύχου, ἐφορεῖτο μόνο του ἀπάνω στὸ μέτωπο, στηριγμένο σ' ἓνα ἔλαφρὸ διάδημα ἢ μιὰ λεπτὴ ἀλυσίδα^{4α}. Ἐκοβαν ὁμοίως καὶ μαλλιά καὶ τὰ ἄφηναν νὰ κρέμονται ἀπὸ τοὺς κροτάφους ὅπως ἔκαναν καὶ οἱ Βυζαντινὲς καὶ οἱ Βενετσιάνες, ὅπως κάμαμε κι' ἐμεῖς πρὶν κόψουμε τὰ μαλλιά μας

1. Κατάλοιπον ἴσως συνηθείας ἀσέμων βυζαντινῶν γυναικῶν οἱ ὁποῖες «νομάδας πλοκάμων ἐκ κορυφῆς εἶον κατὰ μετώπου πλανᾶσθαι» (Κουκουλέ Β.Β. καὶ Π. τόμ. Β, Π σελ. 126 ὑποσ. 3). (Οἱ μόδες, τὰ καλλυντικὰ καὶ τὰ χτενίσματα υἱοθετοῦνται καὶ ἀπὸ τίς γυναικίαι τοῦ καλοῦ κόσμου γιὰ λόγους κοκεταρίας).

2. Βλέπε «Γύπαρης» ἐν Ἄλεξίου σελ. 115 «... καὶ δαχτυλιδωμένα / τὰ κάνουν καὶ ἀπομένουσι μὲ τέχνη σοθεμένα / τριγύρω τοῦ κουτέλου τως».

2α. Βλέπε εἰκόνα «Ἡ Κρητικιά» τοῦ Γκρέκο.

3. Ἡ λέξις ἐκ τῆς τουρκικῆς κεκλή=τὰ ἐπὶ τοῦ μετώπου κατσαρά. (Πληρ. Ἐλισ. Χρηστοφίδου). Ἡ ἔχουσα κιουκιούλια ἐλέγετο κιουκιουλιάτη. Ἡ λέξις καὶ στὸ Δημοτικὸ τραγοῦδι τῆς Κρήτης αὐτοῦ παραγοῦ τὰ παζάργια» («... τῆ δεύτερη, τὴν ἑμορφη, τὴν ξαθοκιουκιουλιάτη / ἐκεῖνη νὰ τὴ φίλησα μέσα στὸ μουτουπάκι». (Τὸ τραγοῦδι κατέγραψα ἀπὸ τὸ Ἀννάκι τὴν Ἀποστολοδημήτριανα ἀπὸ τὸ χωρίον Κράσι ἢ ὁποῖα ἀπέθανε πρὸ χρόνων εἰς ἡλικίαν 120 ἐτῶν). Ἡ λέξις κιουκιούλια πλανᾶται ἀκόμη στὴ γλώσσα τοῦ λαοῦ.

4. Φλόκος ἐκ τοῦ πλόκος=πλόκαμος (Ἰταλ. fiocco=θύσανος, φούντα, τολύπη). Ἡ μόδα τοῦ φλόκου (μιὰ κρεμαστὴ στὸ μέτωπο μπούκλα) ἐμφανίστηκε στὸ Ἡράκλειο γύρω στὰ 1918. Ἡ μεγαλύτερη ἀδελφὴ μου ἔκοψε τέτοια μπούκλα καὶ ἡ θειά μας ἡ Νιονιδάκινα ἐξ Ἁγίου Μύρωνος ὅταν τὴν εἶδε εἶπε: ἀεξαναγιάγυρε ὁ φλόκος;» (Ἡ θειά ἦταν πολὺ ἡλικιωμένη) γιὰ νὰ ξέρη τὸ φλόκο θὰ πῆ ὅτι τὸν ἤξερε εἴτε γιατί εἶχε ἀκούσει περὶ φλόκου ἢ τὸ καὶ πιθανώτερο εἶχε κόψει φλόκο κι' ἐκεῖνη κατὰ τὴ νεότητά της. Σήμεραρον φλόκος, κατὰ πληροφορίαν Κυρίλλου Χουρδάκι Ἡγουμενοῦ Ἱερᾶς Μονῆς Ἀγκαράθου, σημαίνει τὰ κρόσσια τῆς ζώνης. Εἰς πολλὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος ἀκούεται ἡ λέξις φλοκάτη (ἐπὶ κουβέρτας ποῦ ἔχει μακρυὰ σκουλιά—ἡ πλοκατὴ τῶν Βυζαντινῶν). Ἐπιστημονικῶς λέγεται φλόκος ὁ ἀνθοφόρος θύρσος τοῦ φυτοῦ **νάρθηξ** (ἐν Κρητ. ἄρτυκας), πιθανῶς διὰ τὸ σχῆμα.

— Μαλλιά ἔκοψαν οἱ νέες κυρίες καὶ οἱ δεσποινίδες τοῦ Ἡρακλείου καὶ τὰ ἄφηναν νὰ πέφτουν ἀκατσάρωτα πάνω στὸ μέτωπο (**ἀφέλειες**) γύρω στὰ 1915. Τότε ἐκυκλοφόρησε ἡ μαντινάδα: δύο καὶ δύο τέσσερα πέντε καὶ πέντε δέκα / κι' ὅποια δὲν κόψ' ἀφέλειες δὲν εἶναι μπλεῖο γυναικίαν, ποῦ δηκτικώτατα ἐψιθυρίζετο ἀπὸ τοὺς τζαγκαρῆδες τῆς Πλαθειᾶς Στράτας σὺν διερχόμενες κομψενόμενες κοπέλλες.

4α. Τοῦτο τὸ φλόκο ἔνοσεῖ καὶ ὁ Γεωργηλᾶς στὸ «θανατικὸν τῆς Ρόδου» (Wagner Carmina) στίχ. 132: «ὁ φλόκος εἰς τὸ κούτελον ὁ λιθοκαμωμένος».

(γύρω στὰ 1922). Τὰ ἐκατσάρωναν ὅπωςδὴποτε ὅμως κι' ἐμεῖς. Ἐπὶ Τουρκοκρατίας εἶπανε **ζουλφαργιά** τὰ μπουκλάκια ¹.

Ἔσως «ἐπλεξουδιάζονταν», ἐπλεκαν τὶς πλεξοῦδες παρεμβάλλοντας κορδέλλες ἢ γαϊτάνι μεταξωτὸ ἢ χρυσό, στὸ ὁποῖον οἱ εὐπορώτερες περνούσαν σπυριά μαργαριτάρια ² ἢ χρυσὰ νομίσματα, οἱ δὲ ἄλλες χαντρίτσες χρωματιστὲς (κυρίως μπλάβες γιὰ τὸ μάτι) ἢ χοχλίδια τῆς θάλασσας «γιὰ νὰ πληθύνουν τὰ μαλλιά ὡσὰν τὸν ἄμμο τῆς θάλασσας».

Σήμερα πού τὰ μαργαριτάρια καὶ τὰ χρυσᾶ γαϊτάνια χαθῆκανε καὶ πού ἡ περμανάντ ἔφτασε ἴσαμε τὸ τελευταῖο **μετοχάκι**, μόνο ἡ **Μοῖρα** τῶν κοριτσιῶν «**λούγεται, χτενίζεται χρυσὸ γαϊτάνι πλέκεται**» ³. Εὐνόητο πὼς γιὰ τὸ χτενίσμα εἶχαν τὰ χτένια, πού κι' αὐτὰ θὰ συμβαδίζανε μὲ τὴν οἰκονομικὴ ἀντοχή τῶν πλουσιῶν τὰ χτένια θὰ ἦταν ἀπὸ πολυτίμητα ὑλικά, ὅπως ἄλλως τε καὶ τῶν Βυζαντινῶν ἀρχοντισσῶν πού εἶχαν :

«χτένια ἔμορφα πολλά, τὰ δέναν μὲ χρυσάφι ἀκόμη μὲ ἀσήμιον, σμαραγδοπλουμισμένα» ⁴.

Διόλου ἀπίθανο νὰ εἶχαν καὶ **παρατηρήματα** γιὰ τὰ μαλλιά τους, ὅπως ἔχομε καὶ σήμερα : νὰ ἀπόφευγαν νὰ χτενιστοῦν τὴν Τρίτη («τὴν τρίτη τρίχα μὴ ραῆ»), νὰ ἔκοβαν τὶς **ἀκρομαλλίδες** τους κάθε νηὸ φεγγάρι, νὰ ἄφηναν τὰ μαλλιά τους νὰ βραχοῦν τὰ **πρωτοβρέξα**, νὰ φυλάσσανε τ' ἀποχτενίδια τους ἢ νὰ τὰ πετοῦσανε στὸν **ἀναγκαῖο**, γιὰ νὰ μὴ τοὺς τὰ κλέψη κανεὶς καὶ τοὺς κάμη μάγια. Ἴσως παρατηροῦσανε ἀν ξέφευγε καμμιὰ τρίχα ἀπὸ τ' αὐτιά κοντά, πού προμήνυε προξενειά... Λίγα εἶναι τὰ παρατηρήματα κι' οἱ ἀθῶες μαγικὲς πράξεις τῶν περασμένων αἰῶνων πού κι' ἐμεῖς ἀπὸ παράδοση ἔχομε σήμερα;

Ἡ **κεφαλοδεσά** τῆς Κρητικῆς ποικίλλει στὸ πέρασμα τῶν αἰῶνων.

Στὶς παλαιότερες τοιχογραφίες Γκερόλα (1328) βλέπομε τὶς γυναῖκες νὰ φοροῦν τὸ βυζαντινὸν τυμπάνιον (τυρμπάν) μὲ ριγμένη τὴν ἄκρη του

1. Παραφθορὰ τῆς τουρκικῆς λέξεως ζιλίφ (= μπουκλάκια τῶν κροτάφων). Ζουλφαρι λένε σήμερα τὸ γλυκὸ τοῦ κουταλιοῦ πού γίνεται ἀπὸ στρουφιγμένο φλοῖδ νερατζιοῦ, διὰ τὸ σχῆμα. Ὁμοίως λέγεται ζουλφαρι τὸ καλλωπιστικὸ φυτὸ φασιόλος τοῦ Καράκαλα (σαλίγκαρως) διὰ τὸ σχῆμα τοῦ ἄνθους.

2. Βλέπε καὶ Γεωργηλά «τὸ θανατικὸν τῆς Ρόδου» στίχ. 112: «καὶ ὅσα πλεξουδιάζονταν μὲ τὸ μαργαριτάρια». Ἡ συνήθεια νὰ πλέκουν χάντρες στὰ μαλλιά διατηρήθηκε ἴσαμε περίπου τὰ 1910.

3. Γηθειὰ τοῦ Γενάρη καθ' ἣν οἱ κοπέλλες ἐπικαλοῦνται τὴ Μοῖρα τους. (Βλέπε καὶ Ε. Κ. Φραγκάκι «Συμβολὴ στὰ Λαογραφικὰ τῆς Κρήτης» σελ. 14.

4. Βλέπε «Διήγ. Παιδιόφρ. τετρ. ζῶων» ἐν Wagner Carmina στίχ. 925.

στην ώμοπλάτη, σέ νεώτερες δέ τυρμπάν μεγάλο και χρυσοποίκιλτο ¹. Μα και άπλές σκούφιες φοροϋν και καπελλάκια πλά. 'Ακόμη βλέπομε σέ τοιχογραφία Γκερόλα κάποια γυναικία νά φορῆ τυρμπάν (αϋτή τήν έποχή τὸ λέει φατσολέτο ἢ φατσόλι), ἀλλὰ ταυτόχρονα ἔχει περιορίσει τὰ ώραία της μαλλιά μέσα σέ **δίχτυ**. Τοϋτο, κατάλοιπον Βυζαντινῆς συνηθείας ², μποροϋσε νά φορεθῆ και μόνο του, **χωρίς νά συνοδεϋεται** ἀπὸ τυρμπάν ³.

Τὸ δίχτυ, καθὼς μᾶς λέει ὁ Γεωργηλάς, ἦταν πεποικιλιμένο με μαργαριτάρια ἢ και χρυσές πούλιες ⁴. Συνήθως ἦτανε ἄσπρο με κόκκινες γραμμές ἢ και κόμπους για τίς φτωχότερες.

Με τήν πάροδο τοϋ χρόνου, τὰ τυρμπάν και τὰ φιλε ἐγκαταλείφτηκαν. Τὸ φατσόλι παύει νά φοριέται γυριστὸ στὸ κεφάλι και φοριέται ριχτὸ ⁵, ὀνομάζεται **σκέπη** ⁶, **μπόλια**, **βέλο**, **μαγνιά**, **μαντήλι** δὲ ἂν εἶναι τετράγωνο.

Σημασία δὲν ἔχει μόνο ἡ λεπτεπίλεπτη ὕφανση τῆς σκέπης, μα και ὁ τρόπος ριξίματος. 'Η γυναικία ὅποιασδήποτε κοινωνικῆς τάξεως ρίχνει με γοϋστο τῆ σκέπη πάνω στὸ κεφάλι της «για νά τήν πιάνη» ⁷.

Εἶναι ώραία ἡ εἰκόνα ποϋ μᾶς δίδει ὁ ποιητής στὸ «Συναξάριο τῶν εὐγενικῶν γυναικῶν». 'Εμαζεϋοντο, λέει, πολλές μαζί, ὅταν ἐπρόκειτο νά πᾶνε κάπου και ἐστολιζοντο βοηθῶντας ἡ μιὰ τήν ἄλλη, γνωμοδοτῶντας

1. Πρὸς ζημίαν τοϋ χτενίσματος τὸ ὅποιον δὲν φαίνεται.

2. Βλέπε εἰκόνα Νο 29.

3. Βλέπε εἰκόνα Νο 39.

4. Βλέπε 'Εμμ. Γεωργηλά «Τὸ θανατικὸν τῆς Ρόδου» στίχ. 112 «καὶ σκούφιαν ἄλλες δικτυωτῆν με τὸ πολὺν λογάριν» και εἰκόνα ἐνταϋθα τῆς Βεατρίκης τοϋ 'Εστε.

5. 'Ο τρόπος ριξίματος τῆς σκέπης φαίνεται στήν εἰκόνα τῆς Λάουρα Μπατιφέρι ἐνταϋθα.

6. Τῆ λέξη σκέπη συναντοϋμε και στὸν Πουολόγο (Wagner Carmina στίχ. 328) «ἐκ τήν πτωχιάν τήν ἔχετε φορεῖς και μαύρην σκέπην». Τῆ λέξη μπόλια συναντοϋμε σέ διάφορα λεξικά, με τήν ἔννοια πάντοτε τῆς καλύπτρας. Τῆ λέξη ἐπίσης συναντοϋμε και στὸ Φορτουνατο πρ. Ε' «μα τοϋτοι ποιὸς ποκάμισα μᾶς δίδει ποιὸς φιστάνι / ποιὸς μπόλια, ποιὸς ἄλλος ποδιά...».

'Η λέξις μαγνιά και στὸν 'Ερωτόκριτο (110 'Αθάν. ἔργα στίχ. Β 576) «και με μαγνιά τὰ μάτια τῆ κι' ἀράχνη τὰ κουκλώνει». 'Ωραῖο μαντήλι γυροπλεγμένο φορεῖ ἡ Κρητικιά τοϋ Γκρέκο.

7. 'Η φράσις ἀκούεται και σήμερα, ἀλλὰ λέγεται ειρωνικῶς: «μωρὲ πῶς σὲ πχιάνε!!!» ὅταν κάποιος ἢ κάποια φορεῖ κάτι ποϋ εἶναι παρὰ πάνω ἀπ' ὅ,τι ἀρμόζει στήν κοινωνικῆ του θέση ἢ στήν ἡλικία του.

κιόλας. Φυσικά ἡ κάθε μιὰ κατέληγε νὰ φορέσῃ τὴ σκέπη της, σύμφωνα μὲ τὴ γνώμη τῆς πλειοψηφίας¹.

Φαντάζομαι πὼς ἡ σκέπη θὰ τοὺς πήγαινε ὁμορφα καὶ θὰ σκίαζε τὰ φτεινά τους μάτια, γιὰτὶ καὶ στοὺς περιηγητὰς ἔκαμε ἐντύπωση καὶ γράφουν: «Τῶν γυναικῶν τὰ καλύμματα τῆς κεφαλῆς εἶναι ριγμένα σὰν πέπλος, πού πέφτει μὲ ἀρκετὴ χάρη στοὺς ὤμους των» (Τουρνεφόρ).

Ὁ Χουρμούζης Βυζάντιος γράφει καὶ τὸν τρόπο πού ἐφορεῖτο ἡ μπόλια στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰῶνα: «Ἡ μία ἄκρη—λέει—κρέμεται ὀπισθεν καὶ φθάνει ἕως τὰς κνήμας, ἡ δὲ ἄλλη διὰ τῶν μαστῶν τίθεται ὑπὸ τὴν ἀριστερὰν μασχάλην».

Ἡ καλύπτρα μποροῦσε νὰ εἶναι καὶ χρωματιστή. «Τζεμπέρι πράσινο

1. Βλέπε Ἀωνόμου ἀπὸ Συναξάριον τῶν εὐγενικῶν γυναικῶν «ἐν Κρητ. Ἀνθολογία» (Ἀλεξίου) σελ. 35:

«... κι' ὅταν θέλουν νὰ εὐτειαστοῦσι
 ἤγουν διὰ νὰ στολιστοῦσι
 πιάνουν πρῶτα καὶ θεωροῦσι
 τὸν καθρέφτην ἂν πλανοῦσι
 καὶ θεωρῶντα το τὸν πτυοῦσι*
 Καὶ ἄλλιῶς θέλουν νὰ εὐτειαστοῦσι.
 Τότε εἰς τὸ κεφάλι βάνει
 σκέπη ὠδιὰ νὰ τὴν πιάνει
 κ' ἔναι μία, ὅπου τὲς φτειάνει.

.....
 Κι' ἄλλη λέγει ὅτι «ἐβγάλε το»
 ὅτι ὁμοιάζει ὡσὰν κοπέλλι
 Τότε προπηδᾷ καὶ ἄλλη
 καὶ στοχάζεται τὴν πάλι
 στὸ κορμὶν κ' εἰς τὸ κεφάλι.
 λέγει, μάλλιον μὴν τὸ ἐβγάλη
 ὅτι πιάνει τὴν στὰ κάλλη

Σημ. συγγ. Κάθε φορὰ πού θὰ διαβάσω τὸ κομμάτι τοῦτο, μεταφέρομαι 40 χρόνια πίσω, ὅταν μὲ τίς ξαδερφοῦλες μου στὸ χωργιό μας τοὺς Σκυλλοὺς πού πήγαινα νὰ ξεκαλοκαιριάσω, μαζευόμαστε κάθε Κυριακὴ ἀπόγευμα στὸ σπίτι τῆς θειᾶς τῆς Ἀνεζίνης, γιὰ νὰ χτενιστοῦμε καὶ νὰ βάλουμε τσι σάλπες νὰ πᾶμε βόλιτα στὸν ἀμαξωτό. Πυρόναμε τὸν ἄρδαχτο στὴ φωτιά καὶ κάναμε τὰ κατσαρά μας, τὰ σοθέταμε στὸ κούτελο καὶ βάναμε τσι σάλπες βοηθῶντας ἡ μιὰ τὴν ἄλλη. «Καλὰ μοῦ πάει;» ρωτοῦσαμε, καὶ δίχως ζήλειες ἐφτιάχναμε ἡ μιὰ τὴν ἄλλη καὶ βγαίναμε μὲ ὄλο μας τὸ ρεπεμ-πό.

* Ἐὰν δὲν ἔμεναν ἱκανοποιημένες, ἦ γιὰ νὰ μὴ φταρμίσουν τὸν ἀπατό ντως.

χρυσό» συναντούμε στὸν κώδικα τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ¹, **βέλο** δὲ κόκκινο σὲ δημοτικὸ τραγούδι τῆς Ἀνατολικῆς Κρήτης «βάλε μου λέω, μάννα μου, τὸ κόκκινό μου βέλο / καὶ γύρισέ με νεκρικὰ καὶ νὰ ποθᾶνω θέλω»². Πέπλους κόκκινους μεταξωτοὺς φοροῦν στὴν Κρητικὴδα τοῦ Ἀντωνιάδου οἱ ψικαροῦδες τῆς νύφης³: «... ἔφερον πέπλους μετάξης, μὲ χρῶμα πορφύρας αἰ νέαι»⁴. Ὑστερα ἀπὸ τὸ 1850 ἡ μπόλια πέρνει τὸ ὄνομα **σάλπα**^{5, 5α}, εἶναι πάντοτε μεταξωτὴ τοῦ τελάρου, ρίχνεται στὸ κεφάλι, τυλίσσεται στὸ λαμπρὸ καὶ οἱ ἄκρες τῆς πέφτουν μπρὸς καὶ πίσω.

Ἡ μπόλια τῆς Ἀνωγειανῆς καὶ τῆς Σφακιανῆς εἶναι πάντοτε ἀπὸ **μουσουλίνα** συνήθως γκρενὰ χρώματος μὲ κρότσι χρυσό ἢ ἀσημένιο (χρυσόμπολια ἢ ἀργυρόμπολια) ἢ εἶναι μόνο μὲ κρότσι ἀπλό, **κρουσσάτη γάζα**.

Οἱ ἀστὲς ὅλον τὸ 19ο αἰ. ἴσαμε τὸ 1920 εἶχαν καὶ τὸ «πούλ μαντήλι» (λεπτό, τετράγωνο τζεμπέρι ἀπὸ γάζα, γυροπλεγμένο μὲ πούλιες (παγέτες) πού τὸ φοροῦσαν μέσα στὸ σπῆτι ὅταν ἔλουζαν τὰ μαλλιὰ τους). Ἐπίσης εἶχαν καὶ τὸ «λουχονὶ μαντήλι», ἄσπρο τουλπέντι γυροπλεγμένο μὲ θαλασσιῆς χαντρίτσες, μὲ τὸ ὁποῖον ἔδεναν οἱ λεχῶνες τὰ μαλλιὰ τους γιὰ νὰ «μὴν τζὶ πχιάνη τὸ κακὸ ἀμμάτι». (Μισοτζέμπερα, μισὰ μαντήλια τρίγωνα, μικροῦτσικα, γυροπλεγμένα μὲ θαλασσιῆς χαντρίτσες, ἐφόρουν στὰ βρέφη καὶ τοὺς ἔδεναν τ' αὐτάκια τους γιὰ νὰ μὴ γίνωνται **κλιναύτικα**).

Τὸ β' τέταρτο τοῦ 19ου αἰ. ἡ νηόνυφη χωριατοπούλα τῶν μεγαλύτερων χωριῶν τῶν Δυτικῶν Νομῶν ἐφοροῦσε τὸ **βελιὸ ἢ φατσόλι**, μιὰ δαντελένια ἢ βελούδινη σκοούφια, πού ἄφηνε ἔξω τὸν κότσο. Ἦτο τεκμήριον εὐπορίας τοῦ γαμπροῦ καὶ τὸ προσέφερε μαζὺ μὲ τὰ ἄλλα γαμήλια δῶρα⁶.

Δὲν ξεγνοῦμε καὶ τὰ γεμενιά καὶ τὰ σταμαῖτα, γιὰ τὰ ὁποῖα ἔγινε λόγος καὶ σ' ἄλλο κεφάλαιο.

Ὅλων αὐτῶν τῶν καλυμμάτων, κατάλοιπο εἶναι ἡ ἄσπρη μπολίδα, πού ἐμποδίζει τὸν ἥλιο, νὰ κάψῃ στὸ **θέρος** τὴ χωριατοπούλα μας, πού,

«μελαχροινὴ ἔναι μιὰ ὀλιὰ μᾶχει καὶ τὸ πλανέττο...»

1. Βλέπε Γ. Συλαμιανᾶκη «Ἁγιος Μηνᾶς» σελ. 149.

2. Ἀπόσπασμα δημ. τραγουδιοῦ πού ἤκουσα σὲ **τραπέξι μακαρίας**, τὸ ὁποῖον δυστυχῶς δὲν συνεκράτησα, οὔτε μπόρσα νὰ καταγράψω. Βλέπε καὶ Λιουδάκη «Κρητικὰ τραγούδια» ἐν Ε.Ε.Κ.Σ. τόμ. Δ' σελ. 127 καὶ σελ. 229.

3. Περί τοῦ πῶς ἐφορεῖτο τὸ χρυσόπλεκτο, ἡ ζόγια καὶ ἡ καπαστὴ τῆς Ἀνωγειανῆς νύφης εἶδαμε στὴ σελ. 65.

4. Ἀντωνιάδου (ἐνθ' ἄνωτ. σ. 72—73).

5. Ἐκ τοῦ γαλλικοῦ echarpe.

5α. Στὴν Κρητῶ ἀνομάζετο βέλο.

6. Βλέπε σελ. 65 ὑποσ. 1.

β) Ὑποδήματα

Ἡ κοκεταρία τῆς Κρητικῆς δὲ σταματοῦσε στὸ στολισμὸ τοῦ κορμιοῦ καὶ τῆς κεφαλῆς, μὰ ἔφτανε ἴσαμε τὰ πόδια, ἂν καὶ σπάνια τὰ βλέπομε σὲ εἰκόνες.

Ἐπιχρυσωμένα δέρματα, μεταξωτὰ ὑφάσματα, ὑφάσματα μπροκάρ, ντύσανε τὸ ποδαράκι τῆς Κρητικῆς σὰν φελλὸς καὶ φελλοκάλικο, σὰν μποτίνια καὶ σκαφόνη, σὰν παπούτσι καὶ μέστι, δίδοντας χάρη **τῇ πορπατηξῆς καὶ τοῦ ζάλου**¹.

Ἔτσι μᾶς δίδουν νὰ ξέρωμε κείμενα καὶ τραγοῦδια, νάναρα² καὶ μαντινάδες ποὺ παινεύουν τὸ ποδαστραγαλάκι τῆς Κρητικῆς.

Τοιχογραφίες καὶ εἰκόνες μόνον τὸ **μπροσμούρι** τῶν παπουτσιῶν δείχνουν κι' ἔτσι δὲν μπορούμε νὰ ἔχωμε μὲ σιγουριά αἰῶνα πρὸς αἰῶνα τὸ σχῆμα τῆς **καλίκωσης**.

Ὡς τόσο εἶναι σίγουρο πὼς οἱ Κρητῆσες ἐφόρου, ὅπως καὶ οἱ Βυζαντινές, ἀπλὲς γόβες³, χωρὶς ψηλὰ τακούνια, μεταξωτὲς καὶ ποικιλμένες μὲ κέντημα χρυσοῦ καὶ πετράδια πολύτιμα οἱ εὐπορες⁴, ἀπλὲς δὲ ἀπὸ μαλακὸ δέρμα, ἴσως μαῦρο, οἱ ὀλιγώτερο εὐπορες, χωρὶκὲς καὶ οἱ ἠλικιωμένες γυναῖκες.

Καλίκια⁵ ἔλεγαν τὰ ὑποδήματά τους οἱ Κρητικὲς, δὲν ἀγνοοῦσαν ὅμως

1. «Γύπαρης» ('Αλεξίου ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 116 στ. 14).

2. «Κοιμήσου καὶ παράγγειλα παπούτσια στοῦ τζαγκάρι
νὰ σοῦ τὰ κάμη μάθια μου μὲ τὸ μαργαριτάρι».

3. Ἡ εἰκονιζομένη ἐδῶ Βυζαντινὴ Αὐτοκράτειρα Εὐδοκία ἡ Μακρεμβολίτισσα καὶ οἱ χορεύτριες τοῦ στέμματος Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου φοροῦν τέτοια παπούτσια.

4. «**Τριάντα ν' ἀξιζουσι φλουριά** νὰ τὰ στημάρης δίκηα
διατ' ἦταν ὀλοτζάπωμα χρυσοκλαβαρισμένα».

(Γεωργηλᾶ ἐνθ' ἄνωτ. στ. 152).

5. Ὅτι ὁ ὅρος **καλίκι** ἦταν γενικὸς γιὰ τὴν ὑπόδυση μαρτυροῦν τὸ ρῆμα **καλικάνομαι** κι' ὁ ὅρος **καλίκωση** ποὺ ἐχρησιμοποιοῦντο μὲ τὴν ἔννοια ὑποδύομαι καὶ ὑπόδυσις καὶ βρίσκονται ἀκόμη στὴ γλῶσσα τοῦ Κρητικοῦ Λαοῦ. Ἐπίσης τὸ αὐτὸ μαρτυρεῖ καὶ ἡ λέξη **καλικότριμμα**, ποὺ σημαίνει τὴν πληγὴ ποὺ σχηματίζεται στὸ πόδι ἀπὸ ἓνα ὀποιοδήποτε παπούτσι.

Ἡ λέξις **καλίκι** ἀπαντᾷ σὲ διάφορα κείμενα παλαιότερα καὶ νεώτερα. Καλήγι παρὰ Βυζαντινοῖς (βλέπε προχίρως «περὶ γέροντος νὰ μὴ πάρη κορίτσι» ἐν Wagner «Carmina» σελ. 109 στ. 99 : «ἐβγάινει τὸ καλήγι της...». Βλέπε καὶ σελ. 61 εἰς τὸν τόμον «Ἀνδρική Στολή»). Καλίκι παρὰ Γεωργηλᾶ «Τὸ θανατικὸν τῆς Ρόδου» στ. 146 : «καὶ ξετελεύγει ἄκρατα 'ς τοῦ καληγιοῦ τὸν πάτο» καὶ στ. 152 : «εἶδα καὶ μοῖραν ἀπ' αὐτὲς ποὺ βάλασιν καλήγια».

Βλέπε καί : Περιοδ. «Κρητικὸς Ἀστὴρ» 1-2 σελ. 229 ἐφ' ἡμέρας τῶν ἀρφανούλας : «φορεῖ καλίκια κεντητά...» καὶ Βαρδίδη «Κρητικαὶ ρίμαι» στ. 909 κ.έ. : «δὲ βλέπουσιν ἀρχόντισσες... μουδὲ μὲ τὰ καλίκια».

καὶ τὸν ὄρο παπούτσια¹ πού οἱ Βυζαντινοὶ δέχτηκαν ἀπὸ τὴν Ἀνατολή, οὔτε ξεχνούσαν τὸ βυζαντινὸ ὄρο **φελάρια**, τὸν ὁποῖο συναντοῦμε σὲ Κρητικὸ κείμενο τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰῶνα².

Ἐπὶ Βενετοκρατίας τὰ φελάρια τὰ εἶπανε **σκαφόνια**³ καὶ ἦσαν λεπτὰ παπούτσια μὲ τετράγωνες μῦτες. Ἀργότερα πιθανῶς κατὰ τὰ μέσα τοῦ 15ου αἰῶνος οἱ Κρητικὲς φόρεσαν ὅπως καὶ οἱ ἄνδρες τοὺς παπούτσια μὲ τακούνι, στολισμένα μὲ γλῶσσες, κορδέλλες καὶ ἀγκράφες⁴ καὶ τὰ εἶπανε **σκαρπίνια**⁵.

Καὶ ξυλοσάνδαλα ἐφόρεσαν οἱ Κρήσες καὶ τὰ εἶπανε **φελλοῦς**, ὅπως τοὺς λένε καὶ σήμερα οἱ κάτοικοι τῶν Ἀνατολικῶν Νομῶν⁶. Τοῦτα τὰ ξυλοσάνδαλα—τσόκκαρα—φελλοί, ἐγίνοντο τότε ἀπὸ ξύλο ἀκριβό⁷, εἶχαν ἔνθετες μαργαριταρόρριζες⁸ κι' ἔμοιαζαν σὰ μωσαϊκά. Ἐσφιγγαν στὸν ταρσό μὲ ταινία ἀπὸ δέρμα, βελούδο ἢ σατέν, περίτεχνα κοσμημένη μὲ κέντημα καὶ μαργαριτάρια. Ἡ ταινία αὐτὴ πού ὠνομάστηκε **φελλοπέδουλο**⁹ ἦτανε καρφωμένη σὲ κάθε πλευρὰ τοῦ τσόκκαρου μὲ 4 καρφάλια χρυσᾶ ἢ ἀσημένια καὶμποροῦσε νὰ εἶναι μονοκόμματη ἢ κομμένη καὶ νὰ ἐνώνεται μὲ φίμπια πάνω στὸν ταρσό, χάριν λούσου μᾶλλον παρὰ γιὰ νὰ συγκρατεῖται καλύτερα τὸ πόδι. Τὸ φελλοπέδουλο μποροῦσε νὰ εἶναι καὶ σταυρωτό¹⁰ στὴ φτέρνα τὸ

1. Βλέπε «Διήγ. Παιδιόφρ. Τετρ. Ζώων» ἐν Wagner «Carmina» στ. 515 : καὶ ὁ τσαγκάρης χρᾶται το εἰς πᾶσαν το δουλειαν / παπούτσια, ὑποδήματα, φελάρια καὶ κλωστρες». Ἡ λέξις καὶ παρὰ Σαχλίκη «Ἀφήγ. Παράξενος» στ. 189 καὶ «Γραφαὶ καὶ στίχοι» (ἐν Wagner «Carmina» στ. 506).

2. «Ἡμερολόγιον Κοζύρη» (ἐν «Κρητ. Χρονικά» ἔτος Α' τ. I σελ. 200: «... ἔστειλα τῆς γυναίκας μου 1 ζευγάρι παπούτσια κόκκινα **φελάρια**».

—Ἡ λέξις φελάρια ἔχει πλέον λησμονηθῆ.

3. Ἐκ τοῦ ἰταλ. scafa. Ἡ ὀνομασία διατηρεῖται ἴσως σήμερα στὰ Ἀνώγεια. Τὰ σκαφόνια τὰ εἶπανε καὶ μποτίνες (Κρητσᾶ) καὶ γόβες (Ρέθυμνον). Ὁ κατασκευαστὴς τῆς γόβας ἐλέγετο γοβατζῆς. Ὑπάρχει καὶ ἐπώνυμον Γοβατζηδάκις.

4. Οἱ κατάλογοι Βαρθ. Πάξη μᾶς πληροφοροῦν ὅτι ἐγένετο εἰσαγωγή τοῦ εἴδους αὐτοῦ. (Βλέπε Ε.Ε.Κ.Σ. τ. Γ' σελ. 262, 271, 275).

5. Ἡ λέξις σκαρπίνι καὶ ἐν Γερασ. Βλάχου «Θησαυρὸς τετραγλωσσος».

6. Στὰ Δυτικὰ τμήματα τῆς Κρήτης οἱ φελλοί λέγονται **τσόκκαρα** (ἐκ τοῦ Ἰταλ. zoccoli) καὶ **λαλίνια** (ἐκ τοῦ τουρκ. καλίν).

7. Τοὺς φελλοῦς ἔφτιαχνε ὁ φελλουτζῆς. Ὑπάρχει καὶ ἐπώνυμον Φελλουτζῆς.

8. Μαργαριταρόρριζα=τὸ λεγόμενον σήμερον σεντέφι. (Μάργχαρον=ἡ ἐσωτερικὴ ἱριδίωσις ἐπιφάνεια ὀρισμένων ὀστράκων). Μὲ μαργαριταρόρριζα ἐποίκιλλαν καὶ ἐπιπλαῖσος οἱ Κρήτες. Πάντως ἡ **καλαμαρθήμη** τοῦ Ἐρωτόκριτου ἦταν πλουμιστὴ καὶ μαργαριταρένη (Ἐρωτ. Α' στ. 1424).

9. Τὰ φελλοπέδουλα ἐγίνοντο τελευταίως ἀπὸ λουστρίνι, ἰδίως στὰ Ἀνώγεια. Τοῦτα τὰ ἐκεντούσαν ἄνδρες, μὲ τυπικὸ μοτίβο, τὸν καθρὸ (κάβουρα). Τελευταίος φελλουτζῆς τῶν Ἀνωγείων ἦταν ὁ Ν. Πασπαράκις, δεξιότηχης ὀνομαστὸς. (Πληροφ. Μ. Σκουλιᾶ Δικηγόρου, Ἀθῆναι).

τσόκκαρο δὲν εἶχε πεδούλι. Τὰ τσόκκαρα—φελλοι εἶχαν δυὸ τακούνια : ἓνα στὴ μύτη κι' ἄλλο στὴ φτέρνα. Καμωμένοι γιὰ νὰ προφυλάσσουν τὰ πόδια ἐκείνης ποὺ τὰ φοροῦσε ἀπὸ τὴ λάσπη τοῦ δρόμου, γιὰ τὰ πόδια μιᾶς γυναικίας τοῦ λαοῦ, ἐξελίχτηκαν σ' ἓνα προστατευτικὸ μέσο γιὰ λεπτεπίλεπτο παπούτσι¹, τὸ ὁποῖον σὺν τῷ χρόνῳ ἐξετόπισαν κι' ἐγίναν εἶδος πολυτελείας, ποὺ ἔδιδε ἀνάστημα καὶ χάρη², ὅσο τὰ τακούνια του ἦσαν σὲ ὕψος κανονικό. (Ξυλοσάνδαλα—φελλους φόρεσαν καὶ οἱ Βενετσιᾶνες, μὰ τὸ εἶχαν παρακάνει μὲ τὸ ὕψος τῶν τακουινῶν, ποὺ τὰ εἶχαν τόσο ψηλά, ὥστε γιὰ νὰ περπατήσουν ἔπρεπε νὰ τίς ὑποβαστάζουν δυὸ ὑπηρέτριες)³.

Χρυσοὺς τοὺς θέλει τοὺς φελλοὺς τὸ τραγοῦδι τῆς Ἀρχοντοπούλας ποὺ ἀτύχησε⁴, ὡς τόσο ὅμως ἡ μόδα τοὺς ὑποχώρησε καὶ οἱ φελλοι ξεπέσανε καὶ χρησίμευαν μόνο γιὰ τὸ λουτρό μιᾶς πλούσιας (πολυτελεῖς) ἢ γιὰ τίς χοντροδουλεῖες μιᾶς μικροαστῆς (χοντροκαμωμένοι)⁵.

Στὴ νωπογραφία τοῦ χωρίου Βόιλα Σητείας (πίναξ Γκερόλα Νο 17), ἡ νέα κυρία Σαλαμοῦ φαίνεται νὰ φορῇ δόμους, πρᾶγμα ποὺ ἐπιτρέπει νὰ

1. Ἡ νῦν χρῆσις ἐνισχύει τὴν ἄποψη ὅτι τὸ ξυλοσάνδαλο—φελλὸς ἦταν ἓνα προφυλακτικὸ γιὰ τὸ παπούτσι. Στὰ παιδικὰ μου χρόνια ἐβλεπα τίς γειτόνισσές μας τίς Ἀρμενοπούλες (=τὸ γένος Ἀρμενάκι, Ἀρμενικῆς καταγωγῆς ἐξελληνισμένη καὶ ὀρθόδοξος οἰκογένεια ἀπὸ πολλῶν γενεῶν) ἡλικίας περίπου 65-70 ἐτῶν, νὰ φοροῦν γόβες τσόχινες ἢ βελουδένιες μετὰξὺ κάλτσας καὶ ξυλοσάνδαλου.

Τέτοιες γόβες ἐφόρει καὶ ἡ μαγείρισσά μας Βιργινία Λουρίδου ἐξ Ἰκαρίας, μαζὺ μὲ τοὺς φελλοὺς τῆς τῷ 1945, καὶ τίς ἔλεγε ντερλίκια. Τίς ἀπογευματινὲς ὥρες ἐκυκλοφορεῖ στὸ σπίτι μέσα μόνο μὲ τὰ ντερλίκια, χωρὶς φελλοὺς.

Ἡ Ἐλισάβετ Χρηστοφίδου μὲ πληροφορεῖ ὅτι στὴν Κιλικία ἡ λέξις **τερλικ** ἐσήμαινε ἀνδρική σκουφία τοῦ σπιτιοῦ (βλέπε τὸ **τερλικ** τῆς εἰκόνας 86 ἐν τῷ τόμῳ «Ἀνδρική Στολή») καὶ ὅτι τὰ τσόχια παπουτσάκια ποὺ ἐφόρουσαν μὲ τὰ ναλίνια τοὺς (φελλοι) τὰ ἔλεγαν **καλτσίν**. Ἐξ ἄλλου ὁ «Θησαυρὸς Τετράγλωσσος», τοῦ Γερ. Βλάχου ἀναφέρει τοὺς φελλοὺς σὰν ὑπόδημα τοῦ δρόμου, ἐνῶ τὸ **καλίκι** τὸ ἀναφέρει σὰν ἐμβάδα παπούτσι δηλ. λεπτὸ, χωρὶς σολόδερμα, κάτι ἀνάλογο πρὸς τὰ βαπτιστικὰ παπουτσάκια τῶν βρεφῶν μας. Κατὰ τὴν Ἐλισ. Χρηστοφίδου ἡ τουρκικὴ λέξις **κελικ** ἐσήμαινε τὴν λεπτοτάτη γοβίτσα μὲ πέλμα ἀπὸ προβιά, τὴν ὁποῖαν ἐφόρουσαν οἱ Τούρκισσες ἐξερχόμενες, μὲ τοὺς φελλοὺς των, ἀλλὰ καὶ μόνη τῆς (χωρὶς φελλοὺς) ὅταν ἦταν στοὺς σανιδωστρωμένους ὄνταδες των, ὅποτε τὴν ἔλεγαν ταχτὰ μπαμπουτσού, (τοῦ σανιδιοῦ παπούτσι).

2. Μαντινάδα : «εἶσαι ψηλὴ δίχως φελλοὺς ἄσπρη χωρὶς λευψίδια
φῶς μου τὸ ζαριφλίκι σου ἄλλου ποθὲς δὲν εἶδα».

3. Τέτοιους φελλοὺς παρατηροῦμε στὴν νωπογραφία τοῦ Caraccio (1502-8) αὐτὸ Ἅγιος Γεώργιος βαπτίζει τοὺς εἰδωλολάτρες». (Βλέπε εἰκόνα ἐνταῦθα).

4. «Κόρη μου ὄντε σ' ἐπῆρα 'γὼ χρυσοὺς φελλοὺς ἐφόρεις». (Μ. Λιουδάκη «Δημ. Τραγοῦδια Κρήτης» (ἐν Ε.Ε.Κ.Σ. τόμ. 4 σελ. 223).

5. Ξυλοσάνδαλα—τσόκκαρα ἐφορέθησαν καὶ στὴν Ἀθήνα σὰν ὑπόδημα δρόμου—περιπάτου κατὰ τὴν Γερμανικὴ κατοχὴ. Συχνὰ τὸ ξύλο ἦταν βαμμένο γιὰ τίς εὐπορώτερες.

εικάζωμε πῶς θὰ φορῆ στιβάνια, καθὼς ἐφόρουσαν καὶ οἱ λοιπὲς Κρησσεὺς χωρικὲς ἀκόμη δὲ καὶ οἱ εὐποροὺς ἀστέες ὅταν ἐπήγαιναν στὴν ὕπαιθρο γιὰ νὰ ξεκαλοκαιριάσουν^{1,1α}.

Τὰ στιβάνια μιᾶς εὐπόρου ἢ πλούσιας τῆς ἐποχῆς αὐτῆςμποροῦσε νὰ γίνουσαν ἀπὸ μαλακὸ δέρμα, ἀπὸ μεταξωτὸ ὕφασμα μὲ φόδρα δερμάτινη,μποροῦσε νὰ εἶναι ὑπερπολυτελεῖ μὲ κεντήματα καὶ μαργαριτάρια, πού ἄφθονα ἤρχοντο στὴν Κρήτη ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη². Τοῦτα τὰ εἶπανε μέσθια³ καὶ τζισμέδες⁴ ἐπὶ Τουρκοκρατίας καὶ ἐσολιάζοντο μὲ δόμους.

Ἡ χρῆση δόμων⁵ σὰν πέλμα γυναικειῶν παπουτσιῶν εἶναι κατάλοιπον βυζαντινῆς συνθηείας. Οἱ βυζαντινὲς γυναῖκες γιὰ νὰ φαίνωνται ψηλότερες προσθέτανε στρώματα φελλοῦ⁶. Μὲ βεβαιότηταμποροῦμε νὰ ποῦμε πῶς ἴσαμε τὸ 1400 οἱ Κρησσεὺς δὲν ἐφόρουσαν τακούνια καὶ πῶς ἐφαίνοντο ψηλότερες ἢ χαμηλότερες ἀνάλογα μὲ τὰ πολλὰ ἢ ὀλιγώτερα στρώματα φελλοῦ⁷ ἢ πλεγμένου ἢ στριμμένου δερμάτινου λουριοῦ⁸ πού κάρφωναν στὰ παπούτσια τους.

1. Τὸ αὐτὸ ἔκαναν ἴσαμε τὸ 1920 καὶ οἱ σύγχρονές μας ἀστέες. Ἐφόρουσαν δηλ. στὰ χωριά πού πήγαιναν τὰ καλοκαίρια, ἄσπρα γυναικεῖα στιβάνια καὶ ἀπὸ παράδοση καὶ γιὰτὶ δὲν ὑπῆρχαν καλοὶ δρόμοι γιὰ περιπάτους. Ἄλλὰ καὶ μέσα στὸ σπίτι εἶδα ἀστέες νὰ φοροῦσαν στιβάνια, ἐφ' ὅσον ἦσαν μουσαφίρησες σὲ χωρικά σπίτια. Στιβάνια φορεῖ καὶ ἡ γυναικεῖα μορφῆ (ἡ γυναῖκα τοῦ Χαριδῆμου) στὸν πίνακα ΛΑ' τῆς εἰκονογράφησης τοῦ Ἐρωτοκρίτου.

1α. Ἴσως νὰ ἐλέγοντο ἐ μ π ὅ τ α ι ς περὶ ὧν ὁ Σαχλίκης ἐν «Γραφαὶ καὶ στίχοι» στ. 525.

2. Βλέπε Καταλόγους Βαρθ. Πάξη (ἐν Ε.Ε.Κ.Σ. τ. Γ' σελ. 279).

3. Ἐκ τῆς τουρκικῆς λέξεως μέστ, πού σημαίνει ἓνα λεπτὸ καὶ ἄνευ σολοδέρματος ἀνδρικό παπουτσάκι, πού ἐφορεῖτο μέσα ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ παπούτσι. Οἱ Τούρκοι προσευχόμενοι (ναμάζ) ἔβγαζαν τὸ ἐξωτερικὸ παπούτσι καὶ ἔμεναν μὲ τὸ μέστ. (Πληροφορία Μωῦσῆ Χρηστοφίδη). Κατ' ἐπέκτασιν εἶπανε στὴν Κρήτη μέστι τὸ λεπτὸ γυναικεῖο στιβάκι, πολυτελεῖς ἢ ἐκ κοινοῦ δέρματος. Μέσθια ἐλέγοντο μέχρι τοῦ 1920 τὰ γυναικεῖα στιβάνια· ἦσαν ἀφοδράριστα καὶ εἶχαν στὸ χεῖλος κοκκινοκαραδάκια: «Στὸ ποδαράκι σου φορεῖς τὸ κοκκιοκασμένο μέστι / ἐσὺ 'σαι ἡ γιαννάσταση καὶ τὸ Χριστὸς Ἄνεστη».

4. Ἐκ τοῦ τουρκικοῦ djiismé. : «Κι' ἀδὲ μὲ φτάζουσαν τουτανὰ πουλῶ καὶ τσι τσι-σμέδες / ἀπού' ναι χρυσοκοντητοὶ καὶ μὲ μαργαριτάρια» («Ἡ ἀγαπητικιά τοῦ σκιάβου» ἐν Κριάρη «Πλήρης Συλλογὴ Κρητ. Δημοῦδ. ἀσμάτων» σελ. 334).

5. Βλέπε περὶ δόμων ἐν σελ. 36 τοῦ τόμου «Ἀνδρική Στολή».

6. Βλέπε Φ. Κουκουλέ «Βυζαντινῶν βίος καὶ Πολιτισμὸς» τ. Β' μέρος II σ. 212.

7. Στὴν Κρήτη εἰσῆγοντο σοβαρὲς ποσότητες φελλοῦ (Κατάλογοι Πάξη ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 251).

8. Κατὰ πληροφορίαν Μαρίας Γ. Σκουλά ἐξ Ἀνωγείων, «οἱ ἀρραβωνιαστικοὶ στὰ ὄρη πλέκανε τοὺς δόμους καὶ τοὺς δίδανε στὸν τζαγκάκι κι' ἔσαζε τὰ καλίκια».

Γιὰ τὸ σπίτι μέσα οἱ εὐπορες Κρησσοὶ εἶχαν τὶς παντόφιλες¹ μὲ ψηλὸ ταχοῦνι, ἀπὸ μπροκάρ ἢ ἀτλάζι κεντημένο μὲ τὸ χεράκι τους. Ἐπὶ τουρκοκρατίας τὶς εἶπαν πασουμάκια². Τὸ κέντημα τῆς παντόφιλας - πασουμιού, ποὺ σκέπαζε τὸν ταρσό, εἶχε ἓνα στενὸ φιτιλάκι - μαργέλλι, αὐτὸ ποὺ ὁ κοπελλιάρης θέλει νὰ τὸ βάλῃ στὸ πασοῦμι τῆς ἀγαπημένης του χρυσό³.

Τὰ παπούτσια στὴν Κρήτη ἦσαν εἶδος μὲ ἀξία. Ὁ ἀρραβωνιαστικὸς μὲ τὴν λαμπάδα τῆς Ἀνάστασης ἔστειλε στὴ μνηστὴ του κι' ἓνα ζευγάρι παπούτσια, πέρνοντας ὡς ἀντίδωρο ἓνα καπνοσάκκουλο⁴ κεντημένο ἀπὸ τὰ χεράκια τῆς κοτζάκας.

*Ἐμήνυσα τὸ ἀγάπης μου τῆ πέρδικας τῆ ρούσας
πὼς θέλω καπνοσάκκουλο μὲ τ' ἀσημένια κροῦσσα
Μὰ μήνυσέ μου το κι' αὐτὴ, ἔδε βαρὸ γομάρι!
πὼς θέλει τὰ παπούτσια τζη μὲ τὸ μαργαριτάρι⁵*

Κατὰ πληροφορίες τῆς ἀειμνήστου μητέρας μου, οἱ ἀστὲς τῆς Κρήτης ἐφόρεσαν τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 19ου αἰ. παπούτσια **στιβάλια** ποὺ ἔφθα-

1. Οἱ ἠλικιωμένες γυναῖκες ἐφόρουσαν παντόφιλες κλειστὲς μὲ φελλὸ (σοῦρο) τὶς ὁποῖες ἔλεγαν **κουντουρες**, ὅπως οἱ Βυζαντινοὶ (Κουκουλὲ ἔνθ' ἀνωτ. τόμ. Δ' σελ. 409). Κουντουρες λέγονται καὶ σήμερα στὴν Κρήτη καὶ στὴν Κωνσταντινούπολη (ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας) πληρ. Ἐλένης Γ. Ξανθοῦλη.

2. Ἐκ τῆς τουρκικῆς λέξεως βασιμάκ. Ἡ λέξις ἀπαντᾷ καὶ στὶς «Μαντινάδες τῆ νύφης» τῶν Ἀνατολικῶν Νομῶν :

«Ἐσένα νύφη σοῦπρεπε αὐλὴ μὲ τὸ χοχλάκι
νὰ πορπατῆς καὶ νὰ χτυπᾷς τ' ὄμορφο πασοῦμάκι»

(Ἡ μαντινάδα ἀπευθύνεται σὲ νύφη χωρική, ἢ αὐλὴ τῆς ὁποίας ποτὲ δὲ στρώνεται μὲ χοχλάκι, ὅπως ἐσυνήθιζοτο γιὰ τὶς αὐλὲς τῶν ἀστικῶν σπιτιῶν. Στὸ Ἡράκλειο ἰδίως, οἱ αὐλὲς, σωστὰ μωσαϊκά, ἦσαν στρωμένες μὲ ἔνθετα χοχλάδια (βοτσαλάκια τῆς θάλασσας) ἄσπρα καὶ μαῦρα ἢ σκοῦρα λουλακιά, σὲ ὠραία σχέδια (ρόδακες καὶ κληματίδες). Σακουστός μάλιστα γιὰ τὸ στρώσιμο τῶν αὐλῶν ἦταν ὁ ἐκ μητρὸς πάππος μου Κωνσταντῖνος Μιγάδης γύρω στὰ 1870. Ἡ κάτω αὐλὴ τοῦ σπιτιοῦ μας ἦταν στρωμένη μὲ χοχλάδια ὄχι μεγαλύτερα ἀπὸ κουφέτα. Κρίμα ὅτι ὁ πολιτισμὸς καὶ ἡ ἀκρίβεια τῶν ἡμερομισθίων ἐξαφάνισαν τὴν τεχνικὴ αὐτή.

3. «Κόρη τὸ πασοῦμάκι σου χρυσὸ μαργέλι θέλει
καὶ πέψε μού το μιὰ βραδυὰ νὰ σοῦ τὸ μαργελώσω
νὰ βάλ' ἀσήμι στὴν κεδιὰ χρουσάφι στὸ μαργέλι
Κι' ἄ σ' ἀρωτοῦ ντ' ἀδέρφια σου ποῦ τῶβρες τὸ μαργέλι
— ἄντρας μου τὸ μαργέλωσε...».

(Κριάρη ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 308).

4. Τὸ εἰκονιζόμενον ἐνθαῦθα καπνοσάκκουλο εἶναι κειμήλιον τῆς οἰκογενείας Εὐαγγ. Ἀνωγειανᾶκι, ἀντίδωρον τῆς μνηστῆς τοῦ πάππου τοῦ κ. Ἀνωγειανᾶκι. (Περὶ καπνοσάκκουλας βλέπε σελ. 44 τοῦ τόμου Ἀνδρική Στολή).

5. Βλέπε καὶ Μαρίας Λιουδάκι «Κρητικὰ Λαογραφικὰ—Μαντινάδες» σελ. 305.

ναν περίπου ἴσαμε τὴ μέση τῆς γάμπας καὶ **στιβαλέτα** ποῦ ἐκάλυπταν τοὺς ἀστραγάλους. Εἶχαν λάστιχο στὰ πλάγια, ὅπως βλέπομε ἀκόμη νὰ φοροῦν, ἂν καὶ σπανίως, ἠλικιωμένοι κύριοι καὶ ἱερωμένοι.

Στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα μας ἐφορέθησαν καὶ οἱ **μπότες**, κουμπωτὲς στὸ πλάϊ ἢ περαστὲς (σχίσσιμο στὴ μέση, μὲ μακρὰ γλῶσσα), κι' ὅσα ἄλλα παπούτσια ἐδημιούργησε ἢ ἐπανεφέρε ἡ εὐρωπαϊκὴ μόδα.

* *

Ἐνῶ τόσες πληροφορίες ἔχομε γιὰ τὴν ὑπόδυση, οἱ πληροφορίες μας γιὰ τὶς κάλτσες εἶναι φτωχῆς.

Κάλτσες τῶν Βυζαντινῶν ἀναφέρονται ἀπὸ **σκαρλάτο**¹, ὕφασμα ἐρυθρό² ἀλλὰ καὶ μαῦρες³.

Πῶς ἦσαν ἀκριβῶς οἱ κάλτσες τῶν Κρησῶν τῆς Βενετοκρατίας δὲν μποροῦμε νὰ ξέρουμε, πῶς ἦσαν ὅμως οἱ κάλτσες μιᾶς κομψῆς κυρίας τοῦ 16ου αἰῶνα μαρτυροῦν οἱ κάλτσες τῆς βασιλισσας Ἐλισσάβητ τῆς Α' ⁴. Εἶναι μεταξωτὲς κιτρίνου χρώματος, γαρνιρισμένες στὸ ἐπάνω μέρος μὲ μεταξωτὸ ὕφασμα⁵. Πιθανῶς νὰ ἐσυνοδεύοντο καὶ ἀπὸ καλτσοδέτες⁶. Μποροῦσαν ὅμως οἱ κάλτσες νὰ εἶναι καὶ μὲ ἐναλλασσόμενες ραβδώσεις, ὅπως ἐκεῖνες ποῦ φορέθησαν τὸν περασμένο αἰῶνα⁷. Τέτοιες πλεχτὲς μεταξωτὲς θὰ ἦσαν καὶ οἱ κάλτσες τῶν εὐπόρων ἀστῶν τῆς Κρήτης, πολυτέλεια μὴ ἐπιτρεπομένη, ὑποθέτω, στὶς κατώτερης οἰκονομικῆς ἀντοχῆς.

1. «Ἐγὼ τὰς κάλτσας τὰς φορῶ ἐνε ἀπὸ σκαρλάτο» («Πουολόγος» ἐν Wagner «Carmina» στίχ. 183 καὶ 185). Ἡ λέξις καὶ ἐν DuCange Κάλτσα=κνημὶς Describ. enim vestimenta Despotae ait ejus κάλτζας esse κοκκίνας τὰ δὲ ὑποδήματα αὐτοῦ διβόλεα ed est duplicis coloris χρώματος nempe δέξέως καὶ λευκοῦ.

2. Βλέπε καὶ Κουκουλὲ «Συμβ. εἰς τὴν Κρητ. Λαογραφίαν ἐπὶ Βενετοκρατίας» ἐν Ε.Ε.Κ.Σ. τ. Γ' σελ. 54.

3. «Κουναυλοπόδης, ἄβραστος μὲ τὰς μαύρας τὰς κάλτζας» («Πουολόγος» Wagner ἐνθ' ἀνωτ. στ. 181).

4. Βρίσκονται στὸν Πύργο τοῦ Hatfield τοῦ Μαρκησίου τοῦ Σώλσβαρου (Salisbury).

5. Βλέπε εἰκόνα ἐκ περιοδικοῦ «Paris Match» No 415 τῆς 23.3. 57 σελ. 49.

6. Τοῦτο συμπεραίνω ἀπὸ τὴ φράση : «Honni soit qui mal y pense»=ντροπιασμένος νὰ εἶναι αὐτὸς ποῦ σκέφτεται κακὰ (ἐπ' αὐτοῦ).

Τὰ λόγια τοῦτα εἰπώθησαν ἀπὸ τὸν Ἐδουάρδο τὸν Γ' τῆς Ἀγγλίας ὅταν σὲ μιὰ συνάθροιση τῆς Αὐλῆς ἔπεσε ἡ ταινία ποῦ συγκρατοῦσε τὴ μιὰ ἀπὸ τὶς κάλτσες τῆς Κόμισσας τοῦ Σώλσβαρου καὶ ὁ βασιληᾶς ἔσπευσε νὰ τὴν σηκώσῃ. Τὴν ὥρα κείνη οἱ αὐλικοὶ ἐχαμογέλασαν πονηρὰ κι' ὁ βασιληᾶς εἶπε τὴν παρὰ πάνω φράση γιὰ νὰ τοὺς βάλῃ στὴ θέση τους. Ἐκτοτε ἰδρύθη τὸ Order of Garder, ὅπερ κακῶς ἀποδίδεται ἑλληνικὰ μὲ τὸν ὄρο «παράσημον τῆς περικνημίδος» τὸ ὀρθώτερον θὰ ἦτο νὰ λεχθῆ παράσημον τοῦ καλτσοδέτη. Εἰρήσθω ἐν παρόδῳ ὅτι οἱ Ἀγγλοὶ τότε (1348) μιλοῦσαν Γαλλικὰ.

7. Ἡ μητέρα μου ὡς κόρη ἐφόρεσε τέτοιες κάλτσες.

Εἶναι πιθανώτατο πὸς οἱ ἀστὲς ἐφόρουσαν κάλτσες καθημερινῶς, ἀλλὰ ὄχι πάντοτε μεταξωτές.

Οἱ φτωχὲς χωρικὲς θὰ ἐφόρουσαν κάλτσες μόνο σὲ δυὸ ἐπίσημες στιγμὲς τῆς ζωῆς, στὸ γάμο καὶ στὸ θάνατο, καὶ πάντοτε λευκὲς, ἂν κρίνωμε ἀπ' ὅ,τι συνέβαινε μέχρι χθὲς στὰ ὄρεινά χωριά.

Τοὺς τελευταίους αἰῶνες οἱ πλεχτὲς κάλτσες, τὰ **καρτσόνια** τῶν κομψῶν γυναικῶν, πάντοτε χρωματιστές, ἦσαν **σκέτες** ἢ **λουρωτές**, μὲ ἐναλλασσόμενες ὀριζόντιες ραβδώσεις (**βεργάδες** ἢ **ζωναράτες**) σὲ πλέξη ζέρσεϋ ἢ μονόχρωμες μὲ πλέξη **τριοβέλωνο** (νῦν γερμανικὸ λάστιχο), **τρυπητὲς** (κιοφτερᾶτες¹, ξερριζωμένο δεντρί), **χυτὲς** (ἀρὺς πόντος, ψαροκόκκιλο).

Στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα μας οἱ κάλτσες τῶν κυριῶν ἦσαν μαῦρες.

Οἱ ἡλικιωμένες ἀστὲς ἐφόρουσαν μαῦρες κάλτσες ἢ καὶ **ψαρές κάρτσες** πλεγμένες δηλαδὴ ἀπὸ νῆμα ψαρό, ἄσπρο καὶ **μπλάβο** ἢ ἄσπρο καὶ μαῦρο στριμμένο μαζί.

Τὰ παιδιὰ τῶν μικροαστῶν ἐφόρουσαν **τσουραπάκια** ἀπὸ χρωματιστὸ ἢ καὶ ψαρό νῆμα (ἄσπρο καὶ κόκκινο).

Τὸ νῆμα τῆς κάλτσας ἀρχικὰ ἐστρίβετο, ἐκλώθετο δηλαδὴ, ὅπως ἐγίνετο καὶ γιὰ τὸ νῆμα τῆς ὑφαντικῆς (μπαμπακερὸ ἢ μεταξωτὸ) ἀργότερα δὲ ἦταν ἀγοραστὸ (μερσεριζέ). Τὶς τελευταῖες δεκαετηρίδες τοῦ περασμένου αἰῶνα καὶ ἴσαμε τὸ 1920 οἱ κομψεύμενες ἀστὲς ἐφόρουσαν κάλτσες πλεγμένες ἀπὸ νῆμα ἀγοραστὸ (**κουβάρες**) ποὺ ἐγαλίλιζε σὰν μετάξι².

Οἱ κάλτσες ἦσαν εἴτε **γονάτες** (πάνω ἀπὸ τὸ γόνατο) ἢ ἴσαμε τὸ γόνατο, ὅποτε ἐστερεώνοντο μὲ τὰ βαστάγια τῆς βράκας.

Στὰ ψηλά χωριά τῆς πεδινῆς Κρήτης οἱ κομψεύμενες ποὺ φορούσαν μπό ες μέχρι τῆ μέση τῆς κνήμης ἐφόρουσαν **γάμπες**, κάλτσες δηλαδὴ χωρὶς πέλμα ποὺ ἐστερεώνοντο μὲ **καρτσοβάσταγα** πάνω στὸν ἀστράγαλο³.

Εὐνόητο πὸς οἱ κάλτσες ἦσαν χειροποίητες. Κάλτσα δὲν ἐπλεκαν μόνο οἱ φτωχὲς, μὰ καὶ οἱ εὐπορὲς κυρίες· τίς ἐτύλισαν σὲ μαντήλια μεταξωτὰ ἢ βαμβακερὰ κ' ἐξέκινούσαν ἀπὸ **κεῖ καὶ μεσημέρι** γιὰ τίς ἀπογευματινὲς συγκεντρώσεις. Τὶς πολυμελεῖς ὅμως οἰκογένειες ἐξυπηρετοῦσε ἡ οἰκοτεχνία· οἱ **καρτσονοῦδες** ποὺ εἶχαν σὰν ἐπάγγελμα τὸ εἶδος αὐτὸ τῆς πλεκτικῆς ἐπρομήθευαν κάλτσες ἀνδρικὲς καὶ γυναικεῖες σὲ **μεταπράτες** ποὺ

1. Διὰ τὸ σχῆμα· ἐκ τῆς λέξεως κιοφτέρι=μουσταλευριά. Τὰ κιοφτερῆγια κόβονται μὲ ὄρισμα σχῆμα (ρομβοειδῆ ὅπως ὁ μπακλαβάς). Κιοφτερᾶτες εἶναι καὶ οἱ κάλτσες τῆς Ἐλισσάβητ.

2. Μετὰ τὸ 1912 ἐφορέθησαν καὶ κάλτσες τοῦ ἐμπορίου φερμένες ἀπὸ τὴν Εὐρώπη.

3. Κάτι ἀνάλογο μὲ τίς κάλτσες τῶν ἀνδρῶν. Βλέπε σελ. 37 τοῦ τόμου « Ἀνδρική Φορεσιά ».

τις πουλούσαν στα **παζάρια**. Τὸ ἐπάγγελμα αὐτό, ἀρκετὰ προσοδοφόρο, ἀποτελοῦσε σπουδαῖο κλάδο τῆς οἰκοτεχνίας.¹

Οἱ κάλτσες ἐπλέκοντο μὲ 5 βελῶνες κατὰ δύο τρόπους: **στό λαιμὸ** καὶ **στό καρτσόξυλο**. Ἐπερνούσαν τὸ νῆμα γύρω στό λαιμὸ ἢ στὸν **κάτσουνα** (φουρκέτα ζευλωμένη σὲ σχῆμα N) πού τὸν ἐμπηχαναν στὸν ἀριστερὸ ὦμο. Ἡ ἐμπηχαναν στὴ ζώνη τῆς ποδιᾶς τους (οἱ γρηῆς πρὸ πάντων) τὸ καρτσόξυλο, ἓνα λεπτὸ καλαμάκι στὴν τρύπα τοῦ ὁποίου ἔχωναν τὴ βελῶνα ἀκινήτωντας τὴν καὶ ἔπαιρναν τοὺς πόντους μὲ τὴν ἄλλη. Οἱ κάλτσες πού ἐπλέκοντο τριωβέλωνο (μὲ τρεῖς βελῶνες) δὲν ἐπλέκοντο γύρω γύρω ἀλλὰ ὅπως πλέκομε σήμερα τὰ πουλόβερ καὶ ἐρράβοντο πίσω καὶ ἔπαιρναν τὸ σχῆμα μετὰ τὸ πλέξιμο.

Ἀξίζει νὰ σημειώσωμε πὼς οἱ Κρητικὲς δὲν ἐμαντάριζαν τις κάλτσες τους ἀλλὰ τις **ἀλλαξοφχιάζανε**, ὅπως κάνουν ἄλλως τε καὶ σήμερα οἱ χωρικές. Μόλις δηλαδὴ πάθαινε φθορὰ ἢ φτέρνα ἢ τὸ **μπροσμούρι** ἐξήλωναν τὸ φθαρμένο τιμῆμα καὶ ἔπλεκαν νέο ἐπάνω στὴν μεταχειρισμένη κάλτσα ἢ τις ἔκοβαν ἀπὸ τοὺς ἀστραγάλους καὶ ἐσυνέχιζαν ἀπὸ κεῖ καὶ κάτω.

Γιὰ τὴ δουλειὰ αὐτὴ ὑπάρχει τὸ **παρατήρημα** πὼς μόλις ἀρχίσουν τὰ στενέματα πρέπει ἢ κάλτσα νὰ τελειωθῇ ἀμέσως γιατί «ὅσες μέρες πομείνει ἢ κάρτσα στὰ **στενέματα**, τόσες μέρες θὰ στέκη κι' ἢ ψυχὴ τσῆ πλέχτρουσας καὶ τόσες μέρες θὰ **ψυχομαχῇ** καὶ θὰ τυραννᾶται ἴσαμε νὰ βγῇ ἢ ψυχὴ τζη»².

Ἡ κάλτσα φορεμένη μὲ τὸ φελλὸ («ὁ φελλὸς θέλει καρτσόνι...») ἔκρυβε τὰ τυχόν ἐλαττώματα τῶν δακτύλων, ὅπως οἱ γόβες καὶ τὰ στιβάνια ἔκρυβαν τὰ ἐλαττώματα τῆς φτέρνας, ἔτσι πού ὁ κοπελλιάρης νὰ προειδοποιῇ τὴν κελὴ του: «ἀ δὲ μ' ἀρέσ' ἢ φτέρνα σου σκεπάρνι θὰ δουλέψη».

Ὅμως κάτω ἀπὸ τὴν κάλτσα καὶ τὸ παπούτσι μποροῦσε νὰ κρύβεται κι' ἓνα ὁμορφο πόδι, πού ἢ φαντασία τῶν νεαρῶν τῶκανε ὁμορφότερο :

.....
 «Παπούτσα καὶ καρτσόνια ἢ σκύλλα φόργιε
 καὶ μέσα τσ' ὁμορφιές τση ποιὸς τσι θώργιε;»³

γ) Τὰ χρυσαφικά

Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ τραγοῦδι τῆς ἀρφανούλας νύφης κι' ὅπως ἴσαμε χθὲς ἐβλέπαμε γύρω μας, ὁ λαιμὸς καὶ τὸ στήθος τῆς Κρητικῆς ἀντεπροσώπευε τὴν οἰκονομικὴ ἀντοχὴ τοῦ ἀρραβωνιαστικοῦ καὶ τοῦ συζύγου. Ἦτανε

1 Μετὰ τὸ 1910 εἰσῆχθησαν στὴν Κρήτη καὶ πλεκτικὲς μηχανές, τις ὁποῖες μετεχειρίζοντο κοπέλλες.

2. Στὴν Κρήτη πιστεύεται ὅτι ἢ ψυχὴ βγαίνει ἀπὸ «στενὸ ντόπο».

3. «Ἡ γιοβριοπούλα» (Ἀντ. Γιανναράκη «Ἀσματα Κρητικὰ» σελ. 131).

τόσο πολλά και τόσο βαρειά τὰ χρυσαφικά πού σήκων' άπάνω της ή κάθε νέα γυναίκα, πού άν δέν τής κολάκευε τὸ φιλότιμο θάλεγε «ἀς μοῦ λείπανε».

Τὸ φόρτωμα μὲ τόσα πολλά μπιχλιμπίδια ταυτόχρονα εἶναι μόδα τῶν τελευταίων αἰώνων.

Πάντα οἱ Κρητικὲς εἶχαν πολλὰ κοσμήματα, μὰ τὰ φορούσαν διάχυτα, σάν σκολαρίκια, σάν δαχτυλίδια, σάν βραχιόλια, σὰ φίμπιες ἢ σάν ἐπιρράμματτα στὶς ζῶνες καὶ στὰ φορέματα¹.

Οἱ τοιχογραφίες Γκερόλα μᾶς δείχνουν πὼς οἱ Κρησσοὶ τοὺς πρώτους αἰῶνες τῆς Βενετοκρατίας ἐξακολουθοῦσαν νὰ ἔχουν ξεχωριστὴ προτίμηση στὰ μεγάλα σάν χαλκιάδες βυζαντινὰ σκολαρίκια, τὰ **κρικέλια**² ἢ **βέργες**³ 4

1. Ὁ Γεωργηλάς στὸ «θανατικὸ τῆς Ρόδου» στίχ. 128 (ἐν Wagner «Carmina») μᾶς πληροφορεῖ πὼς οἱ φοῦστες τῶν γυναικῶν εἶχαν ἐπιρραμμένα μαργαριτάρια :

α. . . καὶ λιθομαργαριτάρια νάχουν τὰ μανικῶτια
κι' ἀπ' ἔξω οἱ γυνέλλες τῶν ἔτερα νάχουν πάλι.

Τοῦτα ἐρράβοντο σάν φουντίτσες κατ' ἀποστάσεις ἐπάνω στὴ φοῦστα, ὅπως καὶ οἱ σύγχρονες μᾶς κυρίες ἐρραβαν ἀπλὲς φουντίτσες κατὰ τῷ 1953. Μιὰ ἰδέα γι' αὐτὰ τὰ ἐπιρραμμένα μαργαριτάρια, μᾶς δίδει τὸ πορτραῖτο τῆς Ἑλεωνόρας τοῦ Τολέδου (πίναξ τοῦ Bronzino ἐν Firenze, Galleria degli uffizi ἔτους 1541;).

2. Μινιατούρα τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων (ἐν Schloumberger «Un Empereur» σελ. 69) παριστᾶ εἰ τὴν Ἁγίαν Ἑλένην μὲ σκολαρίκια κρικους, ὅπως τῶν Κρησοῶν.

2α. Κρικέλια κυρίως ἔλεγαν οἱ Βυζαντινοὶ τὰ κυκλικὰ δαχτυλίδια τὰ ἄνευ λίθων. (βλέπε Ρ. Ρr. I, 44 ἐξ.: αὐτὸ οἶδα εἰς δακτύλιν μου κρικέλλιν δακτυλίδιν»). Κατ' ἀναλογίαν ὀνομάσθησαν κρικέλια καὶ τὰ ἐνώτια. Κρίκοι δηλαδὴ, ὅπως τὰ λέμε σήμερα. (Νῦν ἀκούεται στὴν Κρήτη ἡ λέξις κερκέλι καὶ δηλοῖ τὸ κυκλικὸν ρόπτρον τῆς χωρικῆς οἰκίας. Ὅμοιος ἀκούεται ἡ λέξις κέρκελος καὶ δηλοῖ τὸν σιδερένιο κρίκο πού μπαίνει στὴν πλάνα μᾶς ὑπόμου, πού λέγεται καὶ χαλκιάς. Ὑπάρχει καὶ τὸ ρῆμα ἀνεκερκελεύω πού σημαίνει φέρω ἐπὶ τάπητος θέμα λημονηθέν. Φράσις: «Τοῦτος, παιδί μου, ἀνεκερκελεύει παληοὺς βαντέδες»).

3. Τὰ κυκλικὰ ἄνευ λίθων δαχτυλίδια ἐλέγοντο στὴν Κρήτη καὶ βέργες ἢ βέρες. Κατ' ἀναλογίαν ὀνομάσθησαν καὶ τὰ σκολαρίκια τὰ κυκλικὰ (τὰ ἄνευ λίθων). Πιθανῶς ὅμως νὰ ἔλεγαν βέργες καὶ τὰ βραχιόλια τὰ ἄνευ λίθων. Σὲ διαθήκες ἀλλὰ καὶ στὸν Σαχλίκη συναντοῦμε τὶς λέξεις αὐτές. Εἰς διαθήκην ἔτους 1497 (Σάθα Μεσ. Βιβλ. τόμ. 6) εὐρίσκομε «... ἐτι θέλω τὴν βέργαν τὴν χρυσὴν καὶ τὴν βέραν τὴν χρυσὴν, ἄτινα δύο δακτυλίδια ἔχω ἐν ταῖς χερσίν Δευτ' τοῦ Ἱατροῦ καὶ ἐν δακτυλίδιον μετὰ πέτρας πατίστας...». Εἰς τὴν διαθήκην τοῦ Ἀνδρέα Τζάκομο Κορνάρου («Κρητ. Χρον.» τόμ. Θ' 1955 σελ. 433) εὐρίσκομε: «ἐπίσης ἀφήνω εἰς τὴν ψυχοκόρη μου Βεργίνα. . . et le quatro u e r e d' oro dette in greco u e r g i e s» (...πού λέγονται Ἑλληνικὰ βέργες). Ὁ ἀριθμὸς τῶν «βέργες» ἐπιτρέπει νὰ εἰκασῶμε πὼς δέν πρόκειται περὶ δακτυλιδίων μὰ περὶ βραχιολίων. Ὁ αὐτὸς διαθέτης μᾶς πληροφορεῖ πὼς οἱ Βενετοὶ δίστελλον τὰ δακτυλίδια σὲ uera καὶ anello con giogia βέρα ὀνόμαζαν τὰ ἄνευ λίθων, anello con giogia τὰ με πολυτίμους λίθους. «Ἀφήνω—γράφει ὁ διαθέτης Κορνάρου— (σελ. 413 εἰς τὴν βαπτιστικὴ μου Μαριέττα ἓνα anello d' oro con giogia smeraldo». «... Ἀφήνω σημάδι ἀγάπης στὸν γιάτρο Βεβάρδο un anello d' oro con giogia rubin» (σελ. 405).

Ἡ λέξις ἐν Σαχλίκη «Γραφαὶ καὶ στίχοι» στ. 544: «τὸ φυλακτῆριν ἐφθασε τὶς βέργες τῆς ἐφόρει».

4. Γιὰ νὰ φορέσουν τὰ σκολαρίκια ἔπρεπε νὰ ἔχουν αὐτὰ τρυπημένα. Τὸ τρύπημα τῶν αὐτῶν ἐγένετο συνήθως ἀπὸ τὴ γαγια. Νὰ πὼς ἐγένετο τὸ τρύπημα τῶν αὐτῶν τὸν καιρὸ τῆς γαγιαῶς μου (1831-1915). Ἔβαζε ἡ γαγια σ' ἓνα σκουτελάκι, ἐξὸ δριμύ, «πού νὰ πρῶη τὰ μάρμαρα καὶ ἀλάτσι ἀλύπητο». Μ' αὐτὸ ἄλειφε τὸ λαλάδι τοῦ αὐτοῦ τῆς ἐγγονῆς, πολλὰς φορὲς «γιὰ νὰ μουδιάση, νὰ μὴ γρῶικῆξη πόνου». Ἵστερα

καθώς και στα εφαρμοστά περιλαίμια, τὰ **μανιάκια**¹, πού συνώδευαν τή, βυζαντινή ἄλλως τε, φορεσιά των.

¹ Ασφαλῶς ἐφόρουν καί **μανίνια**² ὅπως ἐλέγοντο τότε τὰ βραχιόλια.

Μεταβυζαντινά, καί συγκεκριμένα ὕστερ' ἀπό τὸ 1500, ἐφόρουν καί χρυσές ἀλυσίδες, **καδένες**³, γύρω ἀπὸ τὸ λαιμὸ καί τὴ μέση τους, μακρυῆς ἢ μακρύτατες, χονδρῆς ἢ λεπτότερες, ἀνάλογα μὲ τὴν οἰκονομικὴ ἀντοχή τους⁴.

ἔπιανε τὰ χρυσὰ **λικάνια** * (τρυπητήρια ἢ βεργέττες) καί μὲ τὴ βελώνα τους ἐτροπούσε ἀπ' εὐθείας τὸ αὐτὶ καί τὰ ἐκλείνε ἀέσιως. Σὲ λίγες μέρες ἔθρεφε τὸ αὐτὶ καί τὸ σκολαρίκι ἐκινεῖτο περὶ ἐλεύθερα μέσα στὴν τρύπα. Στὰ χωριὰ τὸ τρύπημα ἐγίνετο μὲ τὴν **καπλαντοβελώνα**, πού τὴν εἶχαν περασμένη μὲ **βάμμα μπλάβο**. Ἐπερνούσαν ὅλη τὴν βελώνα ἀπὸ τὴ σχηματιζόμενη τρύπα (μαζὺ μὲ τὸ βάμμα) τὸ ὁποῖον ἔδεναν καί ἐσχημάτιζαν ἓνα κλωστήνιο κρίκο, ἀφήνοντας δυὸ ἀκρίτσες κλωστή πάνω στὶς ὁποῖες ἔχουναν λίγο κερὶ, γιὰ νὰ μὴ λύνῃ ὁ κρίκος καί γιὰ νὰ βαραίνῃ ἐλαφρὰ, ὥστε νὰ συνηθίζῃ τὸ κοριτσάκι τὸ βάρος πάνω στὸ αὐτὶ του. Ἐφῆναν τὴν κλωστή ἔως νὰ ὀρέψῃ ἢ τρύπα καί ἦσαν βέβαια τυχερὰ τὰ κοριτσάκια πού δὲν **ἐκακοσυνεύγανε** τ' αὐτάκια του. Κι' ἀκριβῶς γι'αὐτὸ, τὴν ὥρα τοῦ τρυπήματος, «ἤλεγε ἡ γιὰ γιὰ ἀπὸ μέσα τῆς τρεῖς βολῆς τὸ Χριστὸς Ἄνεστη, ἀποῦναι ἑπτὰ καληῶρες».

1. Τὸ **μανιάκιον** διέφερε ἀπὸ τὸ σημερινὸ κολλίε κατὰ τοῦτο ὅτι ἦταν σφιχτὰ προσαρμολογούμενο στὸ λαιμὸ, ὅπως π.χ. τὸ δαχτυλίδι στὸ δάχτυλο. Σήμερον ἀκούεται ἡ λέξις **μανακιά** καί δηλοῖ μιά στενὴ λουρίδα βελουδένιου ὑφάσματος, πάνω στὴν ὁποία προσράπτονται χρυσὰ νομίσματα καί φοριέται γύρω στὸ λαιμὸ «Μιά **μανακιά** κοσάργια». Ὅμοιως **μανακιά** λέγεται καί τὸ κολλάρο τοῦ σκύλλου. Τὴ λέξις **μανιάκι**, συναντοῦμε εἰς διαθήκην τοῦ 1486, ὅπου ὁ Θ. Τουρλινὸς ἀφῆνει «ἓνα **μανιάκι** μαργαριταρένιον» (Σάββα Μεσ. Βιβλ. τόμ. ΣΤ' σελ. 654-5).

2. Κουκουλὲ ἐνθ' ἄνωτ. Δ' σελ. 389. Τὴν λέξιν συναντοῦμε εἰς τὸ χ)φον τοῦ Κατζούρμπου (Σένα III φ. 78 σελ. 21): «μοῦδοκε τὰ **μανίνια** τῆς κι' ἀμάχι ἔβαλά τα». Σήμερον ἀκούεται ἡ λέξις **μανίλια** καί δηλοῖ τὰ βραχιόλια.

Σημ. Τὰ **μανίνια** ἐλέγοντο ἐπὶ Βυζαντινῶν καί βραχιόλια. (Βλέπε P. Pr. I, 44 ἐξ.): αὐδὲ βραχιόλι μ' ἔφερες ποτὲ νὰ τὸ φορέσω».

3. Ἐν τοῦ βενετικῶ Catena. Ἡ λέξις καί σήμερον ἐν χρήσει. Ἡ χρῆσις τῆς **καδένας** μαρτυρεῖται εἰς πολλὰς προσωπογραφίας Ἰταλῶν ζωγράφων τῆς ἐποχῆς. Τὸν τρόπον καθ' ὃν ἐφορεῖτο εἰς τὴν Ρόδο μᾶς δίδει ὁ Γεωργηλᾶς: «Πρέπει νὰ γράψωμεν καί αὐτὴν μὲ τ' ἄλλα τὰ γραμμένα / τὴν ἄλυσιν τὴν ἀργυρᾶν, τῆς μέσης τὴν **καδένα** / ὅλην τὴν μέσην ζώνεται καί φθάνει ἔως κάτω / καί ξετελεῖται ἄκρατα 'ς τοῦ καλκικιοῦ τὸν πάτο / δένει καί κόμπους δυὸ καί τρεῖς τάχατε νὰ κοντύνῃ...» («Τὸ Θανατικὸν τῆς Ρόδου», στίχ. 143).

4. Βλέπε ὁμοίως Γεωργηλᾶ (στίχ. 134):

ἄλλες νὰ ἔχουσι χρυσές ἄλυσες νὰ φοροῦσιν
χοντρές καί κατὰ δύναμιν καί μπόριαν νὰ κρεμοῦσιν
καί ἄλλες ἀργυρόχρυσα ψιλὰ ἄλυσιδάκια**
νὰ τὰ κρεμοῦσιν οἱ πτωχικῆς καί τὰ θηλυκοῦδάκια

* **λικάνια**, **λικι**=μίσχος. Πιθανῶς γιὰτὶ ἓνα τέτοιο ἀλλὰ μικρότερο κρίκο εἶχαν τὰ σκολαρίκια τῶν μεγάλων γυναικῶν, ἀπὸ τὸν ὁποῖον ἐκρέμετο τὸ κυρίως σκολαρίκι, ὡς ἀπὸ μίσχου.

** Τὰ πολὺ λεπτὰ ἄλυσιδάκια ἔλεγαν στὸ Ἡράκλειο ἀμερμίδι, πιθανῶς ἐκ τοῦ μέρμιθος, διὰ τὴν λεπτότητα. (Μερμίδι εἶχε καί ἡ μητέρα μου (κληρονομικὸ) καί ἦτο ἀφαντάστου λεπτότητος).

Και οἱ φτωχότερες ἀπὸ κοντά. Μόνο πού ἐκείνων τὰ χρυσαφικά ἦσαν «ἀργυρά» ἢ καὶ «παραχρυσωμένα», ὅπως λένε τὰ κείμενα, κι' ὅπως μαρτυροῦν λέξεις πού ἔχουν μείνει στὸ στόμα τοῦ λαοῦ¹.

Τὰ χρυσαφικά ἔκανε ὁ **χρυσαφός** ἢ **χρυσοχός**² καὶ φαίνεται πὼς ἡ τέχνη τούτη ἦταν σὲ μεγάλη ἀκμὴ στὴν Κρήτη. Τὸν καιρὸ τῆς Βενετοκρατίας ὁ χρυσοχός, τὸν καιρὸ τῆς Τουρκοκρατίας ὁ **κουγιουμουτζής**³, ἦταν σημαῖνον πρόσωπο. Κι' ἀλήθεια τὸ νὰ **μαλάσσης** χρυσάφι δὲν εἶναι τέχνη εὐκολή, δὲ χρειάζεται μόνο νὰ **πεδιξεύγεσαι**, πρέπει καὶ ν' ἀγαπᾶς τὴν τέχνη τούτη γιὰ νὰ βγαίνουν ἀπ' τὰ χέργια σου **ζαρίφικα** πράγματα.

Γιὰ τὸ στόλισμα τῆς κεφαλῆς οἱ Κρητικοποῦλες εἶχαν ὠραῖα κοσμήματα. Χρυσᾶ διαδήματα καὶ κουτελίκια, φλόκοι καὶ ζόγιες, συνταιριασμένα μὲ πολύτιμους λίθους καὶ μαργαριτάρια, ἔκαναν τὴν Κρητικοπούλα νὰ λάμπη ὡσὰν τὸν ἥλιο, μέσα κι' ἔξω ἀπὸ τὸ σπίτι της.

Παρ' ὅλο πού δὲν ἔχομε ζωγραφικὰ ἐνδείξεις γιὰ τὰ κουτελίκια, κείμενα καὶ τραγούδια μᾶς τὸ λένε. Ἡ ἀλληλογραφία Γρηγοροπούλων, παρουσιάζει τὸν ἕνα ἀδελφὸ νὰ ζητᾷ «ἕνα κουτελίκιν ὠραῖον»⁴. Ἦταν δὲ τοῦτο, τὸ «κού-

1. Ἡ λέξις ἀργυρός εἰς κανάκια παιδικά: «ἔλα ἔλα ἔλα πᾶ ἀργυρέ μου μαστραπᾶ». —Τὰ παραχρυσωμένα ἐγένοντο κυρίως ἀπὸ χαλκίό.

Μαντινάδα: «Τὸ στόμαν ἀποῦ μίλησε θὰ τὸ παραχρυσώσω
μῆλο πού τὴν Παράδεισο θὰ βγάλω νὰ τοῦ δώσω».

Γιὰ «ἀνέφαλα» παραχρυσωμένα μιλεῖ ὁ Κορνάρος στὸν Ἑρωτόκριτο. Κι' ἡ Νένα κλαίει γιὰ τὰ παραχρυσωμένα μαλλιά τῆς Ἑρωφίλης:

«Οἰμένα, Ἑρωφίλη μου, καὶ πὼς νὰ κατεβοῦσι
ἔς τὸν Ἄδη τόσες ὁμορφιές καὶ χῶμα νὰ γενοῦσι;
Πὼς νὰ μαδήσουν τὰ μαλλιά τὰ παραχρυσωμένα
πὼς νὰ λυθοῦν τὰ μάτια σου ἔς τὴ γῆ τὰ ζαφειρένια». (Ἐρωφίλη, Ἄλεξιου ἐνθ' ἄνωτ. σ. 64 στ. 1-5).

2. Ἡ λέξις καὶ στὸν Ἑρωτόκριτο, ὅπου ἡ Ἀρετοῦσα τὸν ρωτᾷ:
«Τὸ δαχτυλίδι ποῦδωκες κι' ἐκράτει το ἡ Φροσύνη
ποῦ σοῦλαχε; τίς ἔς τὸ ἴωκε; σ' ποῖον χρυσοχόν ἐγένη; (Ἑρωτ. Ε. 646).
3. Μαντινάδα: «χτένισε τὰ ξαθὰ μαλλιά καὶ βγάλ' ἀποχτενίδια
καὶ δός τα τοῦ κουγιουμουτζή νὰ φτιάξῃ δαχτυλίδια».

4. «Εἰ δύνασθε ποιήσατέ μοι ἕναν κουτελίκιν ὠραῖον. (Ἐπιστολὴ τοῦ Μανουήλου Γρηγοροπούλου ἐκ Καρπάθου πρὸς Γεώργ. Γρηγορόπουλον εἰς Κρήτην. Legrand Bibliographie Hellénique 2.293). Κουτελίκι=ἐκ τοῦ κούτελον = μέτωπον. Στὰ παιδικὰ μου χρόνια κουτελίκι ἐλέγετο μιὰ ἄσπρη λουρίδα βαμβάκεροῦ ὑφάσματος τὴν ὁποίαν ἐτύλισαν στὸ ἀπ λὸ τοῦ βρέφους γιὰ νὰ στερεώνουν τὸ βαμβάκι μὲ τὸ τριμμένο μοσκοκάρυδο πού ἐπέθεταν στὸ σημεῖο αὐτὸ τῆς κεφαλῆς γιὰ νὰ τὸ **πχιάνη ὕπνος**.

Κουτελίτης ἐν Ρόδῳ=κορδέλλα μὲ 1 φλουρί πού πέφτει ἀπάνω στὸ μέτωπο. (Ἀπὸ πάνω δένουν ἕνα μαντήλι σφικτὰ καὶ ἐντελῶς ἐξωτερικὰ ἕνα κίτρινο μεγάλο τσεμπέρι). Τὸ κουτελίκι μὲ τὰ φλουριά στὴν Αἰδηψὸ λέγεται **τσεμπέρι** (πληρ. Εὐαγγελίας Δ. Λιάτσικα). Στὰ Δεϋκτρα Βοιωτίας λέγεται **κορδόνι** (πληρ. Καλλιόπης Νόκκα).

τελον» τῶν Βυζαντινῶν ¹, μιὰ στενή λουρίδα ὑφάσματος ποῦ ἐτυλίσσετο γύρω ἀπὸ τὸ μέτωπο κι' εἶχε ἀπάνω της προσεραμμένα χρυσὰ νομίσματα, **ταϊκίνια** ² ἐπὶ βενετοκρατίας, ὅπως μᾶς λέει τὸ δημοτικὸ τραγοῦδι ³. Τὸ κουτελίκι ἐφόρου καὶ μέσα στὸ σπίτι, γιατί οἱ Κρητικὲς ἦσαν τότε **καθημεροστολισμένες**. Οἱ εὐγενεῖς καὶ οἱ πλούσιες κυρίες εἶχαν καὶ ὀλόχρυσα διαδήματα, ὅπως μᾶς λέει ὁ Τρωῖλος στὸ «Βασιλεὺς Ρωδολφίνος» :

«ἦ πηλιά ὄμορφαις κι' εὐγενικὲς κ' ἦ πλ' ἄξα στολισμένες / καὶ παντρεμμένες ὥρισε χίγλιες νὰ στολιστοῦσι / μὲ διαδήματα χρυσὰ καὶ ζῶνες νακλουθοῦσιν ⁴, ^{4α}.

1. Βλέπε ὅσα σημειώνει ὁ Κουκουλὲς ἐν Ε.Ε.Β.Σ. τόμ. Ζ' σελ. 35.

2. Στὴ Βενετία ὑπῆρχαν 2 εἶδη δουκάτων τὸ ἀργυροῦν ἢ grosso καὶ τὸ χρυσὸ ποῦ ἐκόπη τῷ 1284 καὶ ὠνομάσθη μετὰ τὸ 1453 zecchino. Ἐζύγιζε 3,56 γρ.

3. «Ταϊκίνια εἰς τὸ κούτελο καὶ σὰ νεράϊδα στέκει» Κριαρῆ ἐνθ' ἄνωτ. «Ὁ Σιῶρ Τζανακῆς» σελ. 13-14.

4. Βλέπε Τρωῖλου «Ὁ Βασιλεὺς Ρωδολφίνος» Πρ. Γ' (ἐν «Κυπριακὰ Γράμματα» ἔτος ΙΖ 1952, ἀνακοίνωσις Μ. Βάλσα).

4α. Ὁ ἀείμνητος Κουκουλὲς (ἐν Ε.Ε.Κ.Σ. Γ' σ. 56) φρονεῖ ὅτι ἐκ τοῦ κειμένου τοῦ Γύπαρη (Β' 108) ἐξάγεται πληροφορία περὶ στολισμοῦ τῆς γυναικείας κόμης ἐν Κρήτῃ: «... ὁ Γιαννούλης ἐπαινῶν πρὸς τὴν κόρην του τὴν ἐργατικὴν μητέρα της, λέγει σὺ μόνου ποῦ τὴν ἀρματωσὰ 'ς τὸ κόκκαλό σου βάνεις / κι' ἐδῶ κι' ἐκεῖ ξεσκιζεσαι μὲ τοὺς συντρόφισσές σου / Ἄν ἐνταῦθα τὸ κόκκαλό σου ἀναγνωσθῇ καύκαλό σου, τότε ἔχομεν ὑπαινιγμὸν περὶ στολισμοῦ, ἀρματωσιᾶς, τῆς γυναικείας κόμης, περὶ ἧς πλείονα δὲν λέγονται». Ἐν τούτοις ὁ στίχος τοῦ Γύπαρη «μόνο ποῦ τὴν ἀρματωσὰ στὸν κόκκαλό σου βάνεις» (ἐκδ. Κριαρᾶ, 1940, Ἄττο Β, σένα β στ. 108), ἀκολουθεῖται ἀπὸ ἄλλους στίχους ἐπεξηγηματικούς, ἀπὸ τοὺς ὁποίους φαίνεται σαφῶς ὅτι πρόκειται περὶ ὄπλων κυνηγετικῶν. Δὲ θὰ πρέπη νὰ ἀναγνώσωμε τὴ λέξιν **κόκκαλο** ὡς **καύκαλο**, οὔτε νὰ ἀναζητήσωμε ὑπαινιγμὸν περὶ ἀρματωσιᾶς τῆς γυναικείας κόμης. Κόκκαλος ὁ ὀνομάζεται καὶ ὀνομάζεται στὴν Κρήτῃ τὸ **ἰσχίον**. * Πρβλ. παροιμίαν «τὸν ἦκοφε τὸ κλειδί στὸν κόκκαλο» ποῦ λέγεται ἐπὶ πτωχῶν νέων οἱ ὁποῖοι δὲν ἔχουν σπίτι νὰ βάλουν τὴν νύφη, ὡς εἶναι τὸ ἔθιμον, κι' ὅμως σπεύδου νὰ παντρευτοῦν. Οἱ νέοι στὴν Κρήτῃ, τουλάχιστον μέχρι προχθὲς, ἐκτιζαν τὸ σπίτι τοὺς πρώτα καὶ ὕστερα ἐπαντρεύοντο. Στὸ μεταξὺ ἐκρυβαν τὸ κλειδί στὴ ζώνη τους, στὴ μέση τους, στὸν κόκκαλό τους. Πληγότερα ποῦ τὰ κλειδιά ἦσαν μεγάλα καὶ χονδρὰ τοὺς ἐνοχλοῦσαν, τοὺς ἐκοβαν στὸν κόκκαλο. Οἱ σχετικοὶ στίχοι τοῦ Γύπαρη ἐν Ἀλεξίου «Κρητ. Ἀνθολογία» (III, 31-36) σελ. 117 ἔχουν ὡς ἐξῆς :

«Κ' ἐσὺ ἴθελα νὰ κάτεχα εἶντα δουλειὲς τοὶ κάνεις,
μόνο ποῦ τὴν ἀρματωσὰ στὸν κόκκαλό σου βάνεις
κι' ἐδῶ κι' ἐκεῖ ξεσκιζεσαι μὲ τὶς συντρόφισσές σου
καὶ σκιᾶς λαγὸ δὲν ἤφερες στὸ σπίτι μας ποτέ σου.
Νὰ βλέπεσε, ὄντας κυνηγᾶς Πανώρια(μου) στὰ δάση
κιανεὶς κ' ἐσὲ στὰ βρόχια του μὴ λάχη νὰ σὲ πιάση».

Ὅντας ὅμως **ἄρματα** λέγονται στὴν Αἰδηψὸ (πληρ. Εὐαγγελίας Λιάτσικα) καὶ στὴν Ἀταλάντη (Πληρ. Μαρ. Ὁωμαῖδου), πιθανῶς καὶ ἀλλαγῶ τῆς Ἑλλάδος, τὰ ἐπὶ τοῦ στήθους τῶν γυναικῶν κοσμήματα. Πρβλ. καὶ πρὸς **σποῦρδες**, ὅπως λέγονται στὴ Δυτ. Κρήτῃ οἱ χρυσὲς **κολαῖνες** τῶν γυναικῶν. (Σπούρδα=φαρέτρα).

* Ἡ λέξις **κόκκαλος** καὶ εἰς «Θυσία τοῦ Ἀβραάμ» (Κριτ. ἐκδ. Γ. Μέγα 1954 σελ. 168 στ. 318: «κι' ἀφέντης μας 'ς τὸν κόκκαλον ἔχει σπαθὶ ζωσμένο». Ὁμοίως σελ. 191 στ. 746). Τὸ Κριτ. Ὑπόμνημα τοῦ Κριαρᾶ, ἐνθ' ἄνωτ. στ. 108 ἔχει: στὸν κόκκαλό σου Μ: τιν κοξα σπου Α. Ἀλλὰ κόξα ἐν Κύπρῳ ἢ μέση (πληροφ. Ἰσμήνης Χατζηκώστα).

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ δημοτικὸ τραγούδι τῆς Συλλογῆς Κριάρη, δὲν ἔχομε ἄλλη γραπτὴ μαρτυρία¹ περὶ καθημερινοῦ στολισμοῦ τῆς κεφαλῆς τῶν Κρησῶν μὲ χρυσὰ νομίσματα, ὅσον ἀφορᾷ τοὺς 18ο καὶ 19ο αἰ. Ἀπὸ ζωντανῆς πηγῆς² μαθαίνομε πὼς στοὺς Δυτ. Νομοὺς οἱ νύφες καὶ οἱ νέες γυναῖκες (ὄχι οἱ κοπέλλες) ἐφόρουσαν μιὰ σκούφια μὲ ἐπιρραμμένα χρυσὰ νομίσματα καὶ ἀπὸ πάνω τὴν μπόλια· εἰς τὰ Ἀνώγεια ἢ Ζόγια πού ἔστειλεν ὁ γαμπρὸς στὴ νύφη, ἦταν ἀρχικὰ ἓνας ἀλυσιδένιος κρίκος ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἐκρέμοντο χρυσὰ νομίσματα³,^{3α}.

Παράλληλα μὲ τοὺς φλόκους καὶ τὰ διαδήματα, οἱ γυναῖκες στὴν Κρήτη εἶχαν γιὰ τὰ μανίκια τοὺς σειρῆς ἀπὸ κουμπιὰ μαργαριταρένια ἢ καὶ χρυσά, πού τὰ ἔλεγαν **μποτόνια**. Ἄμα ἔπαψε ἡ μόδα αὐτή, οἱ γυναῖκες μετέφεραν τὰ κουμπιὰ γύρω στὸ λαιμὸ τοὺς σὰν κολλιέ. Ἔτσι εἶπαν **μποτόνια** τίς χρυσῆς χάντρες πού φόρεσαν στὸ λαιμὸ⁴ σὰν **κολαίνες**. Τὰ μαργαριτάρια περασμένα σὲ νῆμα, τὰ εἶπαν **κλωνιῆς ἢ κλωστής**⁵ καὶ σὰν τέτοιες τὰ συναντοῦμε σὲ προικοσύμφωνα καὶ σὲ κείμενα⁵, πάντα μὲ τὸν

1. Τουλάχιστον ἐγὼ δὲν γνωρίζω ἄλλη μαρτυρίαν.

2. Πληροφορία Κυρίας Βουγιουκλάκι - Βουγιουκλάρη, Διδασκαλίσης Χανίων καὶ γηραιᾶς κυρίας ἀπὸ τὴν Ἐπαρχία Σελίνου.

3. Πληροφορία τῆς Κερᾶ Καπετάνισσας - Σκουλᾶ καὶ Δίδος Χαράς Βογιατζάκη.

3α. Οἱ στοματικές πληροφορίες οἱ σχετικές μὲ τὴν παλαιότερη χρυσὴ Ζόγια ἐπιβαιώνονται ἀπὸ τὸν Π. Βλαστό («ὁ Γάμος ἐν Κρήτῃ»)· ἐπίσης ἀπὸ τὸν Ἄ. Ἀντωνιάδη «Κρητικὴς» (σελ. 15):

«ἄδουσαν καὶ πλέκουσαν στεφάνην χρυσῶν νομισμάτων ἀρχαίων/ταύτην δὲ κόρη μικρὰ πρὸς τὴν νύμφην θὰ φέρη κατόπιν».

Σημ. Ἡ Ζόγια στὴν Κῶ ἐλέγετο **γυρδάνι** (βλέπε Ζαρράφτη «Λαογραφικὰ τῆς Κῶ» ἐν Λαογρ. Τ. II' σελ. 317):

«στολίστε τῆς τὸ κούτελο μὲ τὸ χρυσοῦ γυρδάνι
νὰ παραβγῆ στὴν ὀμορφιά τὸν ποταμὸ Γιορδάνη».

4. Βλέπε χρονικὸν Ant. Trivan (ἐν «Κρητικὰ Χρονικὰ» τόμ. Θ' σελ. 472): «οἱ γυναῖκες τῶν Σφακιῶν πού πήγαν οἰκογενειακῶς νὰ παρουσιαστοῦν στὸν προβλεπτή Marino Cavalli, ἔφεραν μαζί τοὺς μέσα σὲ μεταξωτὰ μαξιλιάρια τὰ κοσμημένα τοὺς κι' ἀνάμεσα σ' αὐτὰ τὰ κοσμήματα ἦσαν καὶ bottoni massizzi infilzati, li quali usavano le Donne portarsi al collo (μποτόνια μασίφ περασμένα μὲ κλωστή, τὰ ὁποῖα συνήθιζαν νὰ φοροῦν οἱ γυναῖκες στὸ λαιμὸ)».

—Περιδέραια ἀπὸ μποτόνια ἐναλλασσόμενα μὲ πολύτιμες πέτρες ἐφόρουσαν καὶ οἱ χωρικές τῆς Ἰταλίας. Βλέπε Alessandro Manzoni «I promessi sposi», ἐκδ. Vallecchi, Firenze, 1952 κεφ. II σελ. 49: «Intorno al collo aveva un vezzo di granati alternati con bottoni d' oro a filigrana».

5. Βλέπε καὶ προικοσύμφωνον Μιχ. Δαμασκηνοῦ ἐν «Κρητ. Χρον.» Α' τ. III σ. 616: «... e un fil de perle».

προορισμό να στολίζουν το λαϊμό¹ μιᾶς ὁμορφῆς γυναίκας. Μὰ μπορούσε νᾶναι καὶ καμμιά τους ἄσχημη ὕστερ' ἀπὸ τόσα μιχλιμπίδια; «Στόλισε καὶ τὸν κούτσουρα νὰ δῆς τὴν ὁμορφιά ντου».

Οἱ καυμένες οἱ φτωχότερες ἐφορούσαν κολαίνες μὲ χάντρες² **φιλντιχένιες**, μὲ φιλντιχένιους σταυρούς, ἢ καὶ **μιχλιμπιπάρειες** ἢ καὶ **λίθινες** ἢ ἀκόμη καὶ μὲ μπλάβες πέτρες³.

Ἐκτὸς ἀπ' αὐτὰ οἱ Κρητικὲς ἐφόρεσαν καὶ τὰ **μιρμίδια**⁴ ποὺ περιβάλλανε τὸ λαϊμό καὶ διαχύνονταν καὶ στὸ στῆθος, αὐτὰ ποὺ εἶπανε κατὰ τὴν Τουρκοκρατία **γιορντάνια** ἢ **γιορνταναλίγια**^{5,5α}. Τοῦτα ἦσαν σύνολο ἀπὸ ρομβοειδεῖς ἢ στρογγυλὲς χρυσῆς πλακίτσες μὲ ἔκτυπα σχέδια (σταυροί, καρδοῦλες, πουλάκια) συνδεδεμένες μεταξύ τους μὲ μικροὺς κρίκους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἐκρέμοντο μικρὲς καρδοῦλες ἢ σταουρούλια, ἔτσι ὥστε ἐσχηματίζετο ἓνα ἀπλωτὸ κόσμημα ποὺ σκέπαζε τὸ **λακκί** τοῦ λαϊμοῦ καὶ τὸ ἐπάνω μέρος τοῦ στῆθους^{6,6α}.

* *

Καὶ τὰ δαχτυλίδια ἦσαν ἐξαιρετικῆς τέχνης καὶ μὲ μεγάλης ἀξίας δαχτυλιδόπετρες. «Ἄτιμητα λιθάρια» τίς λέει ὁ ποιητὴς τοῦ Γύπαρη⁷ κι' ὅπως φαίνεται οἱ Κρητικοὶ ἤξεραν ὅλων τῶν εἰδῶν τὰ πολύτιμα πετράδια. Στὸν Ἐρωτόκριτο ἢ Ἀρετούσα δίδει δαχτυλίδι πολύτιμο ζαφεῖρι⁸. Στὸ προικο-

1. Γύπαρης (ἐν Σάθα «Κρητ. Θέατρον», Πρόλογος Διδός) στ. 118: «καὶ τὰ μαργαριτάρια / ὅπου στολίζουν τοὺς λαϊμούς». Βλέπε καὶ Ἄγαθ. Νιολάκη «Μελέτιος ὁ Πηγᾶς ὁ Κρῆς Πατριάρχης Ἀλεξανδρείας» σελ. 198: «Ἐρχεται λοιπὸν ὁ ἄγγελος πρὸς τὴν Παρθένον. Τί νὰ ἔκαμνεν ἡ Παρθένος; Ἐπλέκετο ἂν τύχη καὶ εἶχε τὰ σγουρὰ ἡτοιμασμένα; τὸ νηψίδι ἔτοιμον; ἐκρέμοντο εἰς τὸν λαϊμόν τῆς πολύτιμα μαργαριτάρια; ἐφόρτωνε τὰ χέρια τῆς χρυσὰ βραχιόλια ἢ σκολαρίκια εἰς τὰ αὐτιά;...».

2. Καὶ οἱ ἀρχαῖες Ἑλληνίδες φορούσαν κολλιὲ ἀπὸ χάντρες. Βλέπε «Λουκιανοῦ Ἐταιρ. Διάλογοι» (Μετὰφρ. Κοντυλάκη) σελ. 343: «... ναί, μητερούλα μου, θέλω νὰ μοῦ πάρης ἓνα περιδέραιο ποὺ νάχη χάντρες κόκκινες τῆς φωτιᾶς».

3. Ἦσαν χάντρες ἀπὸ φτηνὸ λαζούλιθο. Ἐπίστευαν ὅτι τὸ χρῶμα ἀπεμάκρυνε τὴ βασκανία.

4. Πιθανῶς ἐκ τοῦ ὄρμος (ὄρμίδιον, μιρμίδιον, μιρμίδι).

5. Ἐκ τοῦ τουρκικοῦ γερντανλίχ.

5α. «Καὶ εἰς τὸν ἄσπρο τῆς λαϊμό, τὴν κατοικίᾶ τοῦ ἡλιοῦ / εἰς ἀλυσίδες κρέμονται ἄγιοκωσταντινάτα / γιορνταναλίγια... (Βλέπε «ὁ γάμος τῆς Ἀρφανούλας»).

6. Ἐνα τέτοιο χαριτωμένο μιρμίδι ὑπάρχει στὸ Μουσεῖο Κοσμητ. τεχνῶν Ἀθηνῶν.

6α. Ὁ ὀγδοηκοντούτης Μανωλιουδάκης ὁδὸς Θόλου 12, Ἀθῆναι, ἐκ Σφακιῶν, μὲ πληροφορεῖ ὅτι ἡ μητέρα του εἶχε μιρμίδι ἀπὸ μικροῦτσικα χρυσὰ τούρκικα φλουράκια, κι' αὐτὰ ἀκριβῶς εἶπανε στὰ δυτικὰ «γιορντάνια», ὅσα δηλ. ἦσαν καμωμένα ὄχι ἀπὸ πλακίτσες κατεργασμένου χρυσοῦ, ἀλλὰ ἀπὸ τούρκικα νομισμάτια.

7. Σάθα «Κρητ. Θέατρον—Γύπαρης» (πρόλογος Διδός στ. 113).

8. Μὲ τὴ σημασία του; (Ἐρωτ. Ε' 555).

σύμφωνο ὁ Δαμασκηνός¹ δίδει δαχτυλίδι μὲ ρουμπίνι καὶ κορνιόλα. Στὴ διαθήκη τοῦ ὁ Ἄνδρέας Κορνάρος ἀφήνει δαχτυλίδι μὲ σμαραγδόπετρα κι' ἄλλο μὲ πέτρα γκρανάτα. Στὸ Ρωδολίνο συναντοῦμε πλῆθος ἀπὸ πολυτίμα πετράδια (τοπάζια, ἀνθρακες, λίθους, σμαράγδους, μπαλάσια, σκληυδώνιους, χαβάζιους, ὑάκινθους), πολλὰ ἀπὸ τὰ ὅποια ξέρομε μεῖς σήμερα μὲ διαφορετικὰ ὀνόματα². Σὲ διαθήκη τοῦ 1497 συναντοῦμε δαχτυλίδι μὲ πέτρα πατίστα^{3, 3α, 3β}. Στὸ τραγούδι τῆς ἀρφανούλας νύφης, ἡ κόρη φορεῖ πατωσιές

1. Κρητ. Χρονικά ἔτος Α' III σελ. 616.

2. Τρωίλου «ὁ Βασιλεὺς Ρωδολίνος» (ἐν Γενναδ. Βιβλιοθ.). Πρ. Γ' σελ. 69, 70. **Τοπάζια**=λίθος περιζήτητος κίτρινος ἢ λευκός· **ἀνθρακες**=Γρανάτις (κόκκινος, κίτρινος, καστανός, μαῦρος)· **λίθος**=Κοράλλι· (ἐν Du Cange λίθος=δένδριον. Τὸ κοράλιον, τὸ κουράλιον ὅπερ ἐνίοι λιθοδένδρον ἐκάλεσαν δοκεῖ μοι εἶναι φυτὸν ἐνάλιον).

(Τὸ κοράλλι ἐπὶ τουρκοκρατίας καὶ νῦν ἐτι σποραδικῶς ἐν Κρήτῃ λέγεται μερτζάνι. Ἡ μαντινάδα τὴν κόρη μὲ τὰ κόκκινα χεῖλη τῆ λέει μερτζανάχειλη).

Μπαλάσια ἢ μπαλάξια=Ἐν Du Cange (Anon. graecobarb M. S de lapidibus ex Cod Reg. 945 Μπαλάσιον ἐστὶ χλορὲ ὅσάν τὸ κουκιν τοῦ ροδίου, ὄχη πωλὰ κόκκινον οὐδὲ πολλὴ ἄσπρη, ἀμὶ ἔνε καθάρια καὶ φωτινὴ καὶ φένετε ὅσάν τὸ σαπφύρη. Μπαλαύστια (Aliae ex Cod 848 μπαλαύστια, τῶν ροῶν τὰ ἄνηθ).—Κατὰ τὸν Διοσκορίδην (1.111) ἀβαλαύστιόν ἐστὶ ἄνθος ἀγρίας ρόας, εἶδη δὲ αὐτοῦ ἐστὶν πλείονα. Εὐρίσκεται γὰρ καὶ λευκὸν καὶ πυρρὸν καὶ ροδόχρουν).

—Τῆ λέξῃ Μπαλάσια συναντοῦμε στὸν «Milione» (Μᾶρκο Πόλο) τῆς Biblioteca Universale Rizzoli, Milano, 1955 σελ. 63, ὡς balasci. (Ὁ Μ. Π. ἀναφέρει ὅτι ἡ Balascam ἦταν μιὰ ἐπαρχία τῆς Περσίας, καὶ ἐξ αὐτῆς τὸ ὄνομα τῶν πολυτίμων λίθων, οἱ ὅποιοι ἐξήγγοντο ἀπὸ τὰ βουνά τῆς. «Πληρῶνει—λέει ὁ Μ. Π.—μὲ τὸ κεφάλι τοῦ αὐτοῦ πού θὰ βγάλῃ τὶς πέτρες αὐτῆς ἀπὸ τὸ βασίλειο, διότι ὑπάρχουν τόσες ὥστε θὰ κατανοῦσαν εὐτελεῖς). Στὸ Γλωσσάριο τοῦ Milione ὁ ἐκδότης ἀναφέρει ὅτι ἀπὸ τὰ ὄρυγεῖα τῆς Balascam ἐξάγονται «balasci» (rubino spinello), lapislazuli, zaffiri καὶ ἀργυρος. Εἰς τὸν Ἑρωτόκριτον (Β' 130) συναντοῦμε τὴν λέξῃ «ζαφειρομπάλασα» τὴν ὁποία θὰ μπορούσαμε νὰ ἐξηγήσωμε μπαλάσια πού ἔχουν τὸ χρῶμα ζαφειριοῦ, ἀν δεχθοῦμε τὴν πληροφορία τοῦ Μᾶρκο Πόλο καὶ ἐτέραν τοῦ Du Cange (ἐν λέξει ζάμφυρος=λάπις lazurius «εἶθ' οὕτως πάλιν ἐμβαλε αὐτῷ λίθον μπαλάξι ζεφύρου»). Τὸ λεξιλόγιον τοῦ Ἑρωτοκρίτου (100 ἀθάνατα ἔργα) ἐξηγεῖ ζαφειρομπάλασα τὰ ζαφειρία καὶ μπαλάσια (=ρουβίνια).

Σαλκιδώνιοι = Ὁ χαλκιδώνιος, μιὰ μορφή τοῦ χαλαζίου· **χαβάζιοι** = χαλαζιαί; **Ἰάκυνθος**=ζιρκόνιον, λάμπις ἀδαμαντοειδής. (Βλέπε λεξιμὸν Ἑλευθερουδάκη τόμος 8ος σελ. 704, ὅπου εἰκονίζεται λίθος ὑάκινθος χρώματος ἐρυθροῦ).

3. **Πατήστα** = Ἐν Du Cange: πατήστα ἔνε εἰς τὸ χλορὲ τὰς βιολάς ὁπουτὴν λέγουν φραγκηκὰ βηολατζότα. ἔνε καθαρὰ καὶ ἔλαμπρι ὅσάν τὸ σαφύρη καὶ ἔχει τέτηαν βερτούδε, ὅπου τὴν βαστάζει ἀπάνου του οὐδὲν μεθὶ ποτέ. (=ὁ ἀμέθυστος πού λέμε σήμερα).

3α. Ἀξιοπρόσεκτο πὼς ἔδιδαν στίς κοπέλλες ὀνόματα πολυτίμων λίθων καὶ μετάλλων, τὰ ὅποια ὀνόματα συναντοῦμε εἰς ἔγγραφα καὶ κείμενα, καὶ μερικὰ ἀπ' αὐτὰ ἀκούονται καὶ σήμερα: Ζαφείρα, Ζαφειρένια, Σμαράγδα, Ρουμπίνα, Διαμάντα, Κορνιόλα,

δαχτυλίδια με πέτρες άκριβές, κοντόχια με σπυριά μαργαριτάρια και δλα της τὰ ζομπλιάσματα μπιλούρια και ζαφείρια»^{1, 1α}.

* * *

Στὴν Κρήτη ἐπιστεύτο και πιστεύεται ὅτι ὠρισμένοι λίθοι ἔχουν μαγι-
κές, ὑπερφυσικές και θεραπευτικές ιδιότητες, πρᾶγμα ἄλλως τε τὸ ὅποιον

Πατίστα, Κοράλλη (οἱ Τοῦρκοι εἶχαν τὸ ὄνομα Μερτζάνης και Μερτζάνη), Κρουστάλλη,
Χρυσή, Ἀργυρῆ, Μαλαματένια, Ἀσημένια.

Ἐπ' εὐκαιρία σημειώνομε και ὀνόματα γυναικῶν ἀπὸ μυρωδικὰ πολύτιμα και φυτὰ
μυριστικά: Ζαμπέτα, (πιθανῶς γιὰ τὸ ἄρωμα ζαμπέτι* νὰ ἔλεγαν χαϊδευτικά τις Ἐλισ-
σάβητ ἢ Ἰσαβέλλες και σιγὰ σιγὰ ἔμεινε ὡς ὄνομα τὸ Ζαμπέτα), Μόσχα, Μοσχάνα,
Κανέλλα, Ζαχαρένια, Καδιανή (με τὴ σημασία σήμερα τοῦ Ζαχαρένια: ἂν και τοῦτο
ἐνδέχεται νὰ εἶναι παραφθορὰ τοῦ ὀνόματος Καντιάνα), Ρόδο, Ροδάνθη, Μερσίνα, Γα-
ρεφαλλιά, Γιασειμά.

ββ. Εἶναι νὰ φρίττη κανεῖς με τὰ ἦθη τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, πού ἐπέτρεπαν νᾶναι οἱ
ὀλίγες κοῦκλες τοῦ καναπέ με πατίστες και βελοῦδα και οἱ πολλές με ράκη. Αὐτές,
ἴσως, φέγει ὁ Μελέτιος Πηγάς. (Βλέπε σελ. 88 ὑποσημ. 1). Δὲν τις ἐξίλειώνει παρὰ
μόνο ἢ συμπεριφορὰ τους κατὰ τοὺς τελευταίους μῆνες τῆς πολιορκίας τοῦ Χάνδακα
ἔτου, κατὰ τὸν ποιητὴ :

γυναῖκες πλούσιες και φτωχὲς ἀρχόντισες μεγάλες
ξένες και φράγκες ἤρχονταν κι' ὄσες κι' ἂν ἦσαν ἄλλες
κ' ἐμπαίνασι καθημερινὸν νὰ κουβαλοῦσι χῶμα
πέτρες και τράβες στὰ τειχιὰ ὡγιά νὰ χτίσουν δῶμα. . .
.....
και τις ἐπιθυμίες των ὄλες ἐπαραιτοῦσαν.

(Μαρίνου Τζάνε Μπουσιολῆ «Ὁ Κρητικὸς Πόλεμος») (ἐν Ἀλεξίου «Κρητ. Ἀνθολογία»
στ. 1—2).

Σχε-ικὴ ἀναλογία ὑπάρχει και σήμερα, ὡς τόσο οἱ εὐκολίες πληρωμῆς και οἱ καλὲς
ἀπομιμήσεις, ἱκανοποιοῦν κατὰ κάποιον τρόπο τὴ γυναικεία κοκεταρία, σὲ σημεῖο μά-
λιστα πού οἱ χωριατοπούλες ντρέπονται νὰ φορέσουν τις σποῦρδες και τ' ἄλλα οἰκογε-
νειακά τους κοσμήματα, τὰ ὅποια οἱ σύζυγοι εὐχαρίστως μεταφράζουν σὲ χωράφια. Μιὰ
μέρα οἱ σποῦρδες θὰ στολίζουν τις βιτρίνες τῶν Μουσείων, πού θὰ δείχνουν τὴν τέχνη
τοῦ χρυσαφοῦ μιᾶς ἀγύριστης ἐποχῆς.

1. Μπιλούργια = Βήρυλλος (ἢ ἡ τουρκικὴ λέξις μπιλούρ = κρύσταλλοι);

1α. Ζαφείρια = Ὁ σάφειρος. Ἐν Du Cange ζάμφυρος = λάπις lazurius. Εἶθ' οὕτως
πάλιν ἐμβαλε αὐτῷ λίθον μπαλάξι ζεφύρου. Ζάμφυρος λίθος πᾶσιν γνωστός. Οὗτος φο-
ρούμενος ὠφελεῖ πρὸς πᾶσαν ἀπεψίαν και ἐνστασιν ποιῶ και ἐρωτικῆς ἐπιθυμίας.

—Ὁ Σάφειρος ἦτο γνωστός και εἰς τοὺς ἀρχαίους. Τὴν λέξιν συναντοῦμε ἐν Φιλο-
στράτου «Βίος Ἀπολλωνίου Τυανέως» Α' XXV «Φασὶ δὲ και ἀνδρῶν ἐντυχεῖν (τὸν Δάμνιν
και Ἀπολλώνιον) οὗ τὸν ὄροφον ἐς θόλου ἀνήχθαι σχῆμα οὐρανοῦ τινι εἰκασμένον, σαπ-
φειρήν δ' αὐτὸν κατηρέφθαι λίθῳ (κυανωτάτῃ δ' ἢ λίθος και οὐρανία ἰδεῖν)».

* Περὶ τοῦ ἀρώματος ζαμπέτι βλέπε σελ. 57 τοῦ τόμου «Ἀνδρική Φορεσιά».

ἐπίστευαν καὶ οἱ Βυζαντινοί, καὶ ὅλος ὁ κόσμος^{1, 1α, 1β}. Καὶ σήμερα ἀκόμη βλέπομε γύρω μας νὰ φοριοῦνται παληὰ δαχτυλίδια (μὲ καμέο καὶ ἄλλες

1. Βλέπε Βυζαντινὸ ποίημα «Φλώριος καὶ Πλατζιαφλώρη» (ἐν Βουτιεριδῆ «Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας» σελ. 81 στίχ. 1775-80):

«ἔχω γὰρ δαχτυλίδιον μ' ἀτίμητον λιθάριον
καὶ κράτεις το εἰς τὰ χέρια σου τίποτες μὴ φοβᾶσαι
.....
περιλαμβάνει τὴν σφικτά, κρατοῦν τὸ δαχτυλίδιον
ρίπτονται μέσα στὴν ἰστιάν ὑπὸ τῶν ὑπηρέτων
ἀλλ' ἡ ἐνέργει' φάνηκεν ἡ τοῦ δαχτυλιδίου
φεύγει τὸ πῦρ, ἐσβέστηκεν, ἄνεργον ἀπομένει».

Καὶ σήμερα οἱ ἄνθρωποι πιστεῦον στὴ δύναμη τῶν λίθων.

1α. Βλέπε κατωτέρω ὅσα ἀναγράφονται εἰς τὴν Ἐφημ. «Ἐλευθερία» τῆς 15-5-57: «Οἱ πολύτιμοι λίθοι ἀσιοῦν ἐπίδρασι. Χάγη, Ὀλλανδία, Μάτιος. Ὁ τυχερὸς λίθος ἐκείνων ποῦ ἐγεννήθησαν τὸν Ἰανουάριον εἶναι ἡ γκρενάτα. Ὁ πολύτιμος αὐτὸς λίθος ἀνήκει εἰς τὴν οἰκογένειαν τοῦ ρουμπινιοῦ χρησιμοποιεῖται εἰς πολλὰς χώρας ἀπὸ χιλιάδας ἐτῶν. Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἐπὶ παραδειγματι τὸν ἐχρησιμοποιοῦν ὡς σφραγιδόλιθον εἰς τὰ δαχτυλίδια των καὶ οἱ Ρωμαῖοι διὰ νὰ σκαλίζουν ἐπ' αὐτοῦ διαφόρους παραστάσεις. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο διεσώθησαν μερικαὶ ὠραῖαι προσωπογραφίαι τῶν Ρωμαίων αυτοκρατόρων. Ἡ γκρενάτα ἐθεωρεῖτο πάντοτε ὡς τὸ σύμβολον τῆς σταθερότητος καὶ πιστεύεται ὅτι ἐκεῖνος ποῦ τὴν φορεῖ ἀποικτᾶ ἰσχὴν καὶ φίλους, ἐνῶ συγχρόνως ἡ πέτρα αὐτὴ εἶναι ἀπὸ τοὺς πιὸ φθηνοὺς πολύτιμους λίθους, καὶ αἱ βαθεῖται καὶ κόκκινα ἀνταύγειαι τῆς ταιριάζουσι σχεδὸν μὲ ὅλα τὰ χρώματα. Ὁ πολύτιμος λίθος ἐκείνων ποῦ ἐγεννήθησαν τὸν Φεβρουάριον εἶναι ὁ ἀμέθυστος ὁ ὁποῖος θαυμάζεται καὶ διακρίνεται διὰ τὴν μεγάλην ποικιλίαν τῶν ἀποχρώσεών του. Ὅπως οἱ περισσότεροι πολύτιμοι λίθοι, ἐχρησιμοποιεῖτο καὶ αὐτὸς ἀπὸ χιλιάδας ἐτῶν ὑπὸ τῶν χρυσοχόων. Συμβολίζει τὴν ἐξουσίαν καὶ δι' αὐτὸ τὸν συνανοῦμε συχνὰ εἰς δαχτυλίδια ἐπισκόπων τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας. Οἱ ἀρχαῖοι ἐπίστευαν ὅτι ὁ ἀμέθυστος φέρει γαλήνην, ἀρετὴν καὶ ὑψηλὰ ἰδανικά. Ἡ τύχη ἐκείνων ποῦ ἐγεννήθησαν τὸν Μάρτιον εἶναι διπλῆ, διότι ὁ πολύτιμος λίθος τῆς τύχης των εἶναι ἡ χαρούμενη ἀκουαρίνα * ἡ ὁποία δὲν εἶναι μόνον σύμβολον εὐτυχίας καὶ αἰωνίας νεότητος. Ἄλλοτε ἐπιστεύετο ὅτι ἡ ἀκουαρίνα ὤξυνε τὴν ἀντίληψιν καὶ ὅτι ἐκεῖνοι ποῦ τὴν φοροῦσαν ἐγίνοντο ἀφοβοί, ἤρεμοι, εὐπροσήγοροι».

1β. Στὰ παιδικὰ μου χρόνια ἐκυκλοφόρει στὴ γειτονιά μας μιὰ ζώνη δερμάτινη, μ' ἓνα λίθο πρασινωπὸ ποῦ τὸν ἔλεγαν νεφρίτη. Ἄνηκε στὴν γρηούλα καὶ χειρικαρῶ κυρὰ Λέγκω τὴν Μπάχη Κάλφαϊνα, χήρα, ποῦ ἐθεράπευε τὸ φταρμό, τὸ κακὸ ἀμάτι καὶ κάθε βησιρίσμα. Τῆ ζώνη τὴν ἐδάνειζε σ' αὐτοὺς ποῦ εἶχανε νεφρόπονο γιὰ νὰ τὴ φορέσουν κατάσρακα ἐπὶ 27 μέρες (λέγοντας ἀπὸ μέσα τους κάθε πρωὶ τὴν ἐπωδὴ: «τρεῖς ἐφτά, τρεῖς ὀχτά, τρεῖς ἐννὰ καλ' ἀδερφοί...»). Ταυτόχρονα τοὺς ἔδιδε σκορπιδόχορτο ποῦ τὸ ἔβραζαν καὶ ἔπιναν τὸ ζουμί νηστικοὶ τὸ πρωὶ. Ὅλοι ἐπίστευαν πὼς

* ἀκουαρίνα ἢ ἀκουαμαρίνα=ποικιλία τοῦ βηρύλλου λίθου, τοῦ ὁποῖου παραλλαγή εἶναι ὁ ἀμάραγδος. Ἡ ἀκουαμαρίνα ἔχει τὸ ὄνομά της ἀπὸ τὴν ὁμοιότητά της μὲ τὸ θαλασσινὸ νερό. Ἐχει χρῶμα πράσινο μὲ ἄσπρα νερά ἢ γαλάζιο. Πολύτιμος λίθος ἐφ' ὅσον παρουσιάζει τελείαν διαφάνειαν.

εγγάρακτες πέτρες) τὰ λεγόμενα **ἀντίκες**· δαχτυλίδια μὲ **σταματοπέτρες** (σταματοῦν τὴν αἱμορραγία), μὲ **γαλατόπετρες** (κατεβάζουν γάλα στὶς λεχωῖδες). Ἰδιαίτερα πιστεύουν στὶς **αὐγουλόπετρες**, πού γίνονται ἀπὸ αὐγὸ κόκκινο τῆς Μεγάλῃς Πέμπτῃς¹. Λένε πὼς φέρνουν γούρι σ' αὐτὸν πού τις ἔχει, γιατί ἡ πέτρα αὐτὴ ἔχει **Χάρη ἀπὸ τὸ Χριστό**.

* * *

Ἄξιοπρόσεκτο εἶναι τὸ σχῆμα τοῦ ἀρραβῶνος, ὁ ὁποῖος ἐλέγγοτο **δαχτύλιδος**². Εἶχε σχῆμα κουλουριασμένου φιδιοῦ σὲ δυὸ πλήρεις κύκλους καὶ

ἂν ὁ πάσχων εἶχε πέτρα στὸ νεφρὸ τὴν διάλυε ἢ ζώνη. Τὴ ζώνη αὐτὴ τὴ φόρεσε καὶ ἡ μητέρα μου. Ἡ γρηοῦλα πέθανε σὲ βαθύτατο γῆρας καὶ ξαφνικά, χωρὶς ἀρρώστεια. Καί, πρῶμμα περιέργο, ἀφοῦ τὴ **χωματίσανε** ἔπιασε μιὰ καταρακατώδης βροχὴ καὶ γκρεμίστηκε τὸ σπίτι της. Ἀπέθανε ἄτεκνη καὶ δὲν γνωρίζω τί ἀπέγινε ὁ λίθος. Τὸν βρῆκε ἕνας μακρινὸς ἀνεψιὸς της ἢ κατεπλακώθη στὰ ἐρείπια; (Σημ. Τὰ ἐρείπια ἠγόρασε ἡ ἀδελφὴ μου γιὰ νὰ συμπληρώσῃ τὸ σπίτι της, ἀλλὰ κατὰ τὴν ἐκσκαφὴν δὲν εὐρέθη ὁ λίθος). Ἡ αὐτὴ γρηοῦλα μᾶς ἔλεγε νὰ **μὴ φοροῦμε ποτὲ μαργαριτάρια** γιατί **φέρνου δάκρυα σ' ὅποιον τὰ φορεῖ**. Ἴσως αὐτὸ νὰ ἐπίστευον καὶ ἄλλοι, πάντως αὐτὸ δὲν τὸ ἔχω ἀκούσει νὰ λέγεται ἀπ' ἄλλους στὴν Κρήτη, παρὰ μόνον ἐν Φιλοθέῃ, ἀπὸ τὴν κυρίαν Τζαίνη Φαίδωνος Μοάτσου, τῆς ὁποίας ὁ σύζυγος ἦτο Κρητικός.

1. Πάνω σ' αὐτὸ πειραματίστηκα κατ' ἐπανάληψιν. Γιὰ νὰ γίνῃ τὸ αὐγὸ πέτρα πρέπει νάσαι γεννημένο ἀπὸ μαύρη ὄρνιθα τῆς Μεγάλῃς Πέμπτῃς τὸ πρῶτὸ Νὰ βαφτῆ τὴν ὥρα τῆς λειτουργίας καὶ νὰ μῆθ' σὲ μέρος ἀσφαλὲς καὶ νὰ μὴ ξανακινηθῆ ἀπὸ τὴ θέση τοῦ ἐπὶ ἔρτ' ἀ χρόνια. Πολλὰς φορὰς ἔβαψα αὐγὸ «τῆς μαύρης ὄρνιθας» τῆς Μ. Πέμπτῃς, μὰ ἡ περιέργεια δὲ μ' ἄφηνε νὰ μὴ τὸ σπάσω στὰ δυὸ, στὰ τρία, στὰ τέσσερα χρόνια. Στὰ ἕξι χρόνια βρῆκα κάποτε μέσα μιὰ κίτρινη **μπαλίτσα**, πού θὰ χρειαζότανε ἴσως παρὰ πάνω κι' ἀπὸ χρόνο γιὰ νὰ ξεραθῆ ἐντελῶς. Ἀσπράδι οὔτε ἴχνος. Τέλος κάποια χρονιά ὄρμισθηκα στὸ εἰκόνημα, νὰ μὴ σπάσω τὸ αὐγὸ, παρὰ σὲ 7 χρόνια. Στὰ 1954, στὰ ἑπτὰ χρόνια ἀπάνω ἔσπασα τὸ αὐγὸ, πού εἶχα κρατήσῃ, ἀλλὰ εἶχε ὀλότελα διαφορετικὴ ἐξέλιξη ἀπὸ τὰ προηγούμενα. Στασιμότητα παρουσίαζε θάμπρεπε νὰ πῶ. Τὸ ἀσπράδι μοσχοβολοῦσε, ἦταν ἀκέραιο καὶ μόνο στὸ ἐπάνω μέρος εἶχε χωρίσει ἕνα κομμάτι στρογγυλὸ σὲ μέγεθος μιᾶς πεντάρας. Ἦταν ἐλαφρὰ κίτρινωπὸ καὶ σχετικὰ σκληρὸ τὸ κομματάκι τοῦτο. Μὲ τὴ βοήθεια λεπτοῦ μαχαιριοῦ τὸ ἀφῆρεσα καὶ τὸ ἔβαλα σ' ἕνα πιατάκι. Τὸ ὑπόλοιπο αὐγὸ ἦτανε ὀλόκληρο, κρόκκος καὶ ἀσπράδι ἄθικτα. Τὸ ὄραϊο τοῦ ἄρωμα σ' ἔκανε διατακτικὸ νὰ τὸ φᾶς ἢ νὰ τὸ πετάξῃς. **Ἐχει τὴ χάρη τοῦ Χριστοῦ καὶ δὲ βρωμίζει ποτέ!** Μὲ τὴν πάροδο ὀλίγων ἡμερῶν ἢ πενταρίτσα ἔγινε πέτρα σκληρὴ καὶ στιλπνὴ καὶ πῆρε τὸ χρῶμα τοῦ κεχριμπαριοῦ. Κατὰ λάθος ἔπεσε μέσα σὲ οἰνόπνευμα καὶ ἔγινε μικρὰ μικρὰ κομματάκια, τὰ ὁποῖα ὄμως ἔχουν λάμψη μεταλλικὴ καὶ ὁμοιάζουν μὲ ἀδιάλυτο ἰώδιο. Αἰσθάνομαι ἱκανοποίησι πού ἐβεβαιώθηκα πὼς ἡ πίστη αὐτὴ τοῦ Κρητικοῦ Λαοῦ εἶναι ἀλάνθαστη. Τὰ κομματάκια τῆς αὐγουλόπετρας κατέθεσα στὸ Λαογραφικὸ Μουσεῖο τῆς Ἀκαδ. Ἀθηνῶν.

2. Ἡ λέξις καὶ εἰς τὴ Ριμάδα τοῦ Ἀπολλώνιου καὶ τῆς Ἀρχιστράτης (ἐν «Κρητ. Λαὸς» σελ. 107): «ἐτούτος ὁ δαχτύλιδος εἶναι πολλὰ μεγάλος». Ὁ ἀνακρινώσας ἐξηγεῖ δαχτύλιδος=ἀρραβῶν σχῆμα ἔχων καὶ παράστασιν ὕφους περιελισσομένου.

1/3 τοῦ κύκλου. Τὰ δύο ἄκρα τοῦ φιδιοῦ κατέληγαν σὲ δύο κεφαλές (τὸ φίδι δηλ. δὲν εἶχε οὐρά) σημειῖον ἀτέλειωτης ἀγάπης¹. Ὁ δαχτύλιδος μποροῦσε νὰ ἀποτελεῖται καὶ ἀπὸ δύο φίδια τῶν ὁπαιῶν οἱ κεφαλές ἀποτελοῦσαν τὴν σφενδόνη^{1α}. Ἀκόμη μποροῦσε νὰ ἔχη τὸ σχῆμα δύο χερῶν σὲ κίνηση χαιρετισμοῦ². Μποροῦσε νὰ εἶναι καὶ ἀπλὸς ὁ δαχτύλιδος καὶ νὰ ἔχη στὴ σφενδόνη ἐγχάρακτο τὸν Σωτῆρα^{2α}.

Ὁ ἀρραβῶνας ἔμπαινε στὸ δεξιὸ χέρι. Ἴσως ἐπὶ Βενετοκρατίας τὸν ἀρραβῶνα ἔδιδε ἡ κόρη³.

Εἰς διαθήκην τοῦ ἔτους 1486⁴ συναντοῦμε «ἓνα δακτυλίδι χρυσὸν χωριάτικον». Πιθανῶς νὰ εἶναι τὸ λεγόμενον σήμερον βουλωτήρι, τὸ ὁποῖον στὰ ἀπόκεντρα χωριά ζάρουνε νὰ δίδουν σὰν ἀμανέτι. Εἶναι χωρὶς πέτρα καὶ ἔχει στὴ σφενδόνη χαραγμένο τὸ μονόγραμμα (βούλα) τοῦ ἀρραβωνιαστικοῦ ἢ τοῦ πατέρα του ἢ τοῦ πάππου του, ἐπειδὴ τοῦτο εἶναι συνήθως

1. Τέτοιοι ἀρραβῶνας, χαρακτηριζόμενος μάλιστα ὡς γυναικεῖος ὑπάρχει εἰς τὸ Μουσεῖο Κοσμ. Τεχνῶν Ἀθηνῶν. (Βλέπε εἰκόνα). Στὰ παιδικὰ μου χρόνια ἐφορέσαμε βραχιόλια κοκκάλινα σὲ σχῆμα περιελισσομένου ὄψεως.

1α. Περί δακτυλίων ποὺ κατέληγον εἰς κεφαλὴν ὄψεως ἀναφέρει τὸ ὄνειροκριτικὸν Ἀρτεμιδώρου (2,5) καὶ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς. (Κουκουλέ ἔ.θ' ἄνωτ. τόμ. Δ' σελ. 390).

2. Τέτοιοι σχήματος δακτυλίδι ἐφόρου στὰ παιδικὰ μου χρόνια οἱ ἀνύπαντρες.

2α. Τέτοιοι δακτύλιος ὑπάρχει καὶ στὸ Μουσεῖο Κ. Τ. Α. Ὁμοίως εἰς τὸ Ἱστορικὸν Μουσεῖον Κρήτης. Τέτοιοι δακτύλιος εἰκονίζεται καὶ εἰς τὸ G. Schlumberger «Un Emp. Byzantine» σελ. 231. Ὁ Schlumberger τὸ χαρακτηρίζει ὡς Βυζαντινὸν τοῦ 10ου αἰ. Ἐχει ἐγχάρακτον κεφαλὴν Χριστοῦ καὶ κάτωθεν αὐτῆς δύο ἀγγέλους εἰς στάσιν λατρείας (προκύπτουν διὰ νὰ κάμουν μετάνοιαν).

3. Εἰς τὸ Γ' τοῦ Ἐρωτοκριτοῦ κατ' ἐπανάληψιν γίνεται λόγος περὶ ἀρραβωνιάσματος τῆς Ἀρετούσας. Ὁ ποιητὴς τὴν παρουσιάζει ὡς σκεπτομένην νὰ ἀρραβωνιαστῇ τὸ δόσιμο τοῦ δαχτυλιδιοῦ στὸν Ἐρωτόκριτο δὲν φαίνεται νὰ εἶναι ἐνθουσιασμός τῆς στιγμῆς. Ἡ Νένα μάλιστα τὴν ἀποτρέπει, πρᾶγμα ποὺ ἐπιτρέπει νὰ εἰκάσωμε πῶς διόλου ἀπίθανο νὰ ὑπῆρχε ἡ συνήθεια νὰ δίδῃ ἡ κόρη τὸν ἀρραβῶνα :

«Κι' ἀπόψε ν' ἀρραβωνιαστῶ βούλομαι μετὰ κεῖνο
νὰ ν' ἄντρας μου καὶ ταίρι μου κι' ἄλλης δὲν τὸν ἀφήνω» (Γ' 1129).

«Μὲ ἔντα μὲθο βούλεσαι κι' ὁ νοῦς σου πῶς τὸ δίδει,
κερά μου, ν' ἀρραβωνιαστῆς, νὰ δώσης δακτυλίδι;» (Γ' 1315)

«Καὶ βγάνει ἐκ τὸ δακτύλιον τῆς ὁμορφοῦ δακτυλίδι
μὲ δάκρυα καὶ ἀναστεναγμούς τοῦ Ρώκριτου τὸ δίδει

Λέει του: νὰ καὶ βάλε το εἰς τὸ δεξιὸ σου χέρι,
σημάδι πῶς ὥστε νὰ ζῶ εἶσαι δικό μου τῆρι» (Γ' 1465-68)

—Τὸ ἔθιμον νὰ εἶναι ἓνας ὁ ἀρραβῶνας καὶ νὰ τὸν προσφέρῃ ἡ κόρη, ὑφίστατο καὶ εἰς τὸ χωρίον Μόλυβος—Λέσβου (Βλ. Περιοδ. «Γυναῖκα» ἔτος 8ον 1-14.5.57 ἀριθ. 190).

4. Σάθα ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 654 (Διαθήκη Τουρλινοῦ).

κληρονομικόν¹. Θά μπορούσε νά πῆ κανείς πὼς τῆ σφραγίζουσι τὴν κοπέλα, τῆς πατοῦνε τῆ βούλα², γιὰ νά ναι δική τους^{2α}.

Στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα μας τὸ ἀμανέτι στὰ χωριά καὶ στὶς πόλεις ἦτανε ἕνας πλατὺς χρυσὸς κρικός χωρὶς σφενδόνη μὲ ἐνθετες πέτρες ρουμπίνια ἢ

1. Εἶναι γνωστὸν πὼς καὶ οἱ Ἀρχαῖοι Ἕλληνες εἶχαν δακτυλῖδια πού τὰ ἐχρησιμοποιοῦν γιὰ προσωπική τους σφραγίδα (σφραγιδόλιθοι). Βλέπε προχείρως Σοφοκλέους «Τραχίνια» ἐκδ. Παπύρου στ. 614-15: «καὶ τῶν δ' ἀποίσεις σῆμ', ὃ κείνος εὐμαθὲς / σφραγίδος ἔρκει. Τῷδ' ἐπὸν μαθήσεται (α = Καὶ γιὰ νά πιστέψῃ, σημάδι θὰ τοῦ δώσῃς τῆ βούλα τούτου τοῦ δακτυλιδίου πού ἐκεῖνος εὐκόλα θὰ ἀναγνωρίσῃ)». Εἰς Διαθήκην τῆς Κρητικῆς Βιόλας Περδικάρη (ἔτους 1669) συναντοῦμε τὴ λέξη σύγλα τὴν ὁποίαν ὁ ἀνακοινῶν τὴν διαθήκην μεταφράζει σφραγίδα: «Ἀφίνω τῆς κυρίας μένεγας τῆς λουστρίσημας τῆ σύγλα μου δι' ἕνα σημάδι ἀγάπης». Πιθανῶς πρόκειται γιὰ ἕνα τέτοιο δακτυλίδι.

Μαντινάδα: «Γαλάζια πέτρα τοῦ γιαιοῦ, μαλαματένια βούλα,
νὰ σὲ χαρῆ ἠμανούλα σου πού σ' ἔχει ἀμοναχοῦλα».

2. Ἡ φράση «τῶ πάτησε τῆ βούλα» ἀκούεται σήμερα, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ὁ δεῖνα ἐρωτοτροπῶν μὲ τὴν δεῖνα, εἶναι ἐρωτευμένος σοβαρὰ καὶ θὰ τὴν παντρευτῆ δίχως ἄλλο.

2α. Ἴσως οἱ φτωχοποῦλες στὰ χωριά, ὕστες δὲν εἶχαν νά δώσουν στὸν κοπελλιάρη τοὺς δακτυλῖδι, καὶ ἤσανε βόσκισσες, ὡς συνήθως, νὰ ἀρραβωνιάζονταν συμβολικὰ μὲ τοὺς ἀγαπημένους των, φτιάχοντας ψεύτικα δακτυλῖδια. Χαριτωμένα εἶναι τ' ἀρραβωνιάσματα πού ξεδηγᾶται ὁ Βοσκός. (Βλέπε Ἀωνόμου «ἢ Βοσκοπούλα» ἐκδ. Δριμυτηνοῦ ἐν Ἀλεξίου «Κρητικὴ Ἀνθολογία» σελ. 51):

«Τὰ χέρια ἐνοῦς τ' ἄλλου μας ἐκρατοῦμε
καὶ μὲ χαρὰ τὴ στράτα ἐπορπατοῦμε
τὴ στράτα πορπατοῦμε ἔς περβολάκι
βρίσκω βαγιά καὶ κόφτω ἕνα κλαδάκι
κάνω γοργὸ πιτήδειο δακτυλίδι
δίδω τ' αὐτῆς καὶ μένα αὐτεῖνη δίδει.

—Στὰ παιδικὰ μου χρόνια κι' ἐμεῖς τὰ παιδιά τῶν πόλεων ἐκάναμε δακτυλῖδια ἀπὸ βαγιά τὸ Σάββατο τοῦ Λαζάρου. Τῆ βαγιά μᾶς προμήθευαν τὰ ἀγοράκια τῆς γειτονιάς, πού γυρνοῦσαν μὲ τὸν παπᾶ κι' ἐμοίραζαν καὶ τοὺς σταυρούς. (Βαγιά=οἱ κλάδοι τῆς χουρμαδιάς). Τὰ φύλλα τῆς βαγιᾶς εἶναι πράσινα καὶ σκληρὰ. Γιὰ νά γίνουν εὐχρηστα τὰ κόβουν οἱ χωρικοὶ 15 μέρες πρὶν τοῦ Λαζάρου καὶ τὰ χώνουν στὴ γῆ γιὰ νά λευκάνουν. «Τὴν Πέφτη τοῦ Λαζάρου» τὰ ξεχώνουν καὶ τὰ βάζουν σὲ σιάφες μὲ νερὸ καὶ τὰ πετρώνουν μὲ πέτρες βαρεῖες. Ἰστέρα τὰ ξεβενίζουσι (βγάζουσι τὶς φλέβες των) καὶ τὰ πλέκουν σὲ σταυρούς.

—Κάτι ἀνάλογο μὲ τὰ βαγιοδακτυλῖδια τῶν ἀρραβωνιασμάτων τῆς «Βοσκοπούλας» ἐγίνετο καὶ γιὰ τὴ βλόγα. Ἀντὶ γιὰ στέφανα ἐπλεκαν στεφάνια μὲ κλῆμα τοῦ ἀμπελιοῦ. Ἀκούεται στὰ βαφτίσια ἢ εὐχὴ «ἀπούβαλε τὸ λάδι νά βάλῃ καὶ τὸ κλῆμα» καὶ σημαίνει «νά ζήσῃ ὁ κουμπάρος πού ἔριξε τὸ λάδι στὴν κολυμβήθρα καὶ νά ἀξιώθῃ νά στεφανώσῃ τὸν ἀναδεκτό». Μαντινάδα:

«Πάσκω νὰ βρῶ κληματσερὴ νά κόψω ἕνα γκλήμα
νὰ μασέ στεφανώσουε νά φύγ' ἀπὸ τὸ κρῖμα».

διαμαντάκια. Οί άρραβώνες άκολουθούσαν τή μόδα και ήσαν πλατύτεροι ή στενώτεροι. Οί εύπορώτεροι έφερναν μαζί με τόν άρραβώνα (πού έγίνετο πλατύτερος από τò δάκτυλο τής νέας για τò ένδεχόμενο νά παχύνη) και τò **στήριγμα**, λεπτό κρίκο από στριμμένο χρυσάφι, για νά στηρίζεται ο άρραβώνας και νά μη πέφτη. Οί φτωχότερες και οί χωρικές άρραβωνιασμένες έστήριζαν τόν άρραβώνα με βαμβάκι, μιá πού τόν έφορούσαν σαν κόσμημα τις έπίσημες ήμέρες.

* * *

Κοσμήματα μιās χωρικής νύφης τών τελευταίων αιώνων ήσαν :

1ον Τά σκολαρίκια :

α) καμπάνες	Μονοκόμματα ή με κρεμαστά σφαιρίδια.
β) καφεσωτά μονά	Ρόδαξ χρυσός με διαμάντι ή πιρλάντι ή και έγχρωμο λίθο.
γ) καφεσωτά διπλά	Ρόδακες χρυσοί (2-3) συνδεδεμένοι καθέτως. Έκοσμοῦντο με διαμάντι ή πιρλάνθια .
δ) μονόλιρα	Μία λίρα χρυσή κολλημένη σε κοτσάνι πού έπερνούσε από τήν τρύπα του αύτιου.

2ον Σποῦρδες :

α) άμπρακάμοι ¹	Κολάτνα από χρυσές χάνδρες άμφικωνικές. 'Η κολάτνα είχε πάντοτε και σταυρό με πολύτιμους λίθους ή χωρίς λίθους σε σχέδια φιλιγριάν.
β) μποτόνια	Κολάτνα από χονδρές ίσομεγέθεις στρογγυλές χρυσές χάντρες
γ) λιανομπότονα	Κολάτνα από μικρές χρυσές χάντρες.
δ) κχδένα	'Αλυσίδα χονδρή συνεχείας ή διακεκομμένη με διάτρητα σφαιρίδια. 'Απ' αυτήν έρεμούσαν σταυρό, μανταλιό , ρολόϊ, πεντόλιρα, ντούμπλα .

1. 'Αμπρακάμους συναντούμε και σε κώδικα του 'Αγ. Μηνά. (Συλαμιανάκη ένθ' άνωτ. σελ. 150) : «Έτος 1779 Αύγούστου πρώτη. Έτη άφήερωσε ι μητέρα της 'Ελένη ένα λεμό άπρακάμους».

ε) κοσάργια και μα- Χρυσά τούρκικα νομίσματα ¹.
μουδιέδες

3ον Καρφίτσες

Παραμάνες (broches) συνήθως πεποικιλμέ-
νες με φιλά μαργαριταράκια. Έγραφαν έ-
πάνω τὸ ὄνομα τῆς νέας. (Ἦταν μᾶλλον κό-
σμημα μιᾶς ἀστῆς ἀρραβωνιασμένης) ². Ἀλλὰ
καὶ ἀπὸ μισολόγιχα ἐγίνοντο καρφίτσες (2-3
στή σειρά).

Τὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ περασμένου αἰῶνα τὰ χρυσαφικά μιᾶς πλούσιας
ἀστῆς νύφης ἤρχοντο ἀπὸ τὴν Πόλη ³ καὶ ἦσαν πάντοτε σύμφωνα μὲ τὴν

1. Τὰ κοσάρια ἐφοροῦντο κατὰ τρεῖς τρόπους: **κολαῖνα** (Δυτ. Κρήτη), περασμένα
καὶ στερεωμένα σὲ χρυσὲς ἀλυσίδες. Αὐτὲς εἶναι κυρίως οἱ σποῦρδες. Οἱ πλουσιώτερες
εἶχαν δυὸ καὶ τρεῖς **κρεμανταλιές** τὰ κοσάργια. β) **μανακιά**, ραμμένα δηλ. σὲ βελου-
δένια λουρίδα πού εἶχε στὶς ἄκρες λεπτὸ βασταγάκι γιὰ νὰ δένεται σφικτὰ στὸ λαϊμό.
(Λαιμὸς κοσάργια). Οἱ φτωχότερες εἶχαν μόνο **μανακιά**. Οἱ πλούσιες ἀρραβωνιασμένες
ἐφόρουν τὴ **μανακιά** μέσ' στὸ σπῆτι καθημερινῶς καὶ στὴν ἐκκλησία τίς **παρασκοιάδες**.
γ) **μπουστωσά** δηλ. ραμμένα πάνω σὲ βελουδο, φορητὸ πλαστρὸν πού κούμπωνε πίσω
στὸν τράχηλο μὲ κόπιτσες. Τὰ κοσάρια καὶ οἱ μουδιέδες ἐρράβοντο πυκνὰ πυκνὰ καὶ
μόλις πού διακρινότανε τὸ βελουδο. «Ἀράδες κάμε τὰ φλουργιά καὶ στάσεις τὰ τσικίνια»
(«Πρόσκλησις ἐραστοῦ» Κριάρη ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 332). «Πλάκα τὸ χρυσάφι» ἔλεγαν γιὰ
μιὰ ἀρραβωνιασμένη ὅταν ἔκανε τὴν ἐμφάνισή της φορῶντας στὸ **μπέτη** τὴ **μπου-**
στωσά. Ὁ τρόπος αὐτὸς ἐσυνηθίζετο περισσότερο στὶς Κεντρικὲς καὶ Ἄνωτ. Ἐπαρχίες.

2. Στὰ Ἄνωγια ὁ γαμπρὸς ἔστελνε καὶ τὸ ἀργυρομπουνιαλάκι, δῶρο συμβολικὸ,
περὶ τοῦ ὁποῦ εἶδαμε στὴ σελ. 66. Γιὰ τὰ συμβολικὰ καὶ ἄλλα δῶρα τῶν Ἀνατο-
λικῶν ἐπαρχιῶν βλέπε Μ. Λιουδάκη α' Ὁ γάμος στὴν Κρήτη τώρα καὶ παλιὰ ἐν
Ε.Ε.Κ.Σ. τ. Γ' σελ. 348 καὶ 370.

3. Τὰ δῶρα τοῦ ἀρραβωνιαστικοῦ τὰ λεγόμενα **κανίσκια** ἢ **πανιέργια** ἐστέλλοντο
στὴν πόλη τοῦ Ἡρακλείου μὲ πομπή. Μέσα σὲ μεγάλα πανιέργια βαλμένα σὲ ἄμαξες
ἔστελνε ὁ γαμπρὸς τὰ δῶρα. Ξεχωριστὸ πανιέρι γιὰ κάθε εἶδος. Ἀλλὰ καὶ **σηκωτὰ** τὰ
ἔστελναν οἱ μικρότερης οἰκονομικῆς ἀντοχῆς ἢ καὶ οἱ πλούσιοι ἂν οἱ δρόμοι τῆς γειτο-
νιας τῆς νύφης δὲν ἐπέτρεπαν τὸ πέρασμα ἄμαξιού. Τὰ πανιέργια ἐσηκῶναν νέοι
μαθητευόμενοι μαραγκοὶ ἢ τζαγκάρηδες, στρατολογούμενοι γιὰ τὴν περίστασι. Μερικοὶ
τῶχανε σύστημα νὰ σηκῶνουν πανιέργια, γιὰ νὰ αὐξάνουν τὰς προσόδους ταν. Ἡ
κοπέλλα ντυμένη μὲ τὸ καλὸ της φουστάνι ἐδέχετο ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ καθενὸς τὸ πανιέρι
του καὶ τοῦ πρόσφερε ἓνα μαντήλι σταμπᾶτο μεταξωτὸ καὶ ἓνα ἢ δυὸ **μετζῆτια** (ἐπὶ
τουρκοκρατίας) τᾶλληρο ἢ **μισολόγιχο** (ἐπὶ Κρητικῆς Πολιτείας), ἀνάλογα μὲ τὰ
οἰκονομικὰ τοῦ πατέρα της. Ἐνας γαμπρὸς μεσαίας τάξεως θᾶστελνε ἴσαμε 6 πανιέρ-
για: ἓνα μὲ τὰ φορέματα (ἄρραφα, ἐνίοτε καὶ **τσῆ κούτας** φερμένα ἀπὸ τὴν Πόλη),
ἄλλο μὲ τὰ κουφέτα * τρίτο μὲ τὰ **πιοτικά** (ροσόλια καὶ σουμάδες), τέταρτο μὲ τίς

* Τὰ κουφέτα, ἀμυγδαλωτὰ καὶ σοροπάτα, ἦσαν γνωστὰ στὴν Κρήτη, ἀπ' ὅσο ξέρω,
ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Βενετοκρατίας. (Βλέπε καταλόγους Πάξη ἐν Ε. Ε. Κ. Σ. τ. Γ'
σελ. 251 καὶ 261).

Ευρωπαϊκή μόδα. (Ἡ Πόλις τῶν σουλτάνων ἦταν κέντρον εὐρωπαϊκοῦ ἐμπορίου). Ἦσαν μέσα σὲ κουτάκια βελουδένια ἢ μεταξωτά, ὅπως καὶ σήμερα, πολὺ ἀπέχοντα ὅμως ἀπὸ τὶς χρυσὲς νταμπακιέρες¹ τῶν περασμένων καιρῶν.

Ἔλα τὰ χρυσαφικά, δεμένα σὲ μεταξωτὰ μαντήλια, ἐφύλασσαν τὸν παλιὸ καλὸ καιρὸ ἀστὲς καὶ χωρικές στὸ παρακάσελο ἢ χότζερε τῆς κασέλας², τότε ποὺ ἡ σιφονιέρα καὶ ἡ μπιζουτιέρα ἦταν ἄγνωστες σὲ πολιτεῖες καὶ χωριά....

ποῦντρες καὶ τὶς μυρωδιὲς καὶ τὰ μαντηλάκια γιὰ νὰ χαρίξῃ καὶ στὶς φίλες τῆς ἡ νύφη, πέμπτο μὲ τὰ χρυσαφικά (ἐπενδεδυμένο μὲ ρυζὶ μεταξωτό. Σ' ἓνα ἀσημένιο κουτάκι «νταμπακιέρα» ἦταν οἱ ἀρραβῶνες). Ἐκτο πανιέρι εἶχε τὰ λουλούδια. «Καλορρίζικα» ἐφώναζαν ὅσοι συναντούσαν τὴν πομπὴ εἶτε ἤξεραν εἶτε δὲν ἤξεραν τοὺς μελλονόμους. «Χαερλίδικα» φωνάζανε καὶ οἱ Τοῦρκοι, ὅταν ἦταν στὶς καλὲς τὶς. Ἔλα τὰ παραθύρια καὶ οἱ πόρτες τῆς γειτονιάς ἦσαν ἀνοικτὰ γεμάτα κοπέλλες ποὺ ἔρραιναν μὲ κομμένα μερτόφυλλα καὶ ρύζι τὰ πανιέρια ἢ καὶ ἔκαναν ἀπλῶς σείρι καὶ ἐδέχοντο τὴν εὐχὴ «καὶ στὰ δικά σας, κορίτσα». Μερικὲς ξεροκοκινίζανε καὶ δὲν ἀπαντούσανε καὶ τότε κάποιοι τολμηροὶ μεσοκαιρίτες ποὺ ἦσανε μαρκαρισμένοι σολατσαδόροι καὶ ἐπωφελοῦντο ἀπὸ κάτι τέτοιες εὐκαιρίες, τοὺς ξαναλέγανε : «χαΐμου καὶ νάτονε!» πρᾶμμα ποὺ ἔκανε τὶς κοπέλλες νὰ κλείνουν τὰ παράθυρα καὶ νὰ μπαίνουν μέσα ψιθυρίζοντας ψευτοκατάρεις γιὰ τὴν ἀναίδεια τῶν συχαμένων αὐτῶν, «ποὺ ἂ δὲν ἐντρέποντο αὐτὲς θὰ τοὺς ἐρρίχνανε ἓναν κουβᾶ νερὸ γιὰ νὰ βάλουνε γνώση».

1. «Σὲ νταμπακιέρα ὀλόχρυση βάνει τὸ δαχτυλίδι. . .» (Κριάρη ἐνθ' ἄνωτ. «Ὁ σιὸρ Τζανάκης» σ. 13-14).

2. Βλέπε σελ. 32 ὑποσημ. 2 τοῦ τόμου «Ἀνδρική Φορεσιά».

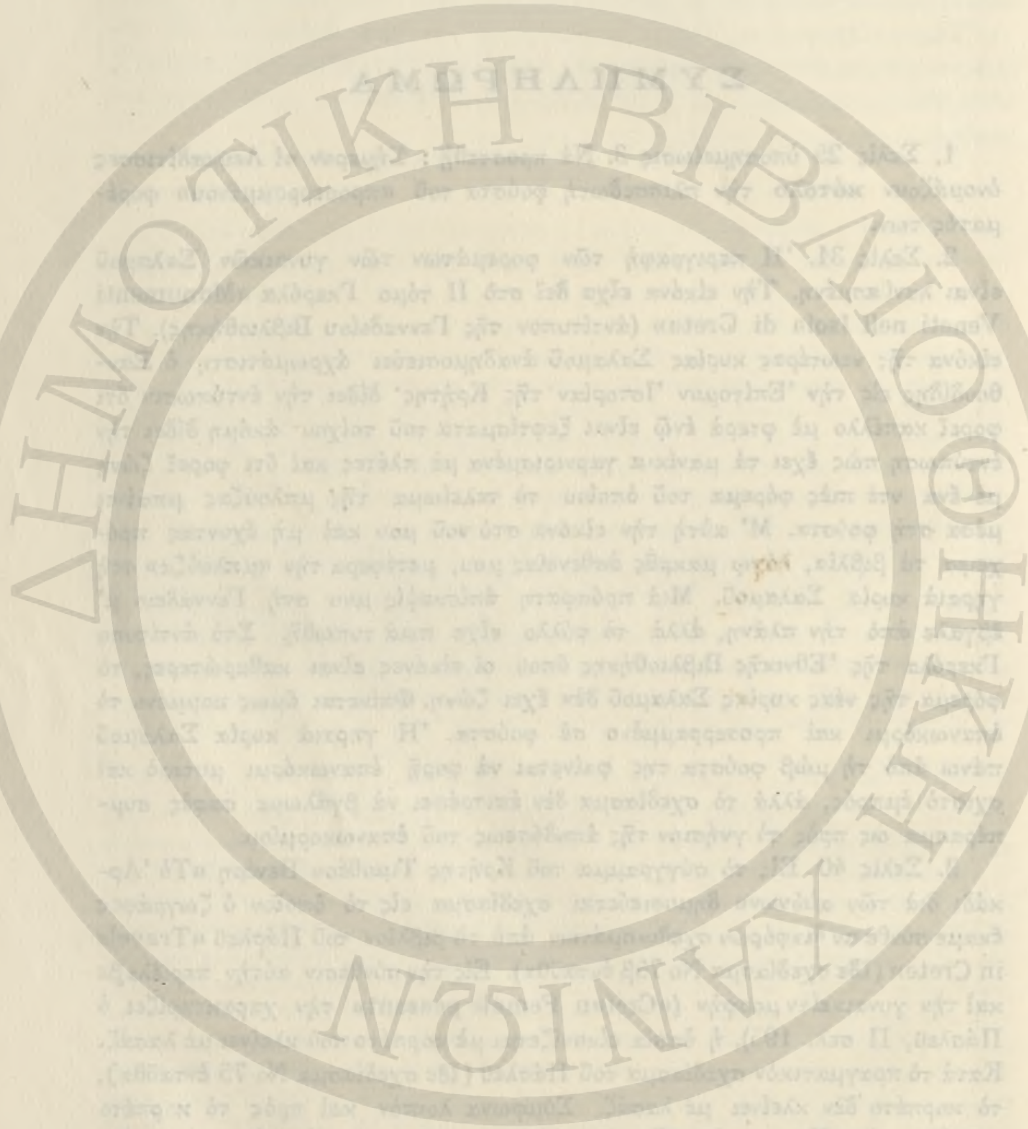
ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑ

1. Σελίς 25 ύποσημείωσις 3. Νά προστεθῆ : Σήμερον οἱ Λευκαδίτισσες ὀνομάζουσι **κότολο** τὴν πλισσεδατῆ φούστα τοῦ «προσερραμμένου» φορέματός των.

2. Σελίς 31. Ἡ περιγραφὴ τῶν φορεμάτων τῶν γυναικῶν Σαλαμοῦ εἶναι λανθασμένη. Τὴν εἰκόνα εἶχα δεῖ στὸ II τόμο Γκερόλα «Monumenti Veneti nell Isola di Creta» (ἀντίτυπον τῆς Γενναδείου Βιβλιοθήκης). Τὴν εἰκόνα τῆς νεωτέρας κυρίας Σαλαμοῦ ἀναδημοσιεύει ἀχρωμάτιστη ὁ Ξανθουδίδης εἰς τὴν Ἑπίτομον Ἱστορίαν τῆς Κρήτης· δίδει τὴν ἐντύπωσιν ὅτι φορεῖ καπέλλο μὲ φτερά ἐνῶ εἶναι ξεφτίσματα τοῦ τοίχου· ἀκόμη δίδει τὴν ἐντύπωσιν πὺς ἔχει τὰ μανίκια γαρνιρισμένα μὲ πλέτες καὶ ὅτι φορεῖ ζώνη μὲ ἓνα ντὲ πιὲς φόρεμα τοῦ ὁποίου τὸ τελείωμα τῆς μπλούζας μπαίνει μέσα στὴ φούστα. Μ' αὐτὴ τὴν εἰκόνα στὸ νοῦ μου καὶ μὴ ἔχοντας πρόχειρα τὰ βιβλία, λόγῳ μακρᾶς ἀσθενείας μου, μετέφερα τὴν «μπλούζα» στὴ γηραιὰ κυρία Σαλαμοῦ. Μιὰ πρόσφατη ἐπίσκεψίς μου στὴ Γεννάδειο μ' ἔβγαλε ἀπὸ τὴν πλάνη, ἀλλὰ τὸ φύλλο εἶχε περὶ τυπωθῆ. Στὸ ἀντίτυπο Γκερόλα τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης ὅπου οἱ εἰκόνες εἶναι καθαρώτερες, τὸ φόρεμα τῆς νέας κυρίας Σαλαμοῦ δὲν ἔχει ζώνη. Φαίνεται ὅμως κομμένο τὸ ἐπανωκόρμι καὶ προσεραμμένο σὲ φούστα. Ἡ γηραιὰ κυρία Σαλαμοῦ πάνω ἀπὸ τὴ μὴ φούστα τῆς φαίνεται νὰ φορῇ ἐπανωκόρμι μυτερὸ καὶ σχιστὸ ἔμπρός, ἀλλὰ τὸ σχεδιάσμα δὲν ἐπιτρέπει νὰ βγάλωμε σαφὲς συμπέρασμα ὡς πρὸς τὴ γνήσιον τῆς ἀποδόσεως τοῦ ἐπανωκορίου.

3. Σελίς 40. Εἰς τὸ σύγγραμμα τοῦ Κρήτης Τιμοθέου Βενέρη «Τὸ Ἀρκάδι διὰ τῶν αἰώνων» δημοσιεύεται σχεδιάσμα εἰς τὸ ὁποῖον ὁ ζωγράφος ἔκαμε σύνθετον δικόφωρον σχεδιασμάτων ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ Πάσλεϋ «Travels in Crete» (ἴδε σχεδιάσμα Νο 75β ἐνταῦθα). Εἰς τὴν σύνθεσιν αὐτὴν περιέλαβε καὶ τὴν γυναικείην μορφήν («Cretan Female peasant») τὴν χαρακτηρίζει ὁ Πάσλεϋ, II σελ. 195), ἡ ὁποία εἰκονίζεται μὲ κορπέτο ποὺ κλείνει μὲ λασάξ. Κατὰ τὸ πραγματικὸν σχεδιάσμα τοῦ Πάσλεϋ (ἴδε σχεδιάσμα Νο 75 ἐνταῦθα), τὸ κορπέτο δὲν κλείνει μὲ λασάξ. Σύμφωνα λοιπὸν καὶ πρὸς τὸ κορπέτο τοῦ Μουσείου Κοσμητικῶν Τεχνῶν Ἀθηνῶν, τὸ περιστήθιο (κορπέτο) δὲν ἔκλεινε μὲ λασάξ κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα.

4. Τὸ ὄνομα τοῦ Gius. Gerola ἀποδίδω ὅπως ἤκουα, ὅταν ἤμουν πολὺ μικρῆ, νὰ τὸ προφέρουν στὸ Ἑράκλειο, ὅπου πρέμενε κοντὰ στὸ σπίτι τῆς θείας μου Αἰκ. Βλαχάκη στὸ «Πλατὺ σοκάκι».

[Faint, mirrored bleed-through text from the reverse side of the page, including words like 'ΕΠΙΣΤΗΜΟΝ', 'ΕΡΕΥΝΑ', 'ΚΑΤΑΧΡΑΣΗ', 'ΕΠΙΣΤΗΜΟΝ', 'ΕΡΕΥΝΑ', 'ΚΑΤΑΧΡΑΣΗ']

ΔΕΞΙΟΛΟΓΙΟΝ

Ἄζωντανός
ἄθος
ἄκρομαλλίδες
ἄλάτσι
ἄλέστα

ἄλλαξοφχιάζω
ἄλουσα
ἄμανέτι
ἄμάχι
ἄμπιτο
ἀναγκαῖος
ἀνέγνωρη
ἀνέδοση
ἀνεκερκελεύω
ἀνεμπουκῶνω - ομαι
ἀνέφαλα
ἀντέλλα
ἀντρίστια
ἀντωναῖδα καὶ ἀντωναρίδα

ἄπαλό
ἄπατός (μου)
ἀπομεοόρρουχα
ἄργά
ἄρδαχτος

ἄρφανούλα
ἄσουσσουμος-η

ἄτζι
ἄτσαλη
αὐτεῖνος-τεῖνη
ἄφόργιος

Βαγιά
Βαγιανός-ἡ-ό
βαῖμμα
βαντέδες
βαροπροκισμένη
βγοδῶνω
βεργάδος
βλόγα
βένες
βεστούρα
βηστηδούρα
βηστίρισμα
βολά

Ζωντανός
στάκτη
οἱ ἄκρες τῶν μαλλιῶν
ἄλάτι
σήκω ἐπάνω
ἀντικαθιστῶ (ἐπὶ κάλτσας μόνον).
ἄλισβια, ἡ στακτὴ κονία
δῶρον πού δίδεται κατὰ τὴν ὑπόσχεσιν γάμου.

ἐνέχυρον
ἐπενδύτης
τὸ ἀποχωρητήριον
ἀγνώριστη
ἱκμάς
φέρω ἐπὶ τάπητος λησμονηθὲν θέμα, ψάχνω
ἀνασκουμπῶνω—ομαι

σύννεφα
δαντέλλα
ἀνδρικά
θύμος ὁ ἔρπυλλος (φυτὸν φρυγανῶδες, ἀρωματικὸν
καὶ φαρμακευτικόν).

τὸ βρέγμα
ὁ ἑαυτός μου
ἐσώρρουχα
τὸ βραδάκι
σιδερένιος ὀβελίσκος μήκους περίπου 0,70 εἰς τὸν
ὅποιον περνοῦν τὰ μασούρια, περίξ τῶν ὁποίων
τυλίσεται τὸ νῆμα διὰ τὴν ὕφανση.

ὀρφανή
ἐκεῖνος τοῦ ὁποίου ἔχουν ἀλλοιωθῆ ταὶ χαρακτηριστικά
καὶ καθίσταται ἀγνώριστος
κνήμη, γάμπια
πεπαλαιωμένη, εὐτελής (ἐπὶ ἐνδυμασίας)
αὐτός, αὐτή
ὁ μὴ φορεθεῖς, ὁ μὴ χρησιμοποιηθεῖς, ὁ καινουργῆς

Ὁ φοῖνιξ
ὁ ἀνήκων εἰς τὴν ἑβδομάδα τῶν Βοῶων
νῆμα χρωματιστό· λέγεται καὶ λογάδι
ἱστορικὰ γεγονότα. Σημαίνει καὶ προθεσμία
ἢ νεῆνις πού ἔχει πολλὰ προικιά
προχωρῶ, τελειῶνω ἓνα ἔργο
ραβδωτός
γάμος
φλέβες, ἴνες
ἔνδυμα
ἔνδυμα
νόσημα ἐξ ἐπιδράσεως κακοποιῶν δυνάμεων
φορά

βόλιτα	περίπατος και φορά· φράσις : «τὴν ἄλλη βόλιτα θὰ σοῦ δώσω. . .»
βοτάνι	φάρμακο
βούλα	σφραγίς
βουρλιά ἢ βρουλιά	σχοινί τὸ ὁποῖον πλέκεται μὲ βοῦρλα
Γεράνι	Πρωτόγονος τρόπος ἀντλήσεως ὕδατος. Βγάνουν ἓνα λάκκο βαθύ και μέσα σ' αὐτὸν μπήχνουν ἓνα κορμό μὲ χαχαλάδα διὰ μέσου τῆς ὁποίας κινεῖται ἓνα ξύλο πού λέγεται ἀντένα . Στὸ ἓνα ἄρον τῆς ἀντένας δένουν τὸν κουβᾶ μὲ τὴ βουρλιά και στὸ ἄλλο μιὰ μεγάλη πέτρα. Γιὰ νὰ μὴ ξεφεύγῃ ἡ ἀντένα ἀπὸ τὴ χαχαλάδα τὴν τρυποῦν καθὼς και τὶς δύο χαχάλες τοῦ «κορμοῦ» και περνοῦν ἓνα σιδερένιο ὀβελίσκο. Ἔτσι συνδέονται μεταξὺ τους Ζευλώνουν ὑστερα τὶς ἄκρες τοῦ ὀβελίσκου και στερεώνεται. Τὸ πηγάδι δὲν πρέπει νὰ ἔχῃ μποτζάλε . Φουντέρουν τὸν κουβᾶ τραβοῦνε λίγο τὴ βουρλιά και κατόπιν τὴν ἀφήνουν. Τὸ βᾶρος πού εἶναι δεμένο στὴν ἄκρη τῆς ἀντένας φέρνει ἀπάνω τὸν κουβᾶ μὲ τὸ νερό.
γηθειά	ἐπαρδὴ
γοβατζῆς	ὁ κατασκευαστὴς τῆς γόβας· κατ' ἐπέκτασιν ὁ ὑποδηματοποιὸς
γομάρι	βᾶρος και φορτίον
γονᾶτες (ἢ γονάτη)	μόνον ἐπὶ κάλτσος=ἡ ὑπὲρ γονάτων κάλτσα.
γυρομεσοφόρι	ὁ γύρος τοῦ μεσοφοριοῦ
γυροπλέκω	πλέκω τὴν παρυφήν μιᾶς πετσέτας, ἑνὸς μαντηλιοῦ
γυροπόδι	γύρω γύρω
Δαυλὸς-οι	ὁ ποδόγυρος
δέσποινα	Ξεροὶ κλάδοι δένδρων καθαρισμένοι ἀπὸ τὰ παρασκλάδια, πού χρησιμοποιοῦνται ὡς καυσόξυλα. Συνήθης καύσιμος ὕλη στὰ χωριά. Στὶς πόλεις ἐπωλοῦντο ἀπὸ περιφερομένους χωρικοὺς, μὲ τὸ γομάρι (φορτίο) ἢ διευθύντριας κακοφήμου οἴκου
διάστρουσες	οἱ γυναῖκες πού διάζονται τὸ στημόνι
δίμπογος-η-ον	Χρησιμοποιεῖται μόνο τὸ θηλυκὸ και τὸ οὐδέτερο.
δοῦδι	Δίμπογο φόρεμα=τὸ ἔχον δύο μπόγια, δύο φοῦστες, δίδει (ἐν χρήσει στοὺς Δυτικούς Νομοὺς)
Ἐγρετίδικος	Λέξις τουρκ. κινήτος, μετέωρος, προσθετὸς
Ἐκτάφιος	ὁ Ἐπιτάφιος
Ζάλο	Βῆμα
ζαρίφικος	λ τουρκ. ζαριφ = κομψός. Ἡ ἰδιότης λέγεται ζαριφλίκι
ζάρω	ἔχω τὴ συνήθεια νὰ... (usare)
ζεουλῶ	λυγίζω
ζέφνω	ἀρχίζω μιὰ δουλειά, ἀρχίζω νὰ κλαίω κλπ.
ζημπουλίτικος	ἐτοιμος, ὁ μὴ ἐπὶ παραγγελία πωλούμενος
ζωναράδες	ραβδώσεις· κυρίως αἱ κυκλικαὶ ραβδώσεις τῆς στάμνας, τοῦ πιθαριοῦ, τῆς φοῦστας
ζωναρᾶτος	ὁ ἔχων κυκλικὰς ραβδώσεις
Θηλυκουδάκια	Τὰ κοριτσόπουλα
θλιφτικά	ἐπὶ ἐνδυμάτων μόνον=τὰ πένθιμα
θωρῶ	βλέπω
Ἱστορῶ	Ζωγραφίζω εἰκόνες, τοιχογραφίες νὰῶν κλπ. Ἐνταῦθα σημαίνει κεντῶ
Καβρὸς	Κάβουρας
Καδένα	ἀλυσίδα

καζινέτο	εύτελης τσόχα
κακοςυνεύγω	ἐπί τραυμάτων = μολύνομαι. Ἐπί καιροῦ = ἄπρος. ἐχάλασ' ὁ καιρός. Τὸ ἀντίθετον καλοσυνεύγω μόνον ἐπί καιροῦ. Καλοσυνάτος=ὁ ἔχων κέφι
καλάθρωπος	ὁ μανδραγόρας
καλοκαταστεμένος	ὁ περιποιημένος, ὁ φέρων περιποιημένη φορεσιά
καμηλακία	χαμομήλια
καμουχᾶς	τὸ ὕφασμα δαμάσκο
κανάκια	θωπέισι, τὰ ταχταρίσματα
καπλαντοβελώνα	ἡ μεγάλη βελώνα πού χρησιμοποιεῖται κατὰ τὴν ἐπένδυση τοῦ παπλώματος
καρτσόξυλο	καλαμάκι τὸ ὁποῖον μπήχνουν στὴ μέση τους οἱ γυναῖκες. Μέσα στὴν τρύπα τοῦ καλαμοῦ θέτουν τὴ βελώνα γιὰ νὰ τὴν ἀκινήτησουν κατὰ τὸ πλέξιμο.
καταστένω	διευθετῶ, τακτοποιῶ.
κατατάσσω	κάθομαι στὴ γωνιά μου, μπαίνω στὴν μπάντα.
κατηφές	βελουδο.
κάτσουνας (ὁ)	μία λυγισμένη φουρκέτα σὲ σχῆμα Ν τὴν ὁποῖαν μπήχνουν στὸν ἀριστερὸ ὄμο καὶ περνᾷ διὰ μέσου αὐτῆς ἡ κλωστή κοτὰ τὸ πλέξιμο τῆς κάλτσας.
καύκαλο	τὸ κράνιον· (ξεκαυκαλώνω=θ-αύω τὸ κράνιον τινός). Καύκαλο τοῦ ποδαρισῦ=ἡ ράχισ τοῦ ἄκρου ποδός, ὁ κουντουπιχῆς. Κ ὑκαλο τσῆ κουλούρας (ἀπανω-καύκαλο καὶ κατωκαύκαλο)=τὸ ἐτ ρον ἐκ τῶν τμημάτων πού δημιουργοῦνται ὅταν κοπῆ ἐγκαρσίως ἡ κουλούρα.
καφεδῆς	ὁ ἔχων τὸ χρῶμα τοῦ κομμένου καφέ.
κεδιά	βελωνιά.
κέντισμα	κέντημα.
κιοφτέρι	ἡ μουσταλευριά.
κιοφτεράτος	ὁ ἔχων τὸ σχῆμα κομμένου κιοφτεριοῦ, ρομβοειδῆς.
κιχιλάς	στρατῶν.
κιχλιμπάρι	κεχριμπάρι
κλημ. τσερῆ	κλήμα, ἄμπελος.
κλινάφτης	ὁ μὴ ἔχων ὄρθια ὦτα. (Ἐἶπον ὄρθια ὦτα λέγεται τρουλάφτης. Ρῆμα τρουλαφθιάζω = ἐντείνω τὴν προσοχή μου γιὰ νὰ ἀκούσω καλά).
κλώστρες	παντοῦφλες.
κόκκαλος—κοκκάλοι	τὰ ἰσχία.
κοκκαραδάκια (κόκκα)	ὀδοντωτῆς τομές.
κολαῖνα	κολλιέ.
κοπελλιάρης	ὁ ἀρραβωνιαστικός.
κοσάρι	χρυσὸ τουρκικὸ νόμισμα πού ἀξίζει 20 ἄσπρα.
κοτζάκια	λέξις χ-ἰδευτική γιὰ τὶς ἀρραβωνιασμένες· δὲν εἶναι πλέον ἐν χρήσει. Σήμερα ἀκούεται ἡ λέξις κοτζάκαρη μόνο γιὰ τὶς συζύγους πάντοτε ὡς χαϊδευτική. Φράσις: «εἶπα τσῆ κοτζάκαρης νὰ μοῦ σάτη ἕνα σακκούλι». Κοτζάκα παρ' Ἡσυχῶ=παρθένος.
κουγιουμουτζῆς	χρυσόχοος.
κουκλώνω	καλύπτω.
κούντουρος	ἐκεῖνος πού τοῦ ἔχουν κομμένη τὴν οὐρὰ ἐξ ὀλοκλήρου. Φράσις: καὶ τοῦ κούντουρου σκύλλου κολλᾷ ὄρᾶ = προσάπτει εἰς ὄλους κατηγορίες. Ἄλλη φράσις: ἤκαμέ μου ἕνα φουστάνι κούντουρο κούντουρο = παρὰ πολὺ κοντό, ἄνευ οὐρᾶς.
κουρλιά	οἱ κοτσίδες.
κουσκουσοῦρες	οἱ κουτσομπόλες καὶ κατ' ἐπέκτασιν οἱ προξενῆτρες. Κουσκουσουριά (τὰ) = ὅλα τὰ κουτσομπολιά καλά καὶ κακά.

κούτελο	μέτωπον (ἐπί ἀνθρώπου)· κούτελο καὶ πρόσοψις τοῦ σπιτιοῦ· ἡ λέξις (μὲ τὴν β' ἔννοιαν) συνηθίζεται ἀπὸ τοὺς σουβατζήδες. Φράσις: ἐσοβάντισα τὸ κούτελο.
κουτσουνικά κούτσουρας (ὀ) κουττουρίζω	τὰ κουκλόπανα. τὸ κούτσουρο. κόβω τμήμα τῆς οὐρᾶς. Φράσις: ἐκουτσοῦρισε τὸ παντελόνι ντου καὶ τῶκαμε κοντὸ κοντό.
κοψάδες κρεμανταλιὰ (ἦ) κρουσσᾶτος κρυγιός	οἱ κόπιττες. ὄρμαθός. ὁ ἔχων κρόσσια. κρύος.
Λαλά λάλαδο ἢ λαλάδι λαντουρῶ	ἡ γιαγιά λοβὸς τοῦ ὠτός. καταβρέχω. (λαντουροῦμαι=καταβρέχω ἑμαυτὸν, χύνω νερὸ ἢ ἄλλο ὑγρὸ. Φρ. ἐλαντουρίστηκα τὰ λάδια = ἔχυσα τὸ λάδι ἐπάνω μου). Λάδι λαντουριστὸ = τὸ λάδι ποῦ προστίθεται στὸ φαγητὸ τῆν ὥρα ποῦ τὸ τρώμε (π. χ. αὐτὸ ποῦ βάζομε στὰ χόρτα).
λασᾶζ λεράκια (τά), λέρι λιγομάρες λίκι λουσέρνα	θηλύκωσις διὰ σειρητιῦ. κωδωνίσκοι τῶν προβάτων λιποθυμίες κοτσάνι τρίφωτος ἢ τετράφωτος ἐπιτραπέζιος λυχνία τῶν ἀστικῶν σπιτιῶν. (Καίει μὲ λάδι). Ἐνας λύχνος ποῦ καίει μὲ πετρέλαιο καὶ εἶναι μονόφωτος λέγεται γαζόλυχνος. (γάζι = πετρέλαιο) Ὁ γαζόλυχνος εἶναι φορητὸς καὶ μπορεῖ καὶ νὰ μπηχτῆ σὲ τοῖχο. Φωτίζει καλὰ ἀλλὰ σβύνει εὐκολώτερα ἀπὸ τοὺς λύχνους ποῦ καίνε μὲ λάδι. Ὁ γαζόλυχνος χρησιμοποιεῖται στὰ χωριά τῆς Μεσσαρᾶς.
λουχουνί	τὸ ἀνήκον εἰς τὴν λουχοῦνα (λεχωίδα). Λουχουνί μαντήλι = τὸ μαντήλι τῆς λουχουναῖας.
Μαγγανίζω μαγλινὸς μακροκοντυλάτος μακρόπετσα	συνθλίβω λεῖος ὁ ἔχων μακροὺς κονδύλους (φάλαγγας) ἐπιμήκης πετσέτα ποῦ χρησιμεύει ὡς προσόψιον καὶ γιὰ τὸ διάκοσμο τοῦ σπιτιοῦ. (Οἱ μακρόπεττες, παλαιότερα, ἐκρεμῶντο κατὰ σειρὰν στὸν τοῖχο). χρυσὰ νομίσματα τουρκικὰ τὰ ὅποια ἐκόπησαν ἐπὶ Σουλτάν Μαχμούτ Β'.
μαμουδιέδες—μαμουντιέδες	περιλαίμιον· ἡ λέξις συνηθίζεται στοὺς Δυτ. Νομοὺς. Τὸ περιλαίμιον στοὺς κεντρικοὺς Νομοὺς λέγεται μανακιά.
μανιάτες	βραχιόλια
μανίλια μανίνια μανταλιὸ μαντιλίδα	μενταγιὸν χρυσάνθεμον τὸ στεφανωματικὸν (κίτρινη μαργαρίτα τοῦ ἀγροῦ).
μαργέλλιον	στενὴ φάσα ὑφάσματος ποῦ περιορίζει τὸ τελειῶμα ἑνὸς μανικιοῦ ἢ ἑνὸς ντεκολτέ.
μαρκαρισμένος μάρωπα (τά)	σεσημασμένος. ἄγενα πρόβατα μιᾶς χρονιάς. Μαρῶπα(ἦ) στὸ Ἑράκλειο λέμε τὴν ἄγενη προβάτα ποῦ δὲν ἐγέννησε ἀκόμη, ὄχι τῆ στεῖρα.
μαστόρισσα	ἐνταῦθα = ἡ μοδίστρα. Μαστόρισσα λέγεται καὶ ἡ μαῖα.

μαστραπᾶς

μερτόφυλλα
μέσθια
μετοχάκι
μιγόμε
μισολόιγκο
μόδος
μονιταρίζω
μοσκολαντουρούνται
μοῦδες
μουργιάνομαι
μουτουπάκι
μπαμπακόφχιαλο

μπασουμᾶς
μπεμπεμπλιά

μπέτης
μπιμπιλάνια
μπιτσάρισμα
μπλάβος
μπολίδα

μποστάνι-μποστανοχώραφο

μποτζάλε
μπράτζο

μπροσμύρι
μπουζουναρότσαση

Ναλίνια
νάναρα
νηψίδι
νιζάμης
νταμπακέρα
ντούμπλα

ντρέτη
ντοντίνια
νωμίτης

Ξαναγιαγέρνω
ξεβενίζω
ξεδηγοῦμαι
ξεπορδουλιάζω

Ξέταιρος
ξετσαπώνω
ξομπλιάζω

Ξομπλιάστρουσα και Ξομπλιάστρα

*Ολιά (μιά)
όλοτζάπωτα

δοχείον χάλκινον γιά νερό, έν σχήματι σημερινῆς κανάτας.

τά φύλλα τῆς μυρσίνης.
τά γυναικεία στιβάνια.

μικρός οικισμός.
σακί μισογεμάτο. Τό ὀλόγεμο λέγεται ὀρθόσακκο.

μισό λοίγκι (μισό λουδοβίκιον ἢ και ναπολεόνι).

τρόπος

συγκεντρώνω (ἐπί ἀντικειμένων)
λαντουρούνται, ραίνονται μέ μόσκο.

ἀλλαγίες
καλύπτω τό πρόσωπον

κουζίνα

βαμβακερό ὕφασμα μέ ραβδώσεις ἀπό φυτική μέταξα (ὕφασμα εὐτελές).
λέξις τουρκική = τσίτι

φουντούκια, στραγάλια, ἀμύδαλα (δλα μαζί λέγονται μπεμπελιά).

στῆβος

λεπτή μπιμπίλα

κόψιμο, τομή

ὁ κυανοῦς

λευκό τουλουπάνι (τζεμπέρι) πού ρίχνουν στό κεφάλι γιά τόν ἥλιο.

ἀνυδρος κήπος στόν ὁποῖον φυτεύονται καρπούζια, πεπόνια, ἀμπελοφάσουλα.

τό χτιστό στόμιο τοῦ πηγαδιοῦ

πήχους· ἡ ἀπόστασις ἀπό τήν κλείδωση τοῦ ὤμου ἔως τήν ἄκρη τῶν δακτύλων

ἡ μύτη τοῦ παπουτσιοῦ και τῆς κάλτσας

τσέπη μετέωρη

Τσόκκαρα

νανουρίσματα

λειψίδι

τοῦρκος στρατιώτης

ταμβακοθήκη

δλίτρον (νόμισμα δυό λιρῶν) εἶχε και μέγεθος διπλάσιον τῆς μονῆς λίρας.

ἴσια

χάντρες

ὠμίτης. Τό τεμάχιον τοῦ ὕφασματος πού ράβεται στόν ὤμο

ἐπιστρέφω

βγάζω τίς βένες, τίς ἴνες

διηγοῦμαι

φεύγω ἀπό τό μέρος πού εἶμαι περιορισμένος (ἀμετάβατο). Ἐξεπορδουλιάσαν τά μαλλιά, ἐξεπορδουλιάσαν τά κουκιά (ἐφυγαν ἀπό τό φλούδι τους).

παράταιρος
ξεμπερδεύω τά μαλλιά μου

σήμερον σημαίνει κεντῶ στόν ἀργαλειό. Ἡ πρᾶξις τοῦ κοσμεῖν κατά τήν ὕφανση.

ἡ κεντῶσα στόν ἀργαλειό. Μεταφορικῶς σημαίνει τή γυναῖκα πού κουτσομπολεύει. Φρ. «στέκει ἀπόξω ἀπ' τό χορό και ξομπλιάζει».

*Ολίγον

τά ἀργυροχρυσοκέντητα ὕφασματα (κλαπωτά).

ὄρα	οὐρά
ὄρχιουμαι	χορεύω
Παζάρια	ὑπαίθριες ἀγορές πού ἐγίνοντο σέ μεγάλα χωριά. (Εἶδος λαϊκῆς ἀγορᾶς).
παρασθιά	ἐστία
παρασκολάδες	δειτερεύουσες γιορτές
παρατηρήματα	προλήψεις
παραχρυσωμένα	ἐπίχρυσα
πατανία	κουβέρτα
πατούλια	ὄμιλες
πεδιξεύγομαι	ἐπιτηδεύομαι
πεδούλι	τεμάχιον δέρματος
περδιγάρι	κῆπος μὴ ποτιστικός κείμενος πλησίον τῆς αὐλῆς τοῦ σπιτιοῦ. Λέγεται καί ξεροπήμι (ἀναγραμματισμός)
πεσκέσι	δώρον
πιωτικά	τὰ ποτὰ (κυρίως τὰ λικέρ, μαστίχες). Κατ' ἐπέκτασιν καί οἱ σουμάδες.
πιρλάντι	μπριγιάν
πλανέτο	τὸ πλανᾶν, τὸ σὲξ ἀπήλ. λέγεται καί «ἔλα πᾶ» (= ἔλα δῶ).
πλοῦς	ὑφασμα ἀνάλογο πρὸς βελούδο, μὲ μεγαλύτερο πέλο, χρησιμοποιούμενον κυρίως γιὰ ἐπανωφόρια.
ποκαμισαρά	ἡ γυναῖκα πού βγαίνει ἔξω μὲ τὸ ποκάμισο
πολύλογος	ποικίλος
πολυλοῖσιμος	ἔσωτερικὸ μπολίδι (μαῦρο τσεμπέρι μικρὸ πού συγκρατεῖ τὰ μαλλιά).
πομεσομπόλιδο	στόμιον, εἴσοδος (πόρος τοῦ χωριοῦ, πόρος τοῦ φούρνου, πόρος τοῦ σακκιοῦ)
πόρος	βάδισμα
πορπατηξά	λουλούδια
πούλουδα	ἀμετ. φθάνω στὸ τέλος. Φρ. ἐποφινίρα ντὰ ρόδα, ἐποφινίραν οἱ ἀγκινάρες
ποφινίρω	μορφαίνω, κοσμῶ
πρεπιζω	τὰ προικιά
προύκα	ὁ προσωριζόμενος διὰ τὴν προίκα. Τὰ φυλαχτὰ ρούχα μιάς κόρης
προυκάρικος	πρωτοβρόχια
πρωτοβρέξα	οἱ φανέλλες τοῦ ἐργοστασίου Πυρρῆ
Πυρρῆν (φανέλλες)	
Ράπη	τὸ καλάμι τοῦ στάχους, μὲ τὸ ὁποῖον πλέκουν πανέρια. (Δὲν ἔχει κονδύλους)
ράφτρουσα	ράπτρια
ρεπεμ-πὸ	τὸ πάσσο
ροσόλια	τὰ λικέρ
ρούσος-ρούσα	ὁ κόκκινος (ροῖσιος) ὁ ἔχων τὸ χρῶμα τοῦ καρποῦ τῆς ροιάς. Ρούσα πέρδικα = ἡ κόκκινη πέρδικα. Λέγεται ὡς χαϊδευτικὸ ἐκ μέρους τῶν νέων πρὸς τὶς ἀγαπημένους τους, διὰ τὸ σπάνιον καὶ πολύτιμον τοῦ εἶδους «ρούσα πέρδικα», ἡ ὁποία κάποτε ἀφθονοῦσε στὴν Κρήτη, ὅπως λέει καὶ ὁ περιηγητὴς Μπελόν. Ρούσες πέρδικες θὰ ἀφθονοῦσαν καὶ κατὰ τὴν Μινωικὴν ἐποχὴν. (Οἱ τοιχογραφίαι τῆς Κνωσοῦ ἐμφανίζουν ρούσες πέρδικες). Ὑπάρχει καὶ ὄνομα Ρούσος στὰ Σφακιά καὶ στὸ Μεραιμβέλλο.
Σεῖρι	Θέαμα. Πᾶω στὸ Σεῖρι = πηγαίνω σὲ κάποιον θέαμα (λειτανία συνήθως). Κάνω σεῖρι = θεῶμαι
σακλόρνιθα	ἀγρία ὄρνις. Ἐνὺπαρκτος σήμερον στὴν Κρήτη, ἡ-

σκαρλάτα	ταν σέ μεγάλη άφθονία επί Μπελών (βιβλ. 1ον σελ. 11). Τετράων. Σκαλόρνοιθες φωνάζουν στό χωριό μου, τούς Σκυλλούς, τά άτοκτα κοριτσάκια. τά λαμποού έρυθρού χρώματος ύφάσματα τών Βυζαντινών.
σκιās σκουτελάκι σκορπιδόχορτο σοθέτω σολατσαδόρος	τουλάχιστον είδος φλυτζανιού χωρίς λαβήν τεύκριον τό φαρμακευτικόν Ισοπεδώνω αυτός πού δέν κάνει δουλειά αλλά κάνει διαρκώς σο- λάτσο — περίπατο, περιφέρεται άσκόπως. τά χαρακτηριστικά του προσώπου έξανθήματα
σουσσούμια σπυριά στημέρνω στιβάλια συμπαίνω συνωρόνυφη σύρμα συρματικώς συρνάμενη	έκτιμώ άντικείμενον, ζημίαν κλπ., άποτιμώ είδος άνδρικών και γυναικείων παπουτσιών συνδανιλίζω, τροφοδοτώ την φωτιά έκ του σύν και ώρα = νεοπαντρεμένη χρυσό ή άργυρό νήμα. Τό κοινό σύρμα λέγεται τέλι διερκώς πολύγωνον τό Ιππουριδοειδές. 'Ο χυλός του πλη- θαίνει τά μαλλιά.
Τελάρο τερζής τεχρίλια	ό άογολειός ό ράπτης τών Κρητικών ένδυμάτων μετοξωτά κορδονέττα διά ποικίλματα τών Κρητικών ένδυμάτων
τουλούμπα	τρόμπα, άντλία. 'Ο Π. Βλαστός αναφέρει τόν δρον 'δι' ώρισμένον γαρνίρισμα γυναικείας φούστας.
τουλπέντι τράϊστο τραντές τράτος	τουλουπάνι τάγιτρον (κριθή, βρώμη) έντρε - deux άνοιγμα, σχίσιμο, κενόν, εύκαιρία. Φρ Ηύρα τράτο και του μίλησα. 'Ο ύστερος τράτος = οι τελευ- ταίες στιγμές της ζωής έ.ός έτοιμοθανάτου. Κατά- ρα : να μη βρεθής νερό στον ύστερό σου τράτο.
τροχαλωτός	τό άνευ συνδετικής ύλης λίθινον κατασκευάσμα, τοί- χος κλπ. ξερολιθιά. Λέγεται και ξεροτρόχαλος. 'Α- πάντησις εις κατάραν: «ή κατάρα σου στον τρόχα- λο κι ή κεφαλή σου από κάτω». Μαντινάδα : καλή 'ταν ή αγάπη μας μάχε κακά θεμέλια / ώσαν τόν ξεροτρόχαλο πού χτίζουν τά κοπέλλια.
τρού-τρού	είδος έντρε deux με τρύπες από τις όποιες περνού- σε κορδέλλα
τσαγαλι (χρώμα)	τό όμοιον με τό τσάγαλο, τό πρασινωπό μαλακό ά- μυγδαλο. Λέγεται και άμυγδαλί.
τσικούρι	Κορδόνι στριφτό πλεχτό ή και πόνινο, πού περνά άπό την τσικουργιάστρα ή βρακοθλιεία ή από τό φουκίρι της φούστας.
τσικουροπεραστήρι	κλιινδρικό ξύλο ή και καλαμάκι με τη βοήθεια του όποιου περνιέται τό τσικούρι
τσοϋρλος	πέτρα. Τσουρλώ = κατρακυλώ
Φιλντιχένιος φουντέρνω φραχτός	ό έξ έλεφαντοστού βυθίζω ό κλειστός φραχτός λαιμός, φραχτά παπούτσια, άλ- λά φραμμένη τρύπα, φραμμένος πόρος, φραμμένος κάραβος (= βουλωμένη τρύπα, είσοδος, όχετός. βασκανία
φταρμός (φταρμίζω) φτωχοπούλα	πτωχή νεάνις

Χαιράμενη	εύτυχής παντρεμένη γυναίκα. Εύχή : «χαιράμενη και καλοκαρδισμένη», λέγεται ως πρόποσις ή κατά την άναχώρηση από το σπίτι που επισκέφτηκε κάποιος
χαερλίδικα	εύτυχισμένα (εύχή)
χαχαλάδα ή χαχάλα	διχάλη
χαχιλαμάς	όλομετάξωτο ραβδωτό ύφαντό.
χαίμου	έπίρρημα που δηλοϊ άηδϊαν
χαρύνω (σε)	νά σε χαρώ
χαρμπαλᾶς	στολϊς, φαρμπαλᾶς
χερικαροῦ	ή γυναίκα που ώφελοῦν οϊ γηθειές της
χότζερες ή παρακάσελο	κιβωτίδιον καρφωμένο έσωτερικά στο δεξί μέρος τῆς κασέλας
χριῶ	χρῖω
χοχλάδια	τά μικρά βότσαλα τῆς θάλασσας
χόχλακας και άχόχλακας	τά μεγάλα βότσαλα σέ μέγεθος αύγου ή και τά μεγαλύτερα
χωματίζω	ένταφιάζω
Ψικι	Ή συνοδεία τῆς νύφης
ψικαροῦ	ή γυνή ή νεάνις που άποτελεϊ μέρος τῆς συνοδείας τῆς νύφης
ψυχομαχῶ	ψυχορραγῶ

Κρητικαὶ ἐκφράσεις

*Άλλος στο ποδάρι ντου	Φράσις ίσοδύναμος πρὸς: «ὁ βασιλεὺς ἀπέθανε, ζήτω ὁ βασιλεὺς».
*Από κεί και μεσημέρι	μετὰ μεσημβρίαν
*Από μανικου	λέγεται ἐπὶ ἐπανωφορίου, που φοριέται με τὰ μανίκια, ὄχι ἀναρριχτό.
Βγάνω λάκκο	ἀνοίγω λάκκο
Γιὰ ὠρα και φορὰ	λέγεται γιὰ φόρεμα που φοριέται μόνο τῖς πολὺ μεγάλες γιορτὲς και σέ ἐξαιρετικὲς περιστάσεις, τὸ καλύτερο (κατάκαλο) ἀπὸ τὰ καλά φορέματα.
Δίδω φωθιά	θέτω πῦρ εἰς ξύλα κλπ.
*Έχω σέ τιμῆ	θεωρῶ τιμητικόν· τὸ ἀντίθετον εἶναι: «τῶχω σέ ντροπῆς μου».
Κάνω περασές	περνῶ συχνά ἀπὸ κάπου γιὰ ὠρισμένο λόγο. (Οἱ νέοι κάνουν περασές ἀπὸ τὸ σπίτι τῶν ἀγαπημένων τους).
Φόρι ξεφόρι	λέγεται γιὰ τὸ μοναδικὸ φόρεμα που ἔχει κάποιος και τὸ φορεῖ καματερῆ και σκόλη

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΟΙ ΟΡΟΙ

Δι' ύφασματα, δαντέλλες και χρώματα

Altro paio
canzante

άλλο ζευγάρι
τὸ σανζάν. Ὁ ὄρος ἐχρησιμοποιεῖτο διὰ τὸ χρῶμα ὅταν τὸ
ύφασμα ἦτο ἐκ δύο διαφορετικοῦ χρώματος νημάτων π.χ.
στήμιονες μαῦροι ὑφάδι κόκκινο (χωρὶς νὰ σχηματίζων-
ται ραβδώσεις). Τὸ canzante ἐλέγετο καὶ roano. Κατ'
ἐπέκτασιν ἐδόθη ὁ ὄρος καὶ στὸ ὑφασμα. Τὸ canzante
δὲν πρέπει νὰ συγχέεται μὲ τὸ gazzatum (γάζα),
λεπτὸ μεταξωτὸ ἢ λινοῦ ὑφασμα ποῦ ἔχει τὸ δνομά
του ἐκ τῆς πόλεως τῆς Παλαιστίνης Gauze (= Γάζα),
ὅπου κατασκευάζεται.

deux pièces
entre - deux

Φόρεμα ἐκ δύο τεμαχίων μὴ προσεραμμένων.
δαντέλλα χωρὶς γλώσσες· τίθεται μεταξύ δύο ὑφασμά-
των· στὴν Κρήτη λέγεται τραντέξ ἢ ἀτραντέξ.

ormesino
raso
renso

μουαρέ
σατέν
μεταξωτὸ ὑφασμα ὀνομασθὲν οὕτω ἐκ τῆς Γαλλικῆς πό-
λεως Reims, ὅπου κατασκευάζεται.

tabi
tela

μουαρέ, κυματώδες μεταξωτὸ ὑφασμα.
γενικὰ σημαίνει ὑφασμα, πανί· τέλα λέγαμε στὴν Κρήτη
ἓνα βαμβακερὸ ὑφασμα γιὰ σχολικὲς ποδιές, χρώμα τος
μπέξ, ποῦ εἶχε τὴν ὑφή τοῦ λευκοῦ λινοῦ ὑφάσματος
τῆς σήμερον.

Βελοῦδο

Τὸ γνωστὸν ὑφασμα. Τὰ παλιὰ χρόνια τὸ βελοῦδο τῶν
φορεμάτων εἶχε πολλὰ σχέδια, ὅπως ἐκεῖνο ποῦ χρη-
σιμοποιοῦμε σήμερα γιὰ τὰ ἐπιπλά.

δαμάσκο

Τὸ δαμασκηνὸν ὑφασμα· ὁ καμουχᾶς ὑφασμα μεταξωτὸ
ἢ μάλλινο· μὲ ποικίλα σχέδια· ἔχει τὸ δνομα ἐκ τῆς
πόλεως Δαμασκός· ὑφασμα ἀκριβό· τὸν 17ο αἰ. ὑφεί-
νετο μόνο στὴν Ἰταλία.

ζεντουλι
ὄρμεζινο
παγονάτζον
ράζο
ρένσο
ταμπι
χαραίς

ἀτλάζι.
Μουαρέ.
Χρῶμα ἐρυθρωπὸν κλίνον πρὸς τὸ μῶβ.
Σατέν.
Τὸ ἐκ Reims μεταξωτὸ ὑφασμα.
Μουαρέ.
Μουαρέ.

ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΧΑΝΙΩΝ

ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΗΓΑΙ

α) Ἑλληνικαὶ

- Ἄλεξιου Στυλ. «Κρητικὴ Ἀνθολογία».
- Ἄντωνιάδης Ἀ. «Κρητίς».
- Ἄνώνυμος «Κομεδία ρυθμολόζα τοῦ Κατζούρμπου» (χειρόγρ. ἐν Ἑθν. Βιβλιοθ. Ἀθηνῶν).
- Ἀργέντης Φίλ. «The costume of Chios».
- Βαρδίδης Ἐμμ. «Κρητικαὶ οἰμαί».
- Βλαστός Παῦλος «Ὁ γάμος ἐν Κρήτῃ».
- Βουτιερίδης Ἡλίας «Ἱστορία Νεοελληνικῆς λογοτεχνίας».
- Βρυνένιος Ἰωσήφ «Τίνες αἱ αἰτίαι τῶν καθ' ἡμᾶς λυπηρῶν;».
- Γεωργηλάς Ἐμμ. «Τὸ θανατικὸν τῆς Ρόδου».
- Γιανναράκης Ἀντών. «Ἀσματα Κρητικά».
- Δριμυτηνὸς Ν. «Ἡ βοσκοπούλα ἢ εὐμορφη».
- Θέρος Ἄγης «Τραγοῦδια τῶν Ἑλλήνων Α'».
- Καλλιτσουνάκης Ἰωάν. «Τὸ περὶ ξενητείας ποίημα».
- Κομνηνὴ Ἄννα «Ἀλεξιάς» (ἔκδ. Παπύρου).
- Κορνάρος Βικέντιος «Ἐρωτόκριτος» (ἔκδ. Βενετίας ἐν Γενναδ. Βιβλιοθήκῃ, ἔκδ. Ξανθοῦδίδου, ἔκδ. Παπαδημητρίου).
- Κουκουλὲς Φαίδων «Συμβολὴ εἰς τὴν Κρητ. Λαογραφίαν ἐπὶ Βενετοκρατίας» (ἐν Ε.Ε.Κ.Σ. τ. Γ'), «Βυζαντινῶν Βίος καὶ Πολιτισμὸς».
- Κριάσης Ἀριστείδης «Πλήρης Συλλογὴ Κρητ. δημ. Ἀσμάτων».
- Λάμπρος Σπ. «Collection de romans grecs».
- Λιουδάκη Μαρία «Κρητικὰ Λαογραφικά, Μαντινάδες».
- Λουκιανὸς «Ἐταιρικοὶ Διάλογοι» (μετάφρ. Κοντυλάκη)
- Μέγας Γεώργιος «Πανεπιστ. Παραδόσεις». «Ὁ Λόγος Παρηγορητικὸς καὶ τὰ παραμῦθια τῆς τύχης» (ἐν «Λαογραφία» τ. ΙΕ').
- Μιχαηλίδης - Νοάρος Γ. «Δημοτικὰ τραγοῦδια Καρπάθου».
- Μπουνιαλῆς Μαρίνος Τζάνε «Ὁ Κρητικὸς Πόλεμος» (ἔκδ. Ἄγαθ. Ξηρουχάκη).
- Νινολάκης Ἄγαθ. «Μελέτιος Πηγᾶς ὁ Κρῆς Πατριάρχης Ἀλεξανδείας».

Ξανθουδίδης Στ. «Κρητικαὶ Ἐπιγραφαὶ» (ἐν «Ἀθηνᾶ» τόμ. 15 τ. 1)
«Φορτουναῖος» (Μ. Α. Φωσκόλου), «Κρητικὰ συμβό-
λαια» (ἐν «Χριστ. Κρήτη» τ. 1-2).

Ξηρουχάκης Ἀγαθάγγελος «Κατάλογοι Πάξου» (ἐν Ε.Ε.Κ.Σ. τ. Γ').
Σάββας Κωνστ. «Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη».

Σαχλίκης Στέφανος «Ἀφήγησις Παράξενος» «Γραφαὶ καὶ στίχοι».

Σοφοκλῆς «Τραχίνια».

Σπανάκης Στέργιος «Ἡ Διαθήκη τοῦ Ἀνδρέα Τζ. Κορνάρου» (ἐν «Κρη-
τικὰ Χρονικά» τόμ. Θ').

Σπυριδάκης Γ. «Παρατηρήσεις ἐπὶ ἐνδυμάτων τινῶν κατὰ τὴν πρώτην
Βυζαντινὴν περίοδον» (ἀνάτυπον ἐκ τῆς Ἐπετηρίδος
Λαογρ. Ἀρχείου τόμ. 9 - 10, 1955-57).

Συλαμιανάκης Γεώργιος «Συμβολαὶ εἰς τὴν Ἱστορίαν Ἁγίου Μηνᾶς».

Φιλόστρατος «Βίος Ἀπολλωνίου Τυανέως»

Φώσκολος Ἄν. Μ. «Φορτουναῖος».

Χατζηγάκης Ἀλέξ. «Τ' Ἀσπροπόταμο τῆς Πίνδου».

Χατζημιχάλη Ἀγγελικὴ «Φορεσιαὶ» (ἐν «Μ. Ε. Ἐγκυκλοπαιδεία»).

Χουρμούζης Βυζάντιος «Κρητικά».

β) Ἐ ε ν α ι

Barton Luey «Historic costume for the Stage».

Belon Pier di Mans «Les observations de plvsievrz singlaritez etc»

Dapper O. «Description exacte des Isles de l' Archipel»

Diehl Charles «Venise».

Hesseling et Pernot «Poèmes Prodromiques», «Chrestomathie Neo-
Héllénique».

La Fontaine «Fables».

Legrand Em. «Bibliothèque Grecque vulgaire», «Bibliogr. Hellénique».

Manzoni Alessandro «I promessi Sposi».

Matton Raymond «La Crète au cours des siècles».

Molmenti Pomp. «La Storia di Venezia» (ἐκδ. 1927).

Olivier A. «Voyage dans l' Empire Ottomane».

Pashley Rob. «Travels in Crete».

Polo Marco «Il milione».

Roque M. (de la) «Voyage dans le Palestine».

Savary Claude «Lettres sur la Grèce».

Tancoigne J. M. «Voyage à Smyrne etc».

- Tournefort P. «Relation d' un voyage du Levant».
 Wagner G. «Carmina Graeca medii aevi».
 Zinkeisen «Geschichte des Osman. Reiches».

ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

- «Ἀθηνᾶ», «Ἐπετηρὶς Ἑταιρίας Κρητικῶν Σπουδῶν» (Ε. Ε. Κ. Σ.),
 «Κρητικὸς Ἀστὴρ», «Κρητικὸς Λαὸς», «Κρητικὰ Χρονικά», «La Donna»,
 «Every Woman».

ΛΕΞΙΚΑ ΚΑΙ ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΑΙ

- Βλάχου Γερασίμου «Θησαυρὸς Τετραγλωσσος».
 Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἑγκυκλοπαιδεῖα.
 Λεξικὸν Ἐλευθερουδάκη.
 Σουΐδας.
 Du Cange.
 Boerio.
 Petrocchi.
 Da Somavera.
 Brighenti.
 The consise Oxford Dict. (third Ed.).
 Encyclop. Italiana.
 Encyclop. Britannica.

ΕΙΚΟΝΕΣ

α) Ἐκ Συγγραμμάτων

- Autal Fr. «Florentine painting and its Soc. Backround».
 Barton Lucy «Historic Costume for the Stage».
 Βενέρη Τιμοθέου «Τὸ Ἀρχαδιὸν διὰ τῶν αἰώνων».
 Demus Otto «Byzantine Mosaic decoration».
 Evans Arthur «The Palace of Minos».
 Gerola Gius. «Monum. Veneti nell Isola di Creta».
 Hayford Peirce and Royall Tyler «Byzantine Art».
 Iris Verlag Laupen «Byzantine Mosaics».
 Marschall F. «Old Testament Legendes from a Greek Poeme on Genesis
 and Exodus by G. Chumnos».

- Μούτσο Ριχ. «Ίστορία τῆς Ζωγραφικῆς» (Μετ. Χατζηδάκη).
 Pashley Rob. «Travels in Crete».
 Πρεβελάκης Π. «Δομήνικος Θεοτοκόπουλος».
 Ρέναν - Πιέρ «Γενική Ίστορία τῆς Τέχνης».
 Schlumberger G. «Un Empereur Byzantine».
 Seignobos Ch. «Histoire Contemporaine».
 Tournefort Pit. «Relation d' un voyage du Levant».

β) ἐκ Δευκωμάτων

- Astra Arengarium «Collana Monogr. d' Arte», Milano.
 Λάμπρου Σπ. «Δεύκωμα Βυζαντινῶν Αὐτοκρατόρων».
 Ozzola Leandro «Il Vestiario Italiano dal 1500-1550».
 Vecellio Cesare «Degli abiti antichi e moderni».
 Wace A. J. B. «Medit. and Near Eastern Embroideries».

γ) ἐκ Περιοδικῶν ἐκδόσεων

- The Burlington Magazine
 Elle
 In Greece.
 Journal de l' Université des annales τόμ. 1ος.
 Κρητικά Χρονικά.
 Λαογραφία.
 Medecine de France.
 Paris Match.
 Théâtre de France.

ΠΙΝΑΞ ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΩΝ

- Σελίς 19 στ. 21 ἀντί des νά τεθῆ de
- » 20 » 9 καί ὅπου ἄλλοῦ ἐντὸς κειμένου μέχρι καί σελ. 25 ἡ λέξις κόττα νά διαβάζεται «κόττα».
 - » 21 » 32 ὑποσ. 2 ἀντί πόρπη. Κάτω νά τεθῆ πόρπη κάτω
 - » 27 » 22 » 2 » «Florentine» painting νά τεθῆ «Florentine painting»
 - » 32 » 5 » Φωσκώλου νά τεθῆ Φωσκόλου
 - » 32 στ. 34 » 5 νά διαβασθῆ (Ἔρωτ. Α' ἐκδ. Βενετίας, Α 674, σ. 25)
 - » 35 ὑποσ. 3β ἀντί μαρωπά νά τεθῆ μάρωπα
 - » 41 » 1 » ἡ φερομένη ἢ ὡς νά τεθῆ ἡ φερομένη ὡς
 - » 42 » 3 » ἐν ἀνωτ. νά τεθῆ ἐνθ. ἀνωτ.
 - » 65 » 3 Νά διαβασθῆ καπαστή ἢ καπαστής (ἐκ τοῦ Βυζαντινοῦ καπάσιν; «μὴ ρίψουν τὸ καπάσιν σου», «Πουλολόγος» ἐν Wagner «Carmina» στ. 276).
 - » 66 ὑποσ. 1 ἀντί προβλητικά νά τεθῆ προσβλητικά
 - » 69 » 3 » κρόκκου νά τεθῆ κρόκου
 - » 71 στ. 1 » ὄμως νά τεθῆ ὄπως
 - » 74 » 24 » σταμάτα νά τεθῆ σταμπάτα
 - » 75 ὑποσ. 5 καί ὅπου ἄλλοῦ ἀντί ὑπόδυση, ὑπόδυσις νά τεθῆ ὑπόδηση, ὑπόδησις
 - » 79 στ. 14 ἀντί πληροφορίες νά τεθῆ πληροφορίες
 - » 79 ὑποσ. 2 ἀντί σκούρα νά τεθῆ σκούρα
 - » 79 » 4 » ἐνθαῦθα » » ἐνταῦθα
 - » 80 στ. 6 ἀντί ἐδημιούργησε νά τεθῆ ἐδημιούργησε
 - » 80 ὑποσ. 1 ἀντί ed νά τεθῆ id.

Πολύτιμο βιβλίο του Γεωργίου Α. Ζαφειρίου

Πολύτιμο βιβλίο του Γεωργίου Α. Ζαφειρίου

Πολύτιμο βιβλίο του Γεωργίου Α. Ζαφειρίου

Πολύτιμο βιβλίο του Γεωργίου Α. Ζαφειρίου

Πολύτιμο βιβλίο του Γεωργίου Α. Ζαφειρίου

Πολύτιμο βιβλίο του Γεωργίου Α. Ζαφειρίου

Πολύτιμο βιβλίο του Γεωργίου Α. Ζαφειρίου

Πολύτιμο βιβλίο του Γεωργίου Α. Ζαφειρίου

Πολύτιμο βιβλίο του Γεωργίου Α. Ζαφειρίου

Πολύτιμο βιβλίο του Γεωργίου Α. Ζαφειρίου

Πολύτιμο βιβλίο του Γεωργίου Α. Ζαφειρίου

Πολύτιμο βιβλίο του Γεωργίου Α. Ζαφειρίου

Πολύτιμο βιβλίο του Γεωργίου Α. Ζαφειρίου

Πολύτιμο βιβλίο του Γεωργίου Α. Ζαφειρίου

Πολύτιμο βιβλίο του Γεωργίου Α. Ζαφειρίου

Πολύτιμο βιβλίο του Γεωργίου Α. Ζαφειρίου

Πολύτιμο βιβλίο του Γεωργίου Α. Ζαφειρίου

Πολύτιμο βιβλίο του Γεωργίου Α. Ζαφειρίου

Πολύτιμο βιβλίο του Γεωργίου Α. Ζαφειρίου

Πολύτιμο βιβλίο του Γεωργίου Α. Ζαφειρίου

Πολύτιμο βιβλίο του Γεωργίου Α. Ζαφειρίου

Πολύτιμο βιβλίο του Γεωργίου Α. Ζαφειρίου

Πολύτιμο βιβλίο του Γεωργίου Α. Ζαφειρίου

Πολύτιμο βιβλίο του Γεωργίου Α. Ζαφειρίου

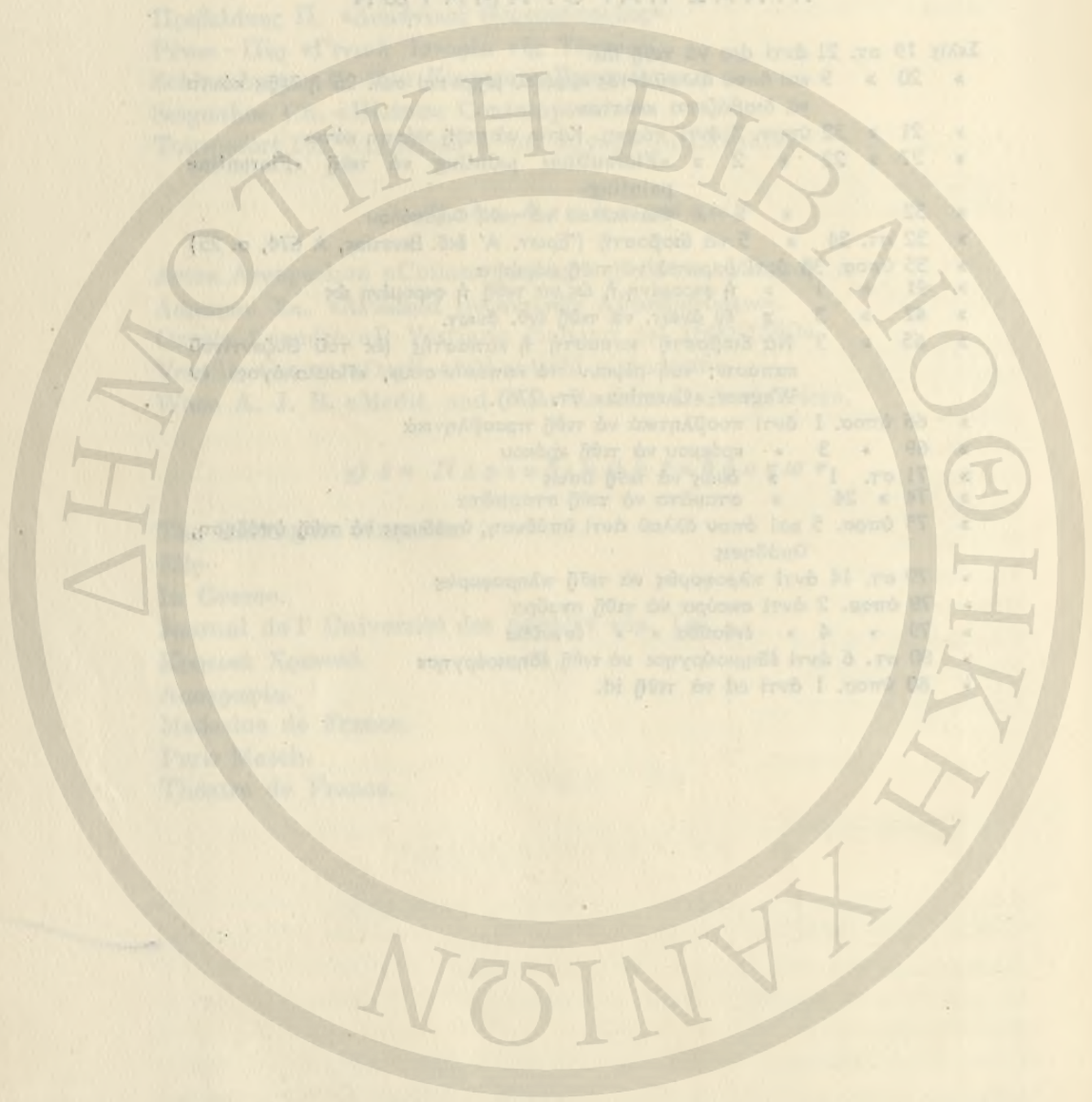
Πολύτιμο βιβλίο του Γεωργίου Α. Ζαφειρίου

Πολύτιμο βιβλίο του Γεωργίου Α. Ζαφειρίου

Πολύτιμο βιβλίο του Γεωργίου Α. Ζαφειρίου

Πολύτιμο βιβλίο του Γεωργίου Α. Ζαφειρίου

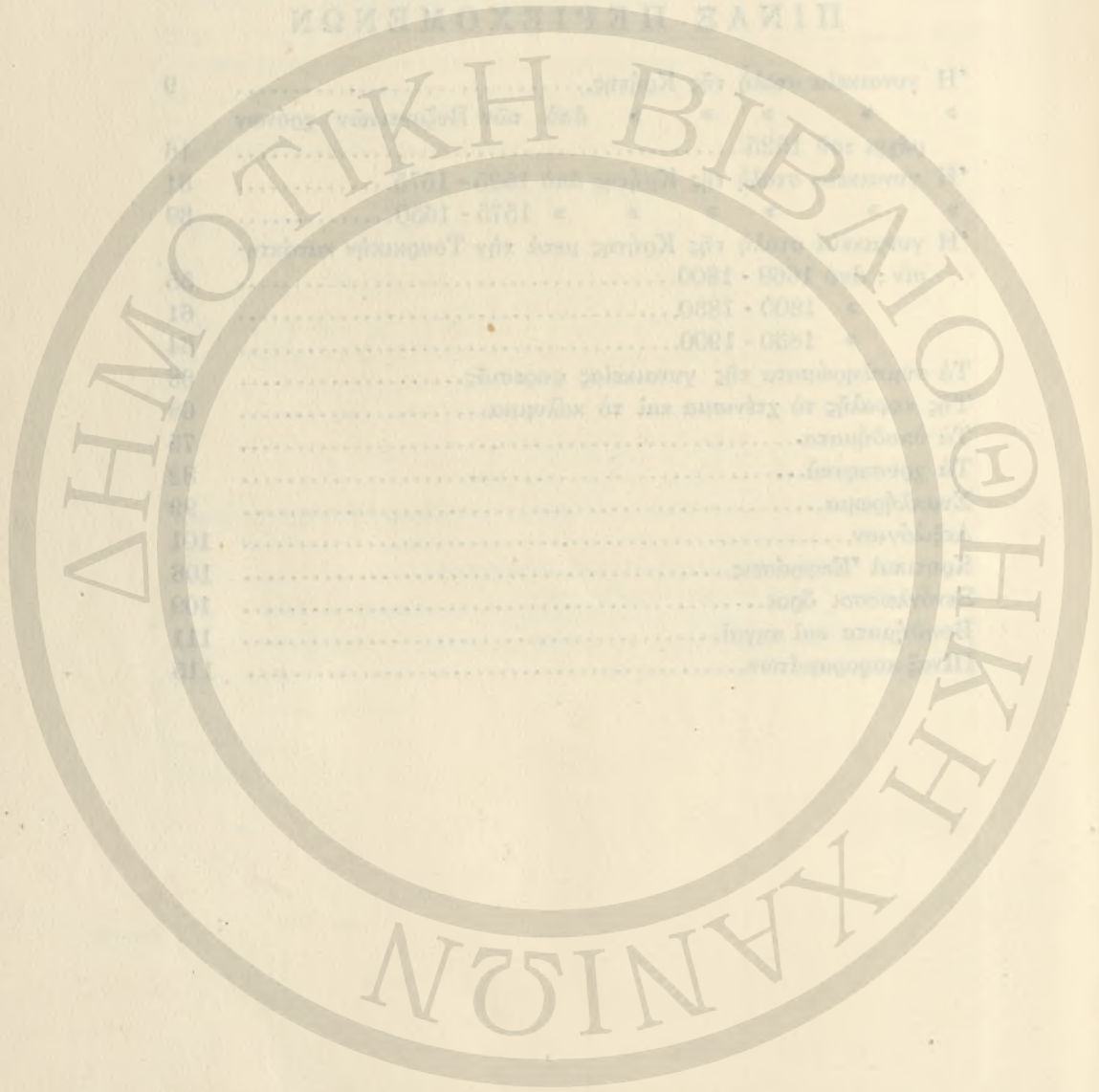
Πολύτιμο βιβλίο του Γεωργίου Α. Ζαφειρίου

ΠΙΝΑΞ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Ἡ γυναικεία στολή τῆς Κρήτης.....	9
» » » » » ἀπὸ τῶν Βυζαντινῶν χρόνων μέχρι τοῦ 1525.....	16
Ἡ γυναικεία στολή τῆς Κρήτης ἀπὸ 1525 - 1575.....	31
» » » » » 1575 - 1650.....	39
Ἡ γυναικεία στολή τῆς Κρήτης μετὰ τὴν Τουρκικὴν κατάκτη- σιν : ἀπὸ 1669 - 1800.....	55
» 1800 - 1830.....	61
» 1830 - 1900.....	64
Τὰ συμπληρώματα τῆς γυναικείας φορεσιᾶς.....	68
Τῆς κεφαλῆς τὸ χτένισμα καὶ τὸ κάλυμμα.....	68
Τὰ ὑποδήματα.....	75
Τὰ χρυσαφικά.....	82
Συμπλήρωμα.....	99
Λεξιλόγιον.....	101
Κρητικαὶ Ἐκφράσεις.....	108
Ξενόγλωσσοι ὄροι.....	109
Βοηθήματα καὶ πηγαί.....	111
Πίναξ παροραμάτων.....	115

ΠΙΝΑΚ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΧΑΝΙΩΝ

ΕΡΓΑ ΤΗΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΣ

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΑ ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΑ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ 1949

ΤΟ ΚΡΗΤΙΚΟ ΠΑΡΑΜΥΘΙ (Μελέτη και συλλογή) 1952

(Έπαινος Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν)

Η ΟΣΙΑ ΦΙΛΟΘΕΗ, 1952

ΥΠΟ ΕΚΤΥΠΩΣΙΝ

Η ΥΦΑΝΤΙΚΗ ΚΑΙ ΒΑΦΙΚΗ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Η ΚΕΝΤΗΤΙΚΗ, ΠΛΕΚΤΙΚΗ, ΚΑΛΑΘΟΠΛΕΚΤΙΚΗ, ΑΓ-
ΓΕΙΟΠΛΑΣΤΙΚΗ

Η ΛΑΪΚΗ ΙΑΤΡΙΚΗ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Ἀπαγορεύεται ἡ ἀνατύπωσις ἢ ἡ καθ' οἷονδῆποτε τρόπον χρησι-
μοποίησις κειμένων καὶ εἰκόνων ἄνευ τῆς ἀδείας τῆς συγγραφέως

COPYRIGHT 1960

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

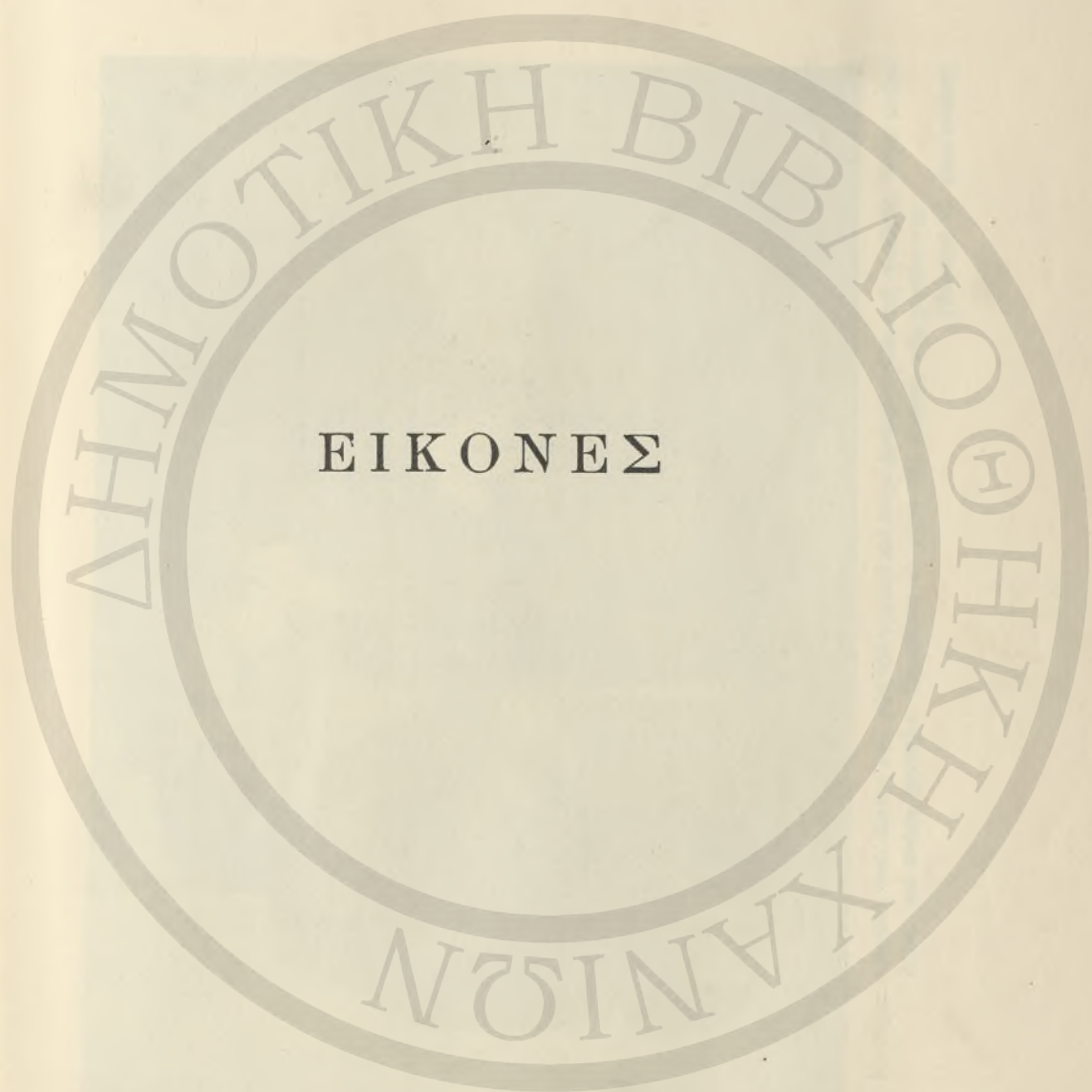
«ΑΗΔΩΝ»

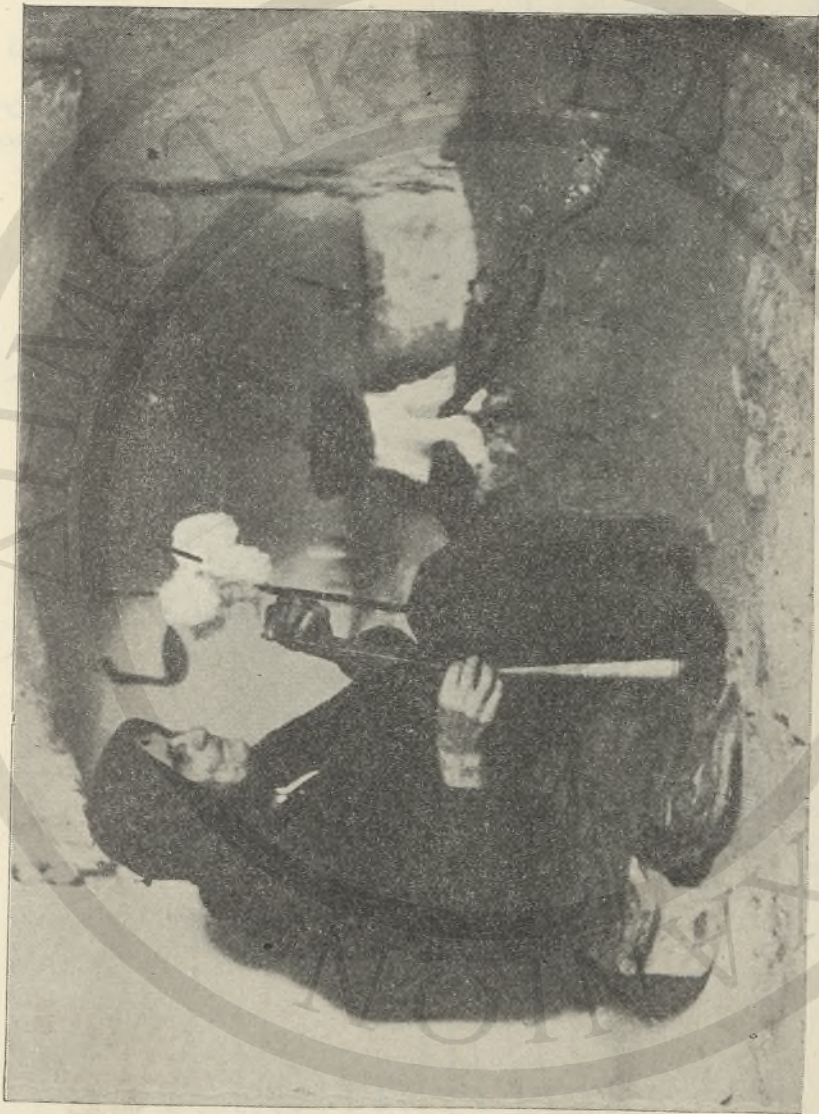
Π. ΚΑΛΛΙΓΑ 28

ΦΙΛΘΕΗ

ΤΗΛΕΦ. 682.780

ΕΙΚΟΝΕΣ

Είκ. 1.—Χήρα γρηούλα που κλώθει στο φῶς τοῦ λύχνου καὶ στήν ἀντιφλεγίδα τῆς φωθιάς. Φορεῖ μαῦρο σάκκο καὶ μαύρη μαντήλα. Προσέξατε τὴ χάρη τῆς κίνησης τῶν χερῶν τῆς.
(Φωτογρ. Κ. Κουτουλάκη)

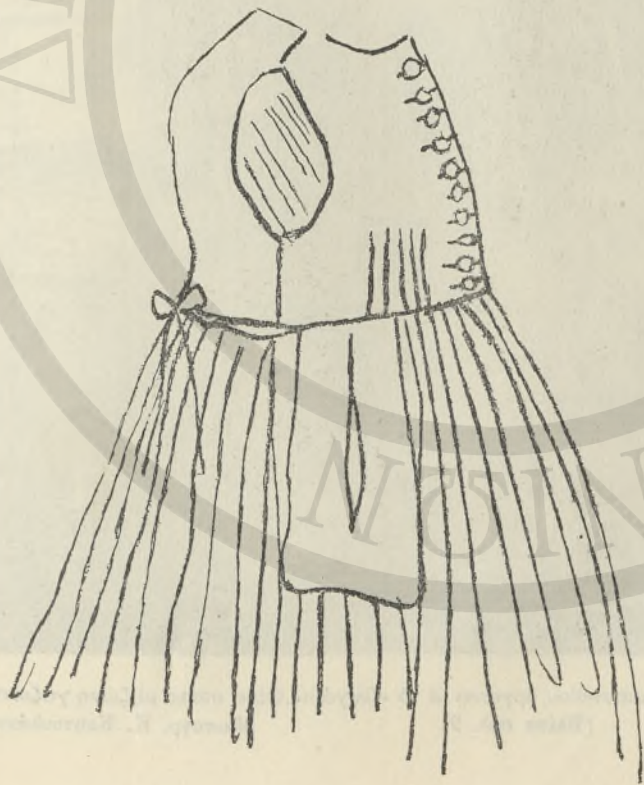

Είκ. 2.—«Στήν καλαντάρα». Γραία χήρα πού διάζεται
φέρει σάκκον και φούστα.

(Φωτογρ. Κ. Κουτουλάκη)

Εικ. 3. — 'Ο τράτος της φούστας.
(Βλέπε σελ. 10).

('Ο σχεδιαστής για να δείξη τὸν
τράτο ἐμφανίζει τὰ ἅκρα τοῦ σάκ-
κου χωμένα μέσα στὴ φούστα).

Εικ. 3α.—Σκίτσο γραφῆς με
τὰ ἀπομεσόρρουχα. Προσέ-
ξατε τὴ μπουζουναρό-
τσηπη. (Βλέπε σελ. 10).

Εικ. 4.—Μεσοκαίριτισσα τοῦ Λασηθίου ὀργώνει μετὸ «ζευγάρι». Φέρει σάκκο με ζώνη γαζωπή.
(Βλέπε σελ. 9) (Φωτογρ. Κ. Κουτουλάκη)

Είκ. 5.—Μεσοκαιρίτισσα φέρουσα σάκκο και φούστα. Ἐντλεί
νερό με τὸ γεράνι. (Βλέπε σελ. 9).

(Φωτογρ. Κ. Κουτουλάκη)

Εικ. 5α.—Τὸ γεράνι.

Εικ. 5β.—Κρήσσα τοῦ Λασηθίου.
Μπρὸς ἢ ποδιά τῆς κόντυνε.... (Βλέπε σελ. 23).

Εικ. 6.—Θλιμμένη χωριατοπούλα που άλέθει στο χερόμυλο. Φορεί τζεμπέρι πηγουνίτη. (Βλέπε σελ. 10).
Φωτογρ. Κ. Κουτουλάκη

Εικ. 7.—Θλιμμένες Κρητικές. Φοροῦν τζεμπέρι μαγουλικά.
(Βλέπε σελ. 10).

(Φωτογρ. Κ. Κουτούλακη)

Είκ. 8.—Νέα με τὸ τζεμπέρι δεμένο **Καλουάνα**.

(Πληροφορία καὶ φωτογραφία Κ. Κουτουλάκη)

Εικ. 9.—Θερίστρες με τις μπουλίδες. (Ἐκ τοῦ περιοδικοῦ «Ἰν Στρεσε»). (Βλέπε σελ. 12, 65, 74).

Εικ. 10.—Τὸ κατινάκι («προσερραμμένον» ὑπὸ
νεωτέραν μορφήν). Βλέπε σελ. 12 καὶ 64.

Εικ. 10α.—Τὸ στραβοκατινάκι.
(Βλέπε σελ. 12 καὶ 64).

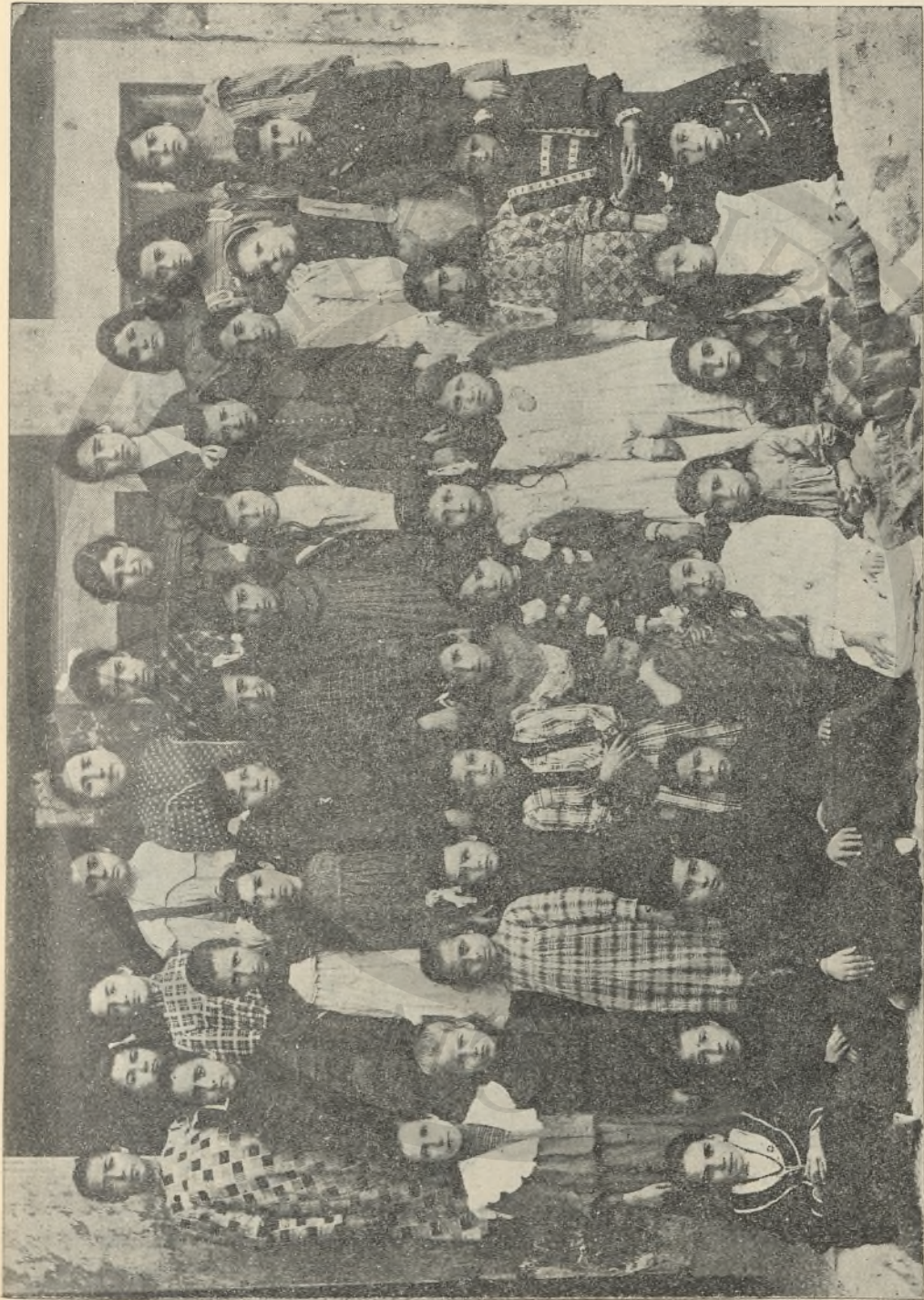
Εικ. 11.—Φόρεμα χωρικής νύφης που πλησιάζει
πρός την αστική μόδα (1908). Προσέξτε την
υποτυπώδη ποδιάν. (Βλέπε σελ. 12).

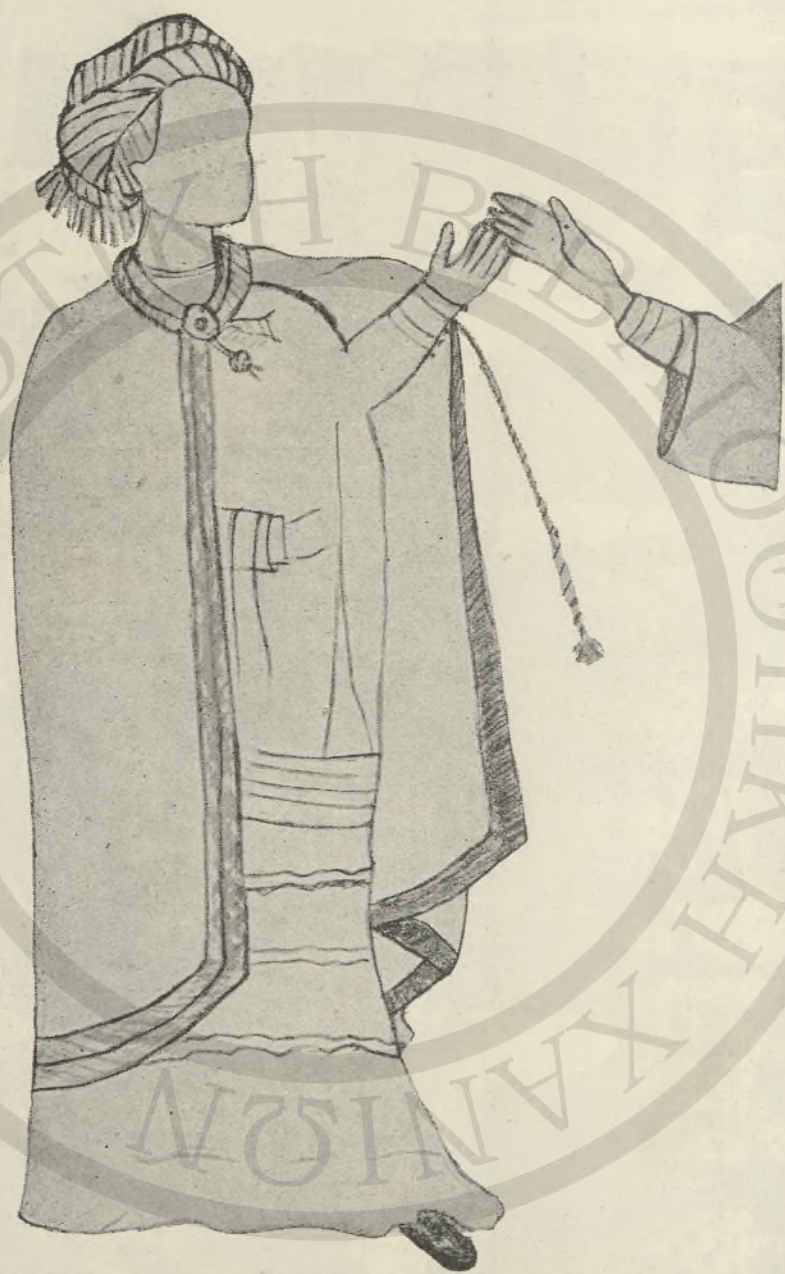
Εικ. 12.—'Η συνήθης βράκα τῆς Κρητικιάς. (Βλέπε σελ. 13).

Εικ. 13.—Εύγενής Βενετή τῆς πρώιμου Βενετικῆς περιόδου (Vecellio No 48 «Venetiane nobile antiche»). Τὰ κοσμήματα τοῦ φορέματος καὶ ὁ ποδόγυρος θυμίζουσι Βυζάντιον. (Βλέπε σελ. 15).

Εικ. 14.—Σχολική φωτογραφία τοῦ 1908 (βλέπε σελ. 16).

Εικ. 15.—Σκίτσο πού ἀποδίδει Κρήσαν ἀπὸ τὸν Ἀλίκαιπον Ἀποκο-
ρώνου τοῦ ἔτους 1316. (Ἐκ Γερολα πίν. 8). (Βλέπε σελ. 16).

Εικ. 16.—Κρήσσα τοῦ 1389 (ἐκ Gerola πίν. Νο 12). Προσέξατε τὸ πλάτος τῶν μανικιῶν τοῦ ἐξωτερικοῦ τῆς φορέματος, τὶς φίμπιες τοῦ μαντιοῦ καὶ τὰ σκολαρίκια τῆς. (Βλέπε σελ. 16).

Εικ. 17.—Κρήσσα ἐκ Gerola πίν. Νο 13. Προσέξατε τὴν μεγαλοπρέπειαν τοῦ φορέματος.

Εικ. 18.—Αίγυπτία γυναίκα του λαού τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων (30 μ. Χ.). Ἐκ Lucy Barton σελ. 15. (Βλέπε σελ. 17).

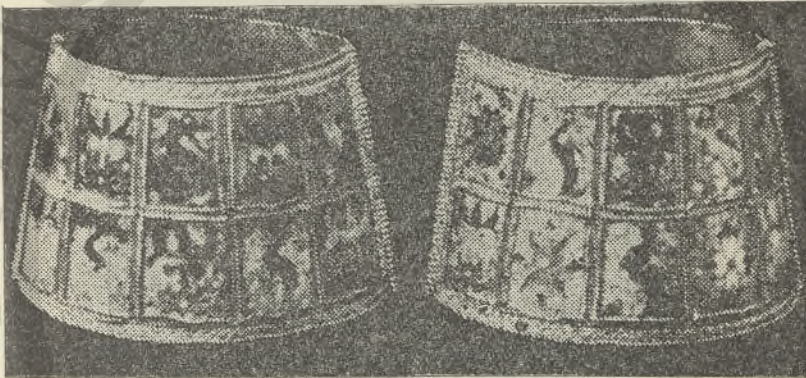
Εικ. 19.—Σκίτσο πού ἀποδίδει Χαλδαίαν τῶν πρώτων χρόνων (2500 π. Χ.) φέρουσαν τουνίκα καὶ πελερίναν. (Ἐκ L. Barton σ. 25). (Βλέπε σελ. 17 καὶ 21).

Εικ. 20.—Ἄνω: Ἡ tunica talaris manicata (ποδῆρης χειριδωτὸς χιτῶν). Κάτω: Ἡ Dalmatica (δαλματική). Ἐκ L. Barton σελ. 77. (Βλέπε σ. 17).

Εικ. 21.—«Λειτουργία Ἁγίων» ἐκ Μωσαϊκοῦ τοῦ Ἁγ. Ἀπολλινάριου τοῦ νέου ἐν Ραβέννα. (Βλέπε σελ. 18).

Εικ. 21α.—Περικάρπια ἀπὸ σμάλτου ποῦ εὑρέθησαν στὴ Θεσσαλονίκη. (Ἐκ τῆς Ἔφημ. «Τὸ Βῆμα» 9-11-58 ἀνακοίνωσις Στ. Πελεκανίδου). (Βλ. σ. 18 ὑποσ. 2).

Εικ. 22.—Ἡ Αὐτοκράτειρα Θεοδώρα μετὰ τὴν ἀκολουθίαν της. (Μωσαϊκὸν Ἁγίου Βιταλίου τῆς Ραβέννας). Προσέξατε τὸ «μαργέλλιον» τοῦ λαιμοῦ τῆς Αὐτοκρατείας καὶ τῆς τρίτης κυρίας τῆς Αὐλῆς. (Βλέπε σελ. 18 καὶ σελ. 20)

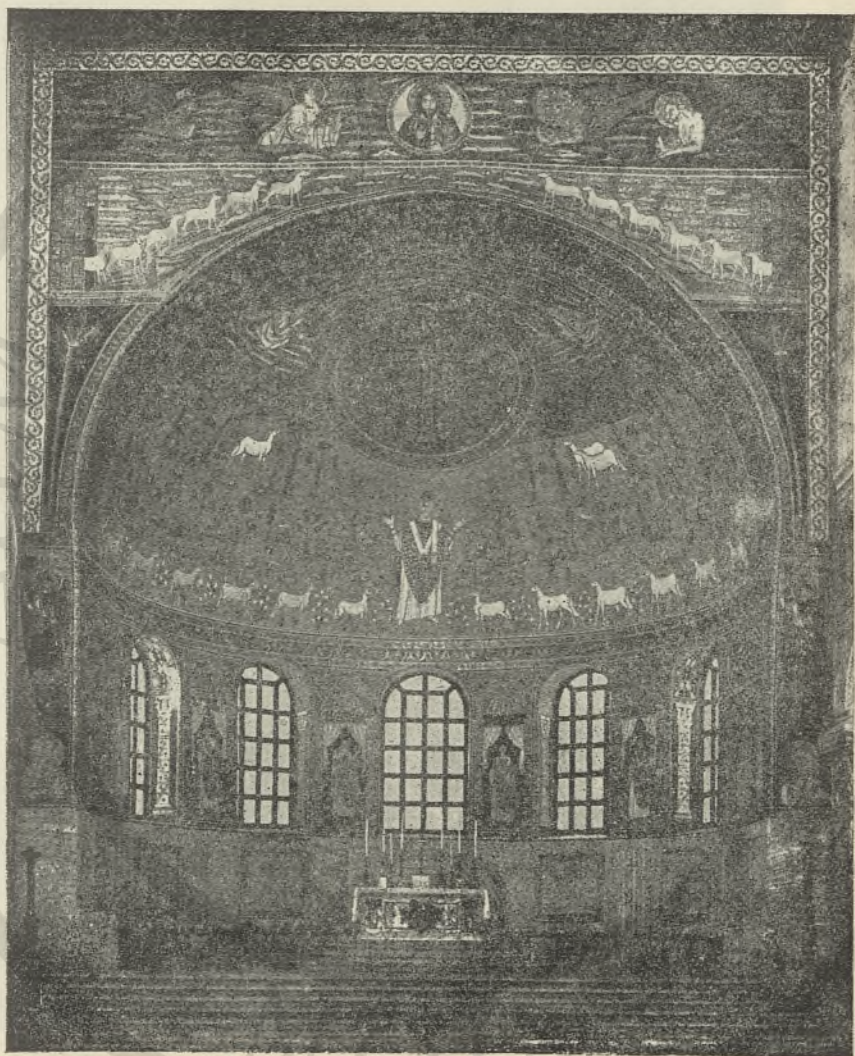
Εικ. 23. — Ὁ Αὐτοκράτωρ Ἰουστινιανὸς ἐκ Μωσαϊκοῦ
τοῦ Ἁγ. Βιταλίου τῆς Ραβέννας.

Εικ. 24. — Ἡ Αὐτοκράτειρα Θεοδώρα ἐκ Μωσαϊκοῦ
τοῦ Ἁγ. Βιταλίου τῆς Ραβέννας.

Είκ. 25.—Τμήμα από τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ Ἁγ. Βιταλίου τῆς Ραβέννας. 6ου μ. Χ. αἰ.

Εικ. 25α.—Τμήμα από τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ Ἁγ. Ἀπολλιναρίου τῆς Ραβέννας.

Εικ. 26.—Εικόων εκ Gust. Schlumberg «Un Empereur» σελ. 365: Ὑ-
φασμα μεταξωτὸν ποὺ ἀνήκε' στὴν ὠραία ἐποχὴ τοῦ 10ου αἰ. (Βυ-
ζαντινόν). Ἡ αὐτὴ εἰκόων ἐν Charles Diehl «Histoire de l' Empire
Byzantin» σελ 160: Βυζαντινὸν μεταξωτὸν ὕφασμα (trésor Bamberg)
X siècle. Προσέξατε τὸ ἔνδυμα τῶν νεανίδων. (Βλ. σελ. 21 ὑποσ. 1).

Εικ. 27.—Σύγχρονος Νύφη τοῦ Ἰράκ με τὴν ἀκολουθίαν της. (*Ἐκ κάρτ ποστάλ ἀποσταλέντος μοι ἐκ Βαγδάτης). Φέρει τὴν ἔθνικὴν της ἐνδυμασίαν. **Προσέξατε τὴν πελερίναν της.** Τὸ κάλυμμα τῆς κεφαλῆς εἰδικὸ γιὰ τὶς νύφες λέγεται **τάκα-λού**. Γίνεται ἀπὸ βελούδο καὶ κοσμεῖται με πολύτιμους λίθους καὶ χρυσὰ νομίσματα. Τὰ καλύμματα τῆς κεφαλῆς τῶν γυναικῶν τῆς ἀκολουθίας λέγονται **Τερλίκ**.

καλύμματα τῆς κεφαλῆς τῶν γυναικῶν τῆς ἀκολουθίας λέγονται Τερλίκ.

καλύμματα τῆς κεφαλῆς τῶν γυναικῶν τῆς ἀκολουθίας λέγονται Τερλίκ.

Εικ. 28.—Σκίτσο που αποδίδει το φόρεμα παιδικής της Κρήτης του έτους 1328 (Gerola πίναξ 10. Βλέπε σελ. 22 ύποσημ. 2).

Εικ. 30.—Πώς μπορεί να ήταν ντυμένη μια Βυζαντινή χωρική.

Εικ. 29. — 'Η θυγατέρα του Λώτ (έκ Μωσαϊκού έν Παλέρμο) φέρουσα τὸ Βυζαντινὸν φακώλιον παρόμοιον με τῶν Κρησῶν. 'Η εἰκὼν ἐλήφθη ἐκ «Byzantine Mosaics by Iris Verlag Lanpen, Berne, Edit. Dr Hans Zbinden. Προσέξατε τὸ δίκτυον. (Βλέπε σελ. 22 ύποσ. 6).

Εικ. 30α.—Πώς μπορούσε να φορή τὸ προσέργιον μια Βυζαντινή χωρική.

Εικ. 31.—Σύγχρονα διακοσμητικά πανώ.
(Βλέπε σελ. 24 ὑποσ. 1).

Εικ. 1.—Ἡ χορεύτρια τῆς πλακῶς 7. (Βλέπε σελ. 24).

Είκ. 2.—'Η χορεύτρια με τὴν διακοσμητικὴν ποδιάν.
(Βλέπετε σελ. 24—25).

Εικ. 3.—Ἡ χορεύτρια τοῦ Μουσείου South Kensington.

Εικ. 3α.—Ἡ χορεύτρια τοῦ Μουσείου South Kensington (ὀπισθία ὄψις).

(4)

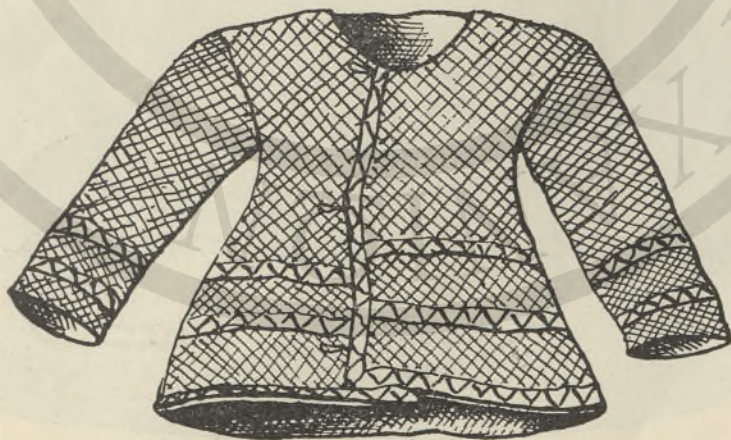
Είκ. 4.—'Η ταπεινώσις

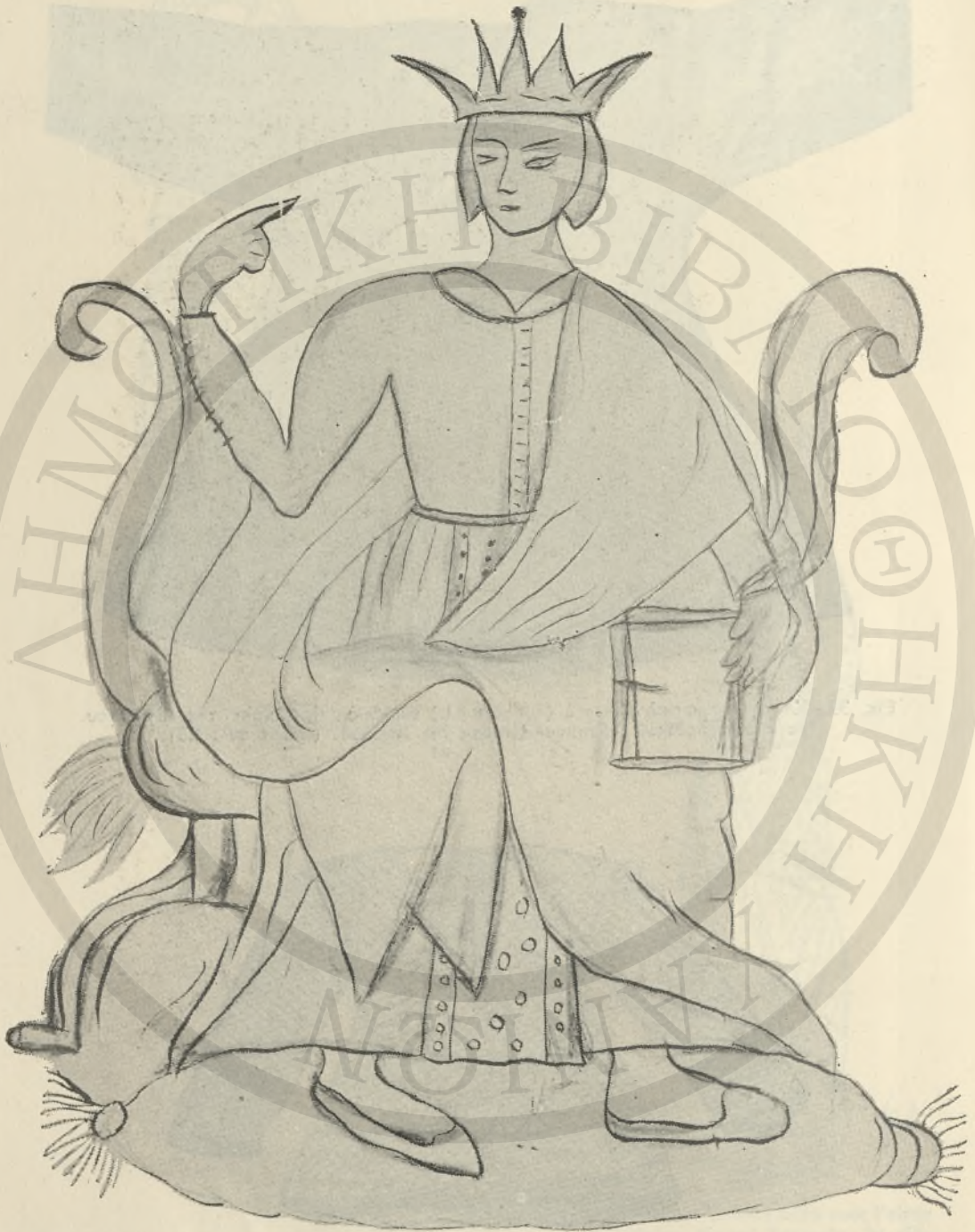
Είκ 5.—'Η 'Αλήθεια κατὰ τοὺς Ρεϊρσε
καὶ Tyler. Κρατεῖ Σταυρὸν. 'Η «Πί-
στις» θὰ μπορούσε νὰ λεχθῆ.

Εικ. 33.—Κοντή δαλματική έμπριε (του 6ου αι.) εύρεθείσα εις Ασιν τής Αιγύπτου.
Έκ του περιοδικού «France—Grèce» No 10|1954. (Βλέπε σελ. 25).

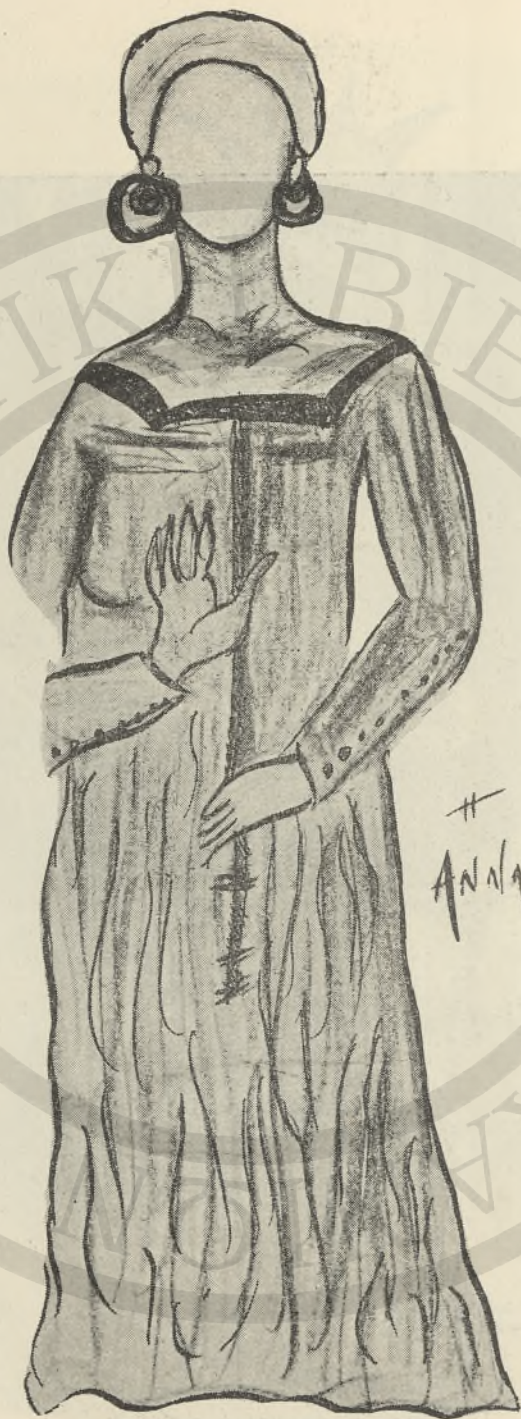
Εικ. 34.—'Ο Παμπρακλής τής Κω. 'Ανακοίνωσις 'Α. Καραναστάση
(έν «Λαογραφία» ΙΔ' σελ. 293. Βλέπε σελ. 25 ύποσ. 4)

Εικ. 35.—Ἡ Αὐτοκράτειρα Εὐδοκία ἢ Μακρεβολίτισσα. (Ἐκ τοῦ λευκώματος Βυζαντινῶν Αὐτοκρατόρων τοῦ Σπύρου Λάμπρου, ἐκ μικρογραφίας 1Δ' αἰ. τοῦ κώδικος 3057 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλ. Παρισίων). Φέρει φόρεμα «προσερραμμένον», στενὴν διακοσμητικὴν ποδιάν, λῶρον καὶ φελλάρια. (Βλ. σελ. 25-26).

Εικ. 36.—Κρήσα έκτοῦ χωρίου «Κρούστα» Λασηθίου φέρουσα τὸ «προ-
σερραμμένον» (Βλέπε σελ. 26).

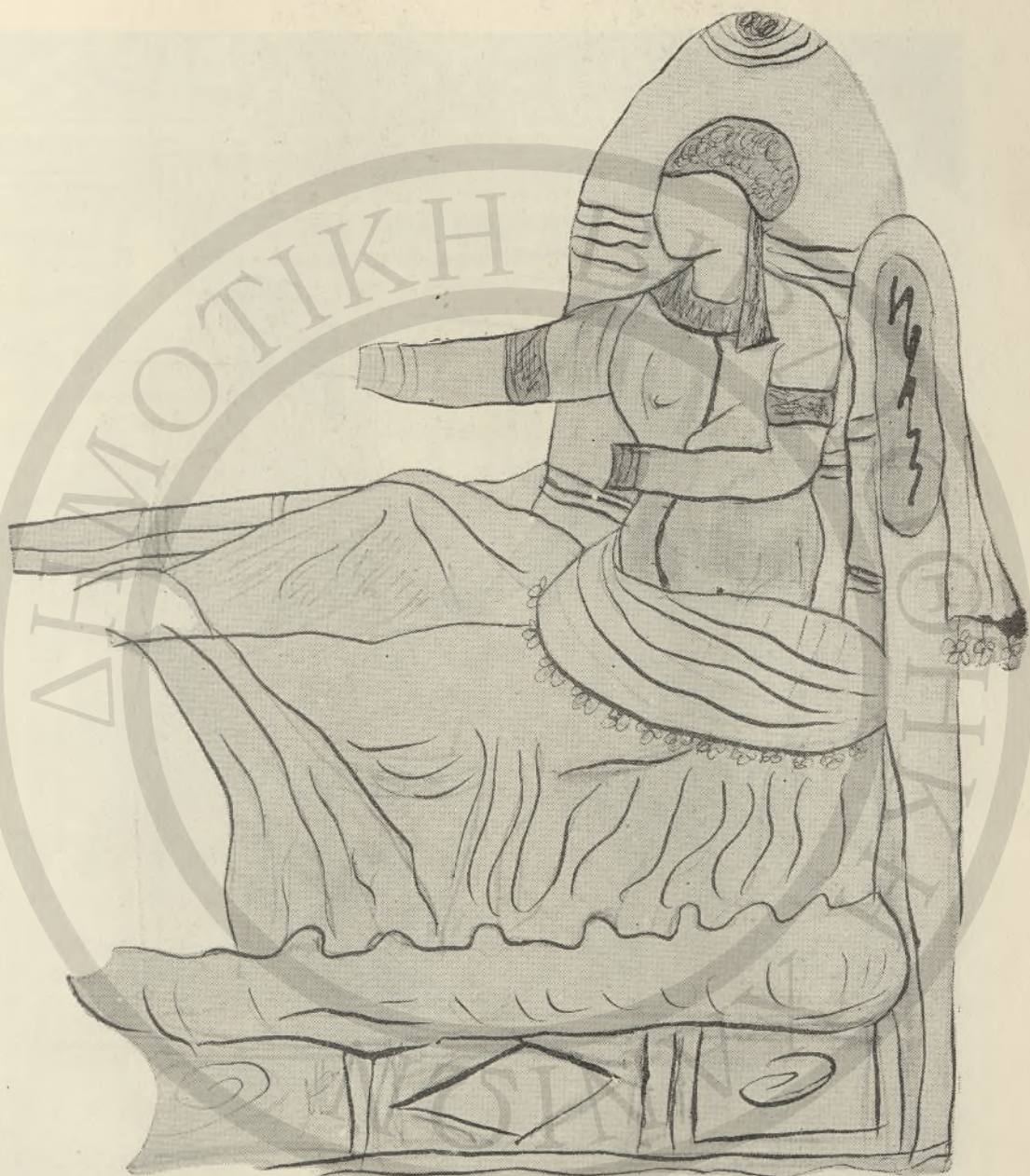
Είκ. 37.—'Η *Αννα φέρουσα τὸ ντεκολτέ φόρεμα καὶ τὰ κρικέλια σκολαρίκια. Προσέξατε τὸ κάθετο σχίσμα τοῦ φορέματος. (Gerola πίν. 8 ἔτους 1394). (Βλ. σελ. 26).

Εικ. 38.—'Η Μοσχάνα (Gerola πίναξ 8 Νο 1).
(Βλέπε σελ. 26).

Εικ. 39.—Κρητικοπούλα με
άπλο μαντύ και φιλέ στο
κεφάλι. Προσέξατε τὸ κά-
θετο σχίσιμο τοῦ φορέμα-
τος. (Gerola tavola 9 No
4). (Βλέπε σ. 27 ὑποσ. 2).

Εικ. 40.—Β' Ἰζαντινὴ ἐκ Μωσαϊκοῦ τῆς Μητροπόλεως Monreale (Σικελία) ἐκ τοῦ Otto Demus «Byzantine Mosaic Decoration» Plate No 20. (Ἐκτὸς κακῆς ἀποδόσεως τῆς παραστάσεως, ὑπὸ τοῦ ἐκδότου, τὸ φέρεμα τῆς εἰκονιζομένης ἔχει ἔμπρὸς κατακόρυφο σχῆσιμο). (Βλέπε σελ. 27 ὑποσ. 2).

Εικ. 41.—Σκίτσο που ἀποδίδει Κινέζες κυρίες του 11-12ου μ.Χ. αιώνας.
(Ἐκ «Encycl. Britannica» τομ. 5ος. Βλέπε σελ. 27 ὑποσ. 2)

Εἰκ. 42.—Ὁ πειρασμὸς τοῦ Ἁγ. Ἀντωνίου τοῦ Louis de Laval (μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1480-1489) ἐν Cabinet des Manuscrits—Παρίσιοι. Ἐκ τοῦ περιοδικοῦ *Medecine de France* No 71 MCMLVI. Ἡ νεᾶνις—πειρασμὸς φέρει φόρεμα σὲ στύλ πρενσές μὲ λασόζ ἐμπρός. (Βλέπε σελ. 27 ὑπόσημ. 2).

Εικ. 43.—Τὸ σχιστὸ μανίκι τῆς Κρητικοπούλας τοῦ τάφου Γεωργίου Χορτάτζη. Ἐκ Gerola πίν. 14 Νο 3 (Βλέπε σελ. 28).

Εικ. 44.—Ἀπόσπασμα ἐκ τοῦ πίνακος τοῦ Δομήνικου Γκιρλαντάγιο: «Ἡ Γέννησις τῆς Παρθένου» (ἐν Μοῦτερ «Ἱστορία τῆς Ζωγραφικῆς» μετάφρ. Μ. Χατζιδάκη). Προσέξτε τὸ σχιστὸ μανίκι τῆς ἐξ ἀριστερῶν γυναίκος. (Βλ. σελ. 28).

Εικ. 45.—Οἱ «Δυὸ εὐθυμὲς κυρίες» (ἑταῖρες) τοῦ Caracciolo. Προσέξτε τὰ «καμωμένα» καὶ σχιστὰ μανίκια. (Βλέπε σελ. 28, σελ. 32 καὶ σελ. 70).

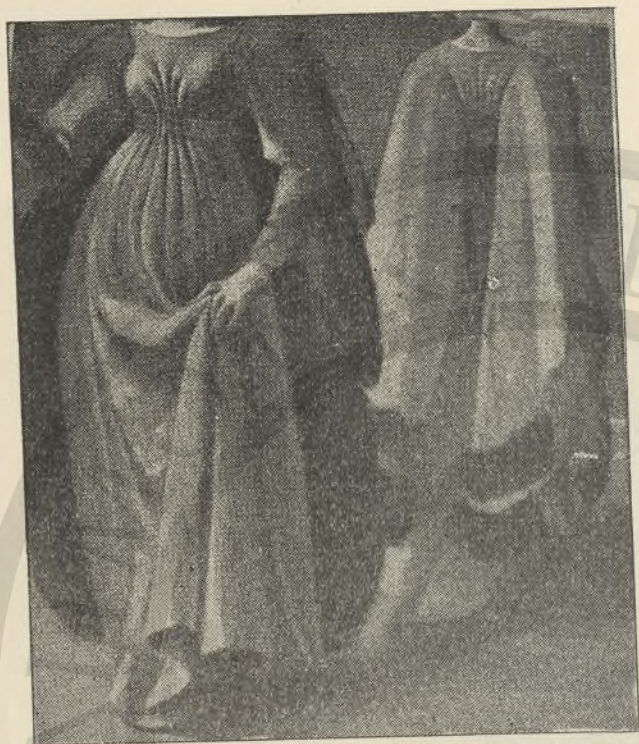
Εικ. 46. — *Απόσπασμα ἐκ τοῦ πίνακος τοῦ Sagraccio «Ὁ Ἅγιος Γεώργιος βαπτίζει τοὺς εἰδωλολάτρες». Παρατηρήσατε τὶς **Γουνέλλες** τῶν γυναικῶν μέ τοὺς ναυτικούς γιοκάδες. Προσέξατε τὰ τσόκκαρα τῆς ὀρθίας γυναικός. (Βλέπε σελ. 29, 31 καὶ 77).

Εικ. 47. - 'Απόσπασμα ἐκ τοῦ πίνακος Gentile da Fabriano «Presentazione al Tempio» εὑρισκομένου στὸ Λοῦβρο ἔτους περίπου 1425. Παρατηρήσατε τὸ σχῆμα τῆς γουνέλλας καὶ τοῦ καπέλλου. (Βλέπε σελ. 29 καὶ σελ. 31).

Εικ. 48.—Ζεύγος Φλωρεντινῶν χρονολογία πιθανή 1425. (Ἐκ «Florentine Painting and its Background 14 und 15 centuries» ἔκδ. Kegan Paul London 1947). Παρατηρήσατε τὴν γουνέλλα τῆς κυρίας.
(Βλέπε σελ. 29 καὶ 31).

Εικ. 49.—Πώς απέδωσε τις Ἰταλικές γουνέλλες τοῦ 1425 ὁ Mariano Andreū κατὰ τὴν παράστασιν «Malatesta» (πρ.111).
 (Ἐκ τοῦ περιοδικοῦ «Théâtre de France» Σ]βριος 1951).
 Ἐνταῦθα εἰκονίζεται ἡ γουνέλλα τῆς Isotta τοῦ Ρίμινι.
 (Βλέπε σελ. 29 καὶ σελ. 31).

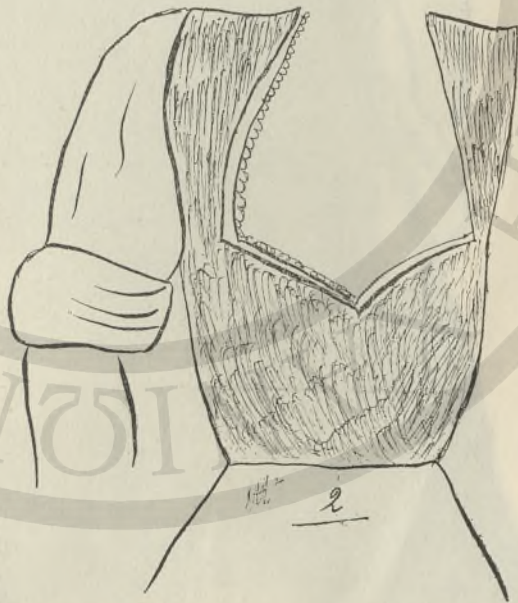
Εικ. 50.—Ἡ Γουνέλλα αὐλικῆς κυρίας τοῦ Ρίμινι. (Βλέπε λεζάνταν εἰκόνας 49).

Εικ. 51.—Τὸ μαντὺ μὲ κουκούλα τῶν Ἰταλίδων. Προσέξατε καὶ τὸ φιλέ στὰ μαλλιά. (Ἐκ Leandro Ozzola «Il Vestiario Italiano»).

1

2

Εικ. 52.—Τὸ «ἄλλο ζευγάρι μανίκια» (altro paio) Antonio Bazzi (1505-6).
 1=πῶς ἐφορεῖτο ἔξω ἀπὸ τὸ σπῆτι τὸ μανίκι ἀπὸ μίᾳ γυναίκα μεσαιῶς τάξεως.
 2=τὸ μανίκι βγαλμένο, γιὰ νὰ διευκολύνεται ἡ γυναίκα τὴν ὥρα τῆς δουλειᾶς.
 (Ἐκ τοῦ Leandro Ozzola «Il Vestiario Italiano»).
 Βλέπε σελ. 30).

Εικ. 53.—Γυνή φέρουσα μανίκι ἄλτρο πάτιο (ἄλλο ζευγάρι μανίκια) καὶ ποδέαν εἰς τὸν ποδόγυρον. (Ἀπόσπασμα ἐκ τοιχογραφίας ἐν Φλωρεντία τοῦ Ἀνδρέα ντέλ Σάρτο «Ἡ γέννησις τῆς Παρθένου» χρονολ. 1514, ἐν «Γενικὴ Ἱστορία τῆς Τέχνης» τοῦ Ρένακ-Πέρσελις 261 καὶ Leandro Ozzola fig 15). (Βλ. σ. 30)

Handwritten signature or initials.

Εικ. 54.—Αι κυρίες Σαλαμῶν. Ἐκ Gerola πίναξ 17, Νο 2 καὶ 3.

Εικ. 55.—Ἡ Κρητικὴ τοῦ Γκρέκο. Προσέξατε τὸν τρόπο δεσίματος τοῦ μαντηλιοῦ τῆς κεφαλῆς καὶ τὰ δακτυλίδια. (Ἐκ τοῦ Πρεβελάκη «Δομήνικος Θεοτοκόπουλος»).

Εικ. 56. Ἡ Λαβίνια τοῦ Τισιανού.
Προσέξατε τὸν λιθοκατωμένο φλόκο στὸ μέτωπο. Ὅμοίως προσέ-
ξατε τὸ μυτερὸ κορσαζ καὶ τὸ φούσκωμα τοῦ μανικιοῦ.
(Βλέπε σελ. 31 καὶ 70).

Εικ. 57.— Ἡ Δούκισσα τοῦ Urbino (ἔργον τοῦ Τιτσιανού) δείχνει πῶς ἦταν τὸ κολέτο τῆς ἐποχῆς τῆς. Προσέξατε καὶ τὸν τρόπο πού φορεῖ τὰ δακτυλίδια τῆς.

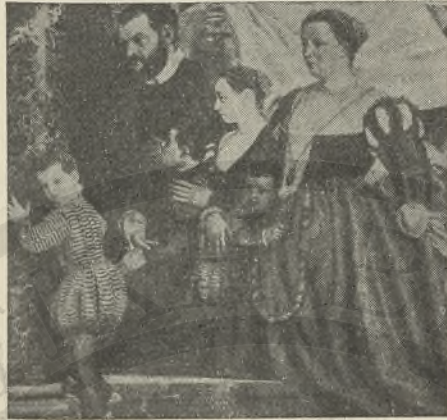
Εικ. 57α.— Πορτραῖτο Ἰταλίδος, ἔργον τοῦ Veronese. Προσέξατε τὸ πλαστρόν. (Βλέπε σελ. 32).

Εικ. 58.— Συμποσιάζουσα γυνή τῆς Βενετοκρατίας. (Ἐκ Χούμνου «Κοσμογέννησις» ἔκδ. F. Marshall). (Βλέπε σελ. 32).

Εικ. 59.— Ἡ «Bella» τοῦ Τισιανοῦ. Προσέξατε τὰ τρού τρού μνίκια τῆς, (Βλέπε σελ. 32).

Εικ. 60.— 'Η οικογένεια Cuccina, τοῦ Veronese. Πιθανή χρονολογία 1571. Προσέξατε τὴν ἀργυρᾶν τῆς μέσης τὴν καδέναν» καὶ τὰ μανίκια «μῆλο». (Βλέπε σελ. 32).

Ε'κ. 61.—Πορτραῖτο εὐγενοῦς Ἰταλίδος. Ἔργον τοῦ Veronese. (Βλέπε σελ. 32).

Εικ. 62.—Σκίτσο ἐκ νωπογραφίας ἐν Leandro Ozzola «Il vestiario Italiano». Τέτιο θὰ ἦταν καὶ τὸ «προσερραμμένον» τῆς Σφακιανῆς κατὰ τὸν 16ον αἰῶνα. (Βλέπε σελ. 36).

Εικ. 63.—Τὸ «εἰδύλλιο» τοῦ Κρητικοῦ ἔργοχειροῦ
ἐκ Burlington Magasine (1906).

Εικ. 64.—Κρητικοπούλα ἐκ Κρητικοῦ
κεντήματος ἐν A. J. B. Wace «Me-
dit. and N. E. Embroideries» plate
XC, No 70. (Βλέπετε σελ. 38).

Είκ. 65. — Κρητικοπούλα εκ Κρητικού
κεντήματος εν Α. J. B. Wace «Medit.
and N.E. Embroideries» pl. XC, No 70.
(Βλέπε σελ. 38).

Είκ. 65α.—'Ο νέος με τὸ βιολί. Προσέ-
ξατε τὴν πέτσα εἰς τὸν ὤμο του. (Ἐξ
εἰκόνας Κρητικῆς κεντήματος.
(Βλέπε σελ. 38).

Εικ. 65β. — Κρητική κασέλα του 17ου αϊ. ἀποκειμένη εἰς τὸ Ἱστορικὸν Μουσεῖον Κρήτης (Ἡράκλειον). Ἡ εἰκὼν ἐλήφθη ἐκ τοῦ «Ὁδηγοῦ τοῦ Μουσείου» πίναξ Ε΄. (Βλέπε σελ. 38).

Εικ. 65γ.—Οἱ Ροῦσες περδικές. Ἐκ νωπογραφίος (Κνωσός).

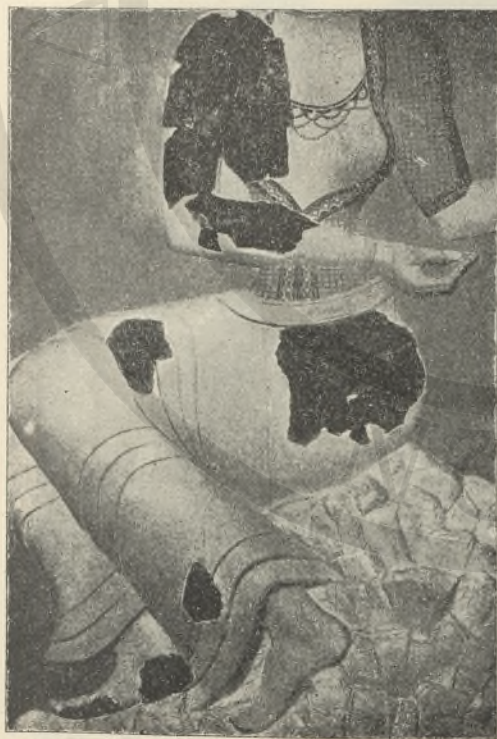
Εικ. 66.—'Ηλικιωμένη κυρία φέρουσα σάκκο.
 *Έργον τοῦ Moretto da Brescia ἔτους 1544,
 ἔκ Leandro Ozzole «Il Vestiario Italiano».
 (Βλέπε σελ. 38).

Εικ. 67—'Αστή τῆς Εὐρώπης
 τοῦ 1660 μὲ μπολκάκι πού θυ-
 μίζει (ἔκτος ἀπὸ τις ἔντομές)
 τὸ μπολκάκι τῆς Κρητικιάς.
 *Έκ Lucy Barton «Hist. cost.
 for the Stages». (Βλ. σελ. 38).

Εικ. 68.—Αἱ «κυαναῖ κυρίσι» με τὰ περικόρμια. Προσέξατε τὸ κρησμημα τοῦ λαιμοῦ καὶ τῶν μανικίων τοῦ ὑποκαμίσου τους. (Βλέπε σελ. 40).

Εικ. 69.—*Ἄλλη Κνωσσία. Προσέξατε τὸ μήκος καὶ τὸν τρόπο κλεισίματος τοῦ περικορμίου. (Βλέπε σελ. 40).

Εικ. 70.—*Ἀπόσπασμα ἀπὸ τοιχογραφία τῆς Τίρυνθος. Καὶ ἐδῶ παρατηροῦμε τὸ αὐτὸ περικόρμιο. *Ἡ φούστα φαίνεται προσεραμμένη σὲ ζώνη. (Βλέπε σελ. 40).

Είκ. 71.—Φούστα Κνωσίας με ποδέαν διπλήν κατάλοιπον ίσως τῆς διπλῆς φούστας. (Ἡ ποδέα τῶν Κνωσίων ἐσυνεχίζετο καί πίσω. Προσέξατε τὸ λασάξ τοῦ ἐπανακορμίου. (Ἐκ Arth. Evans «The Palace of Minos») (Βλέπε σελ. 40 καὶ 49).

Είκ. 72.—Ἡ Θεὰ τῶν Ὀφρων. (ἐμπροσθία καὶ ὀπισθ' ἀφ' ἑξ ἑαυτῆς τοῦ εἰδωλίου). Προσέξατε τὴ διπλὴ ποδέα. Ὅμοίως τοὺς πατητοὺς χαρμπαλάδες (στολίδας).

Εικ. 72α.—Ἡ Θεὰ τῶν Ὀφείων.

Εικ. 73.—Ζουάβος Ἰθαγενὴς ἐκ Seignobos «Hist. Contemporaine». (Βλέπε σελ. 40).

Εικ. 74.—Σκίτσο πρὸ ἀποδίδει τὸ κορπέτο.
(ἐκ νωπογραφίας ἐν Leandro Ozzola «Il
vestiario Italiano 1500—1550».)
(Βλέπε σελ. 40 ὑποσ. 3).

Εικ. 75. — Κρήσσα φέρουσα κορπέτο, βράκα και σάρτζαν. (Έκ Pashley II, σελ. 195).
(Βλ. σελ. 40 και 58).

Εικ. 75α.—Κρήτες χωρικοί ή εικόνα παρμένη από τὸ «Ἀρκάδι» τοῦ Τιμοθ. Βενέρη ἀποτελεῖ σύνθεσιν διαφόρων σχεδιασμάτων ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ Pashley «Travels in Crete» τόμ. II. Σημ. Τὸ κορπέτο τῆς γυναίκα τοῦ Pashley δὲν ἔχει λασάζ.

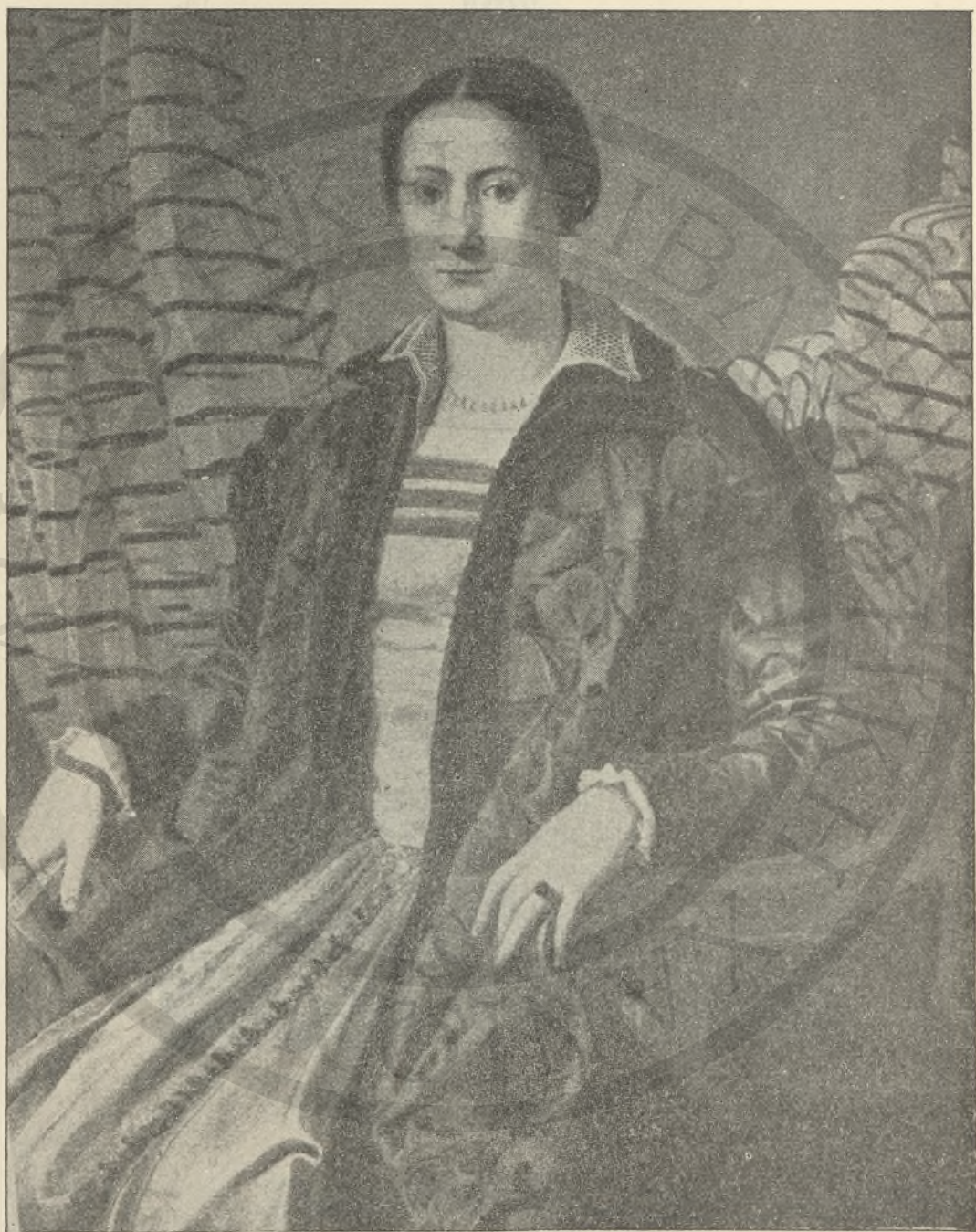
Εἰκ. 76.—Ἡ φερομένη ὡς Αἰκατ. Κορνάρο. Ἔργον τοῦ Τισιανοῦ. Προσέ-
ξατε τὴ ζώνη της. (Βλέπε σελ. 41 ὑποσ. 1).

Εικ. 76α.—Η «σουλταμάρκα» τῆς
Δύσεως (Ἄχειριδω ἢ ζακέττα).
(Ἐκ L. Barton σελ. 231, fig 23).
(Βλέπε σελ. 42).

Εικ. 77.—Τὰ ὀδοντωτὰ μανικάκια καὶ ποκα-
μισομάνικον. Σκίτσο ἐκ Matteo Pagano «La
processione del Doge» ἐν Ozzola «Il vestia-
rio Italiano» fig. 51. (Βλέπε σελ. 44).

Εικ. 78.—Πορτραίτο τῆς Ἑλεονώρας, συζύγου τοῦ Cosimo I, ἔργον τοῦ Bronzino. Ἡ εἰκονιζομένη φέρει κόττα πού θυμίζει ἔνδυμα τῆς ἐποχῆς μας. (Βλέπε σελ. 45).

Εικ. 79.—Ἡ Αἰκατερίνη Κορνάρο. Ἔργον τοῦ Τιτσι-
νοῦ. Φέρει κόττα μακρυὰ μέ κοντά, ἴσια μανίκια. Προ-
σέξατε τὸν πλοῦτον τῆς κόττας καὶ τὰ «σοθεμένα»
μπουκλάκια τῆς κεφαλῆς. (Βλέπε σελ. 45).

Εικ. 80.—Σκίτσο πού ἀποδίδει τὴν κόττα μὲ τὰ κοντά, φουσκωτά μανίκια, ἐκ προσωπογραφίας τῆς Πριγκηπίσσης Ἐλεονώρας τοῦ Ἑστέ. (Βλέπε σελ. 45).

Εικ. 81. — Βενετσιάνα με μάσκα
και vestura con casco. Έκ L.
Barton, Hist. costume for the
Stage. (Βλέπε σελ. 46).

Εικ. 81α. — Προσκυνητής (pè-
lerin) φέρων την σκλαβίνα.
Έκ L. Barton σελ. 139.
(Βλέπε σελ. 48, ύποσημ. 5).

Εικ. 82.—Σύγχρονη χωρική τῆς Κρητῶς με ἀνεμπουκωμένη φούστα.
(Βλέπετε σελ. 49).

Φωτογρ. Κ. Κουτουλάκη

Είκ. 83.—Σκίτσο που αποδίδει τον τρόπο που ανεμπούκωναν τη φούστα οι χωρικές της περιφέρειας 'Ηρακλείου, λίγο πριν από τον πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. (Βλέπε σελ. 49).

Εικ. 86.—«Ἡ πλάτη ἐκπληξίς» μετὰ τὸ Ἴταλικὸ ντραπάρισμα. Ἐκ τοῦ περιοδ. «Elle» Νο 594 1957. (Βλέπε σελ. 49).

Εικ. 87.—'Η «καρπέτα»
τῆς Ἀρετούσας.
(Βλέπε σελ. 49).

Εικ. 88.—Ἡ σάρτζα
τοῦ Μουσείου Κο-
σμητικῶν Τεχνῶν Ἀ-
θηνῶν (ἀρχικὴ μορ-
φή). Προσέξατε τὸ
κορπέτο. (Βλέπε σ.
41 καὶ σ. 52 ὑπ. 1).

Εικ. 89.—'Αθλήτριες τοῦ Καζακστάν μετὴν Ἐθνικὴν τους ἐνδυμασίαν.
Προσέξατε τὸ τρουσί τους. (Βλέπε σελ. 54 ὑποσ. 1).

Εικ. 90.—Χωρική τοῦ Lazio (περιφ. Ρώμης) μετ' ἀνεμπου-
κωμένη φούστα.

Εικ. 91.—Χωρική τοῦ Mon-
reale (Σικελία) μετ' φούστα πού
θυμίζει σάρτζα.

Εικ. 92.—Χωρική τῆς Basili-
cata (Ἰταλία). Προσέξατε τὴν
κίνησιν τῆς σχιστῆς, πλισσέ
φούστας τῆς. (Οἱ ὑπ' ἀριθ. 90,
91, 92, Ἰ. αλ. φορεσιῆς εἰκονί-
ζονται εἰς χάρτην ἐκδόσεως
Istituto Cartografico Italiano
Roma, 1956, εὐρισκόμενον στὸ
'Ἰταλικὸ Ἰνστιτούτο Ἀθηνῶν).

Εικ. 92α.—Στολή Nicastro Καλαβρίας εκ «Costumi Musica e Feste Pop. Italiano» (Ediz. OND, Roma 1931). Οι Καλαβρέζες άνεμπουκάνουν τή φούστα.

Εικ. 93.—Κατάλοιπα τοῦ Χρυσόπλεχτου. (Ἐκ τοῦ Ἰη Greece). Βλέπε σελ. 57.

Είκ. 94.—**Σάρτζα αὐθεντικὴ** (ἐμπροσθὰ καὶ πλαγίᾳ ὄψι). Φωτογραφία χορηγηθεῖσα μοι ὑπὸ τοῦ Λυκείου τῶν Ἑλληνίδων (παράρτημα Ἡρακλείου). Προσέξτε τὸ ἐπι τῆς κοιλίας κόσμημα τῆς ἐμπροσθέλλας καὶ τὴν κρουσσάτη γάζα τῆς κεφαλῆς. (Βλέπε σελ. 58).

Εικ. 95.—Νεᾶνις μὲ ἀύθεντικὴν κούδαν τοῦ 19ου αἰῶ.ος.

Ἄριστερά : φέρει τὴν φέρμελη. Δεξιά : φέρει τὸ κοντόχι. (Βλέπε σελ. 58).

Σημ. Ἡ κεντητὴ λωρὶς ποὺ φαίνεται πᾶνω στὴν κοιλιά εἶναι ζώνη κεντητὴ ποὺ δὲν ἀνήκει στὴ στολή.

Εικ. 99 —'Η κούδα ὅπως τὴν ἐμφανίζει τὸ Λύκειον τῶν Ἑλληνίδων—Παράρτημα Ἡρακλείου—Κρήτης
κατὰ φωτογραφίαν εὐγενῶς χορηγηθεῖσαν μοι παρὰ τοῦ Λυκείου.

Εικ. 100.—Αί Κρήσσαι τοῦ Tournefort. (Βλέπε σελ. 60).

Εικ. 101α.—Ἡ λουσέρνα.
(Βλέπε σελ. 62).

Εικ. 101β.—Ὁ γ. ζόλυχνος.

Εικ. 101.—Ὁ λύχνος (όριστερό). Ὁ κοντηλιέρης
(λυχνοστάτης). (Βλέπε σελ. 62).

Εικ. 102.—'Η θεία μου Αικατερίνη 'Α. Βλαχάκη ἐξ 'Ηρακλείου φέρουσα τὸ φόρεμα τοῦ συρμού (1880).

Εικ. 103.—'Οθωμανὶς τῆς Κομοτινῆς φέρουσα φερετζέ καὶ μπιργκιούλ. (Βλέπε σελ. 63).

Εικ. 104.—'Οθωμανὶς τῆς Κομοτινῆς φέρουσα γιασμάκ. (Βλέπε σελ. 63).

Εικ. 105.—'Αρρβωριασμένη ψικαροῦ φέρουσα τὴν εὐθετικὴν σολὴν σάρτζα τῶν Ἐνωγείων. Προσέξατε τὸ ἀργυρομπουνισιάκι. (Βλέπετε σελ. 66 καὶ 95).

Εικ. 106.—Φόρεμα νύφης τῶν Κεντρικῶν ἐπαρχιῶν. Προσέξτε τὸν κεντημένον μπουστον τοῦ φορέματος καὶ τὴν τσεπούλα τοῦ μπαχιρέ. (Βλέπε σελ. 66).

Εἰκ. 107.—Πῶς ἐφορεῖτο τὸ σπαλέτο κατὰ τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνος ἀπὸ ἀρροβωνισμένη χωρική τῆς Ἱεραπέτρας.

Εἰκ. 108.—Ἡ καπελίνα. (Βλέπε σελ. 65).

Εικ. 109.—'Η Lucrezia Panciatici (Πορτραίτο) τοῦ Bronzino. Προσέξατε τὴν καραστήν.
'Η εἰκονιζομένη φέρει μετὰ τῆς καραστῆς καὶ χρυσὸ διάδημα (ζόγια;). (Βλέπε σελ. 65).

Εικ. 109α.—Γυνή φέρουσα δύο καπαστές. (Απόσπασμα από τὸ Ὄνειρον τῆς Ἁγ. Οὐρουλίας τοῦ Caracciolo).
Προσέξτε καὶ τὰ κοιμένα μαλλιά στὸς κροτάφους.

Εικ. 110.—Ἡ Laura Battiferri Ammannati (τοῦ Bronzino) δίδει μιὰ ἰδέα γιὰ τὸ πῶς ἔπεφτε ἡ γάζα πάνω στὴν καπαστή. (Βλέπε σελ. 65 καὶ σελ. 72).

Εικ. 111.—'Η μπούκλα στο κούτελο τῆς μικρούλας μᾶς
δείχνει τ' ὡς ἦ αν ὁ φλόκο . (Βλέπε σελ. 70)

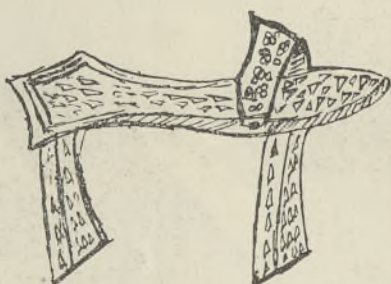
Εικ. 112.—'Η ὠραία φουρνάρια του Da Vinci. Προξέξατε τὸν φλόκο εἰς
τὸ κούτελο, τὸ «λιθοκαμωμένο». (Βλ. σελ 70).

Εικ. 113.—Ἡ Beatrice d' Este. Ἔργον τοῦ Da Vinci.
Προσέξατε τὸν φλόκο καὶ τὸ αἰλὲ τῶν μαλλιῶν.
(Βλέπετε σελ. 72).

Είκ. 114.—Φελλοκάλικά. (Βλ. σελ. 76).

Είκ. 114α.—Τσόκκορο Βενετσιάνας ἐν Museo Corrés ἐκ Molmenti «La Storia di Venezia». (Βλέπε σελ. 77).

Είκ. 114β.—Παντόφιλα

Είκ. 115.—Τὸ καπνοσάκκουλο μὲ «τ' ἀσημέ-
νια κροῦσσα». (Βλέπε σελ. 79).

Είκ. 115α.—Τὸ καπνοσάκκουλο ἀνοιχτό.

Είκ. 116.—Διάστρουσες. Προσέξατε τή μαντήλα (ἐμπροσθέλλα) και τὰ στιβάνια τῆς ἐξ ἀριστερῶν.

Εικ. 117.—'Ιχνάριον γυναικείου στιβανιοῦ

Εικ. 118.—Οἱ κιοφτεράτες κάλτσες τῆς Βασιλοῦσσης τῆς Ἀγγλίας Ἐλισσάβετ Α'. (Ἐκ «Paris-Match» No 415/1957). (Βλέπε σελ. 80).

Εικ. 119.—Κρήσσα φέρουσα σκούφιαν και μανιάκιον. (Ἐκ Gerola πίναξ 9 Νο 1). (Βλέπε σελ. 84).

Εικ. 120.—'Αρραβων ασμένη ψικαροῦ φέρουσα:
Καμπάνες με κρεμαστά σφαιρίδια, ἓνα λαιμό λιανο-
μπτόνα, μιὰ κολίνα μποτόνια, δύο κολίνες ἀμ-
πρακάμους καὶ μαμουδιέδες. (Βλέπετε σελ. 66 καὶ 95).

Είκ. 121.—'Ο δαχτύλιδος τοῦ
Μ. Κ. Τ. Α.

Είκ. 122.—Παραμάνα (broche).

Είκ. 123.—Κρητικά κοσμήματα τοῦ Μ.Κ.Τ.Α. 1. καμπάνα
μονοκόμμη (μτσίφ). 3. σκολαρίκια καφεσωτά μονά.
2, 4. ἄλλοι τύποι σκολασικιῶν. 5 ἀμπρακάμοι.
6. σταυρὸς φιλιγκράν.

20/2

27-5

13/6

4/7

3-8

30-8

26-9

5-11

4-2

8

29-12

7/9

3

1/2

13

5

4-11

1-2

4

21

0-5

0-3

4-4

ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΗΘΗΚΕ ΣΤΟ ΧΕΡ/

ΤΗΛ. 96890 - ΧΑΝΙΑ

ΒΙΒΛ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ

